

III. Hocalı Soykırımı ve Türk Dünyası Sempozyumu

T.C. GİRESUN ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

E-KİTAP

ISBN: 978-605-4239-94-8

BU E-KİTAP *SOBİAD TR DİZİN* TARAFINDAN,
ATIF ve İÇERİK OLARAK TARANMAKTADIR.

III. HOCALI SOYKIRIMI VE TÜRK DÜNYASI SEMPOZYUMU BİLDİRİ E-KİTABI

EDİTÖR
BETÜL KARAGÖZ YERDELEN

EDİTÖR YARDIMCILARI
ERHAN PİŞKİN
AYTEN MEHMED

GİRESUN 2019

III. Hocalı Soykırımı ve Türk Dünyası Sempozyumu

TR.
GİRESUN UNIVERSITY
FACULTY OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES

T.C.
GİRESUN ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

III. ULUSLARARASI HOICALI SOYKIRIMI ve TÜRK DÜNYASI SEMPOZYUMU

III. INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON THE KHOJALY GENOCIDE and TURKIC/TURKISH WORLD

TARİH: 26-27 ŞUBAT 2019
SAAT: 09.00-18.00

DATE: 26-27 FEBRUARY 2019

giresun.iibf.sempozyum@gmail.com

III. Hocalı Soykırımı ve Türk Dünyası Sempozyumu

TC. GİRESUN ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ ve İDARİ
BİLİMLER FAKÜLTESİ

III. Uluslararası Hocalı Soykırımı ve Türk Dünyası Sempozyumu

26-27 ŞUBAT 2019

SEMPOZYUM YÖNETİMİ

PROF. DR. BETÜL KARAGÖZ YERDELEN

DOÇ. DR. UFUK YOLCU

DR. ÖĞR. ÜYESİ ERHAN PIŞKİN

DR. ÖĞR. ÜYESİ ABBAS KARAAĞAÇLI

ARŞ. GÖR. AYTEN MEHMED

YÜRÜTME KURULU

DOÇ. DR. GÖKTÜRK TÜYSÜZOĞLU

DR. ÖĞR. ÜYE. ABBAS KARAAĞAÇLI

DR. ÖĞR. ÜYE. SERDAR KESGİN

DR. ÖĞR. ÜYE. HAYRETTİN KARADENİZ

DR. ÖĞR. ÜYE. HİLAL ŞAHİN

DR. ÖĞR. ÜYE. SELİM KURT

DR. ÖĞR. ÜYE. NADİDE HÜSNÜOĞLU

ARŞ. GÖR. DR. TOLGA ÇIKRIKCI

ARŞ. GÖR. AYTEN MEHMED

ARŞ. GÖR. FECRA AKCA

ARŞ. GÖR. MUSTAFA MALKOÇ YAŞAR

ARŞ. GÖR. HARUN DUMLU

ARŞ. GÖR. DİLAYLA BAYYURT

ARŞ. GÖR. BERAT HARMAN

III. Hocalı Soykırımı ve Türk Dünyası Sempozyumu

SEMPOZYUM BİLİM KURULU

PROF. DR. ANIL ÇEÇEN (ANKARA ÜNİVERSİTESİ/TÜRKİYE)

PROF. DR. ALÂEDDİN YALÇINKAYA (MARMARA ÜNİVERSİTESİ/TÜRKİYE)

PROF. DR. SALİM CÖHCE (İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ/TÜRKİYE)

PROF. DR. ELMAN NASIROV (AZERBAYCAN KAMU YÖNETİMİ AKADEMİSİ/AZERBAYCAN)

PROF. DR. M. SEYFETTİN EROL (GAZİ ÜNİVERSİTESİ/TÜRKİYE)

PROF. DR. RAFA MARTINEZ (BARCELONA ÜNİVERSİTESİ/İSPANYA)

PROF. DR. FEYZULLAH AHMETOĞLU (GİRESUN ÜNİVERSİTESİ/TÜRKİYE)

PROF. DR. ÖMER TURAN (ORTA DOĞU TEKNİK ÜNİVERSİTESİ/TÜRKİYE)

PROF. DR. SELÇUK DUMAN (GİRESUN ÜNİVERSİTESİ/TÜRKİYE)

DOÇ. DR. SEYFETTİN ALTAYLI (BAKÜ AVRASYA ÜNİVERSİTESİ/TÜRKİYE)

DOÇ. DR. MUHUDDİN MULALIC (SARAYBOSNA ÜNİVERSİTESİ/BOSNA HERSEK)

DOÇ. DR. HASAN OKTAY (ULUSLARARASI VİZYON ÜNİVERSİTESİ/ MAKEDONYA)

PROF. DR. MERZİYYE NECEFOVA (AZERBAYCAN MİLLİ İLİMLER AKADEMİSİ/AZERBAYCAN)

DOÇ. DR. PERVANE MAMMADLI (AZERBAYCAN MİLLİ İLİMLER AKADEMİSİ/AZERBAYCAN)

DOÇ. DR. YALÇIN SARIKAYA (GİRESUN ÜNİVERSİTESİ/TÜRKİYE)

DOÇ. DR. VADİM KARASTELEV (BÖLGELERARASI STRATEJİ MERKEZİ/RUSYA)

DR. ÖĞR. ÜYE. F. REZZAN ÜNALP (UFUK ÜNİVERSİTESİ/TÜRKİYE)

DR. ÖĞR. ÜYE. SAVAŞ BİÇER (NİŞANTAŞI ÜNİVERSİTESİ/TÜRKİYE)

DR. ÖĞR. ÜYE. HİLAL ŞAHİN (GİRESUN ÜNİVERSİTESİ/TÜRKİYE)

DR. ÖĞR. ÜYE. LEVENT ÜNAL (BAŞKENT ÜNİVERSİTESİ/TÜRKİYE)

DR. ÖĞR. ÜYE. SALEM KHALAF (ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ/SURİYE)

DR. KEISUKE WAKIZAKA (ORTA DOĞU TEKNİK ÜNİVERSİTESİ/JAPONYA)

DR. KUBİLAYHAN ERMAN (ANKARA ÜNİVERSİTESİ/TÜRKİYE)

DR. LILİYANA ELENA BOSTCAN (UNIVERSITY OF BUCHAREST/ROMANYA)

DR. SERKAN SERT (MİLLİ SAVUNMA ÜNİVERSİTESİ/TÜRKİYE)

DR. UFUK CERRAH (BİLGESAM/TÜRKİYE)

UZM.ÖĞRT. MERAL BAHAR (BAKÜ TÜRK ANADOLU LİSESİ/TÜRKİYE)

BİLDİRİLER

ÖZBEKİSTAN'IN TÜRK CUMHURİYETLERİYLE İŞBİRLİĞİ STRATEJİSİ VE HAZAR'IN STATÜSÜ.....3

Prof. Dr. Alaeddin YALÇINKAYA

AKYRTAS IS AN ANCIENT MONUMENT OF THE TURKIC WORLD.....24

Prof. Dr. Talas OMARBEKOV

KAZAKİSTAN'DAKİ SOYKIRIM KURBANI ALAŞ LİDERLERİNİN ETNOGRAFİK KAYITLARI37

Prof. Dr. Tattigül KARTAEVA

AZERBAYCAN-TÜRKİYE İLİŞKİLERİNİN BORÇALI TÜRKLERİNE ETKİLERİ.....57

Dr. Keisuke WAKIZAKA

JEOPOLİTİK TARTIŞMALARIN ODAĞINDAKİ GÜNEY AZERBAYCAN'IN JEOSTRATEJİK OLARAK DEĞERLENDİRİLMESİ69

Prof. Dr. Selçuk DUMAN

İNGİLTERE DIŞ POLİTİKASINDA "ERMENİ SORUNU" VE DAĞLIK KARABAĞ82

Bedire KERİMOVA

26 YILDIR TOPRAKLARINA DÖNMEYİ BEKLİYORLAR96

Serdar ÜNSAL

ERMENİLERİN AZERBAYCAN TOPRAKLARINA SALDIRILARI VE YAPTIKLARI MEZALİMLER.....110

Doç. Dr. Sadagat ABBASOVA

NİKOL PAŞİNYAN VE ERMENİSTAN'DA SİYASAL DEĞİŞİM.....122

Doç. Dr. Göktürk TÜYSÜZOĞLU

KARABAĞ'DA YIKILMIŞ OLAN İSLAM KÜLTÜREL MİRASI VE BU SORUNUN ÇÖZÜMÜ BAKIMINDAN İRAN'IN YERİ VE ROLÜ	136
<i>Dr. Ramil RÜSTEMOV</i>	
TÜRKİYE VE AZERBAJCAN ŞİİRİNDE KARABAĞ SORUNU, HOCALI FACIASI	157
<i>Prof. Dr. Merziyye NECEFOVA</i>	
INTELLIGENCE SHARING: FIVE EYES – PESCO	168
<i>Dr. Halil İbrahim ALBAYRAK, Süfyan Kadir KIVAM</i>	
HOCALI SOYKIRIMININ HATIRLATTIĞI GERÇEKLER	187
<i>Prof. Dr. Betül KARAGÖZ YERDELEN</i>	
TÜRK DÜNYASI'NDA EKONOMİK İŞBİRLİĞİ OLANAKLARI.....	198
<i>Doç. Dr. Kurtuluş Yılmaz GENÇ</i>	
İRAN'IN DAĞLIK KARABAĞ POLİTİKASI.....	207
<i>Prof. Dr. Betül KARAGÖZ YERDELEN, DOĞACAN BAŞARAN</i>	
KARABAĞ'IN İŞGALİNİN, AZERBAJCAN'A VE BÜTÜN TÜRK DÜNYASI'NA VERDİĞİ BÜYÜK İKTİSADİ ZAYİAT.....	221
<i>Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA</i>	

ÖZBEKİSTAN'IN TÜRK CUMHHURİYETLERİYLE İŞBİRLİĞİ STRATEJİSİ VE HAZAR'IN STATÜSÜ

Alaeddin YALÇINKAYA*

Özet

Türk dünyasında yaşanan iki uzlaşma ve işbirliği gelişmesi son derece önemlidir: Bunlardan biri Kerimov'un vefatından sonra Özbekistan'ın komşularıyla işbirliği stratejesini başlatması diğeri ise Hazar'ın statüsü konusunda kıyıdaş ülkeler arasında asgari mutabakata varılmasıdır. Başta Türk ve İslam coğrafyası olmak üzere Asya ve Afrika'da genellikle eski sömürge, yeni bağımsız devletler arasında sınır anlaşmazlıkları, silahlı çatışmalar, en azından komşu ülkelerle sınırlara duvar örülerek asgari işbirliğini önlemek, klasik sömürge stratejilerindedir. Böylece böl-yönet ilkesi üzerinden eski sömürgelerdeki ticaret, üretim, çalışma ve ulaşım gibi sektörler zorunlu olarak batılı devletlerin "koruması" altında sürdürülebilmektedir. Geçen yüzyılın sömürgecileri çatışmalardan beslenen yeni yollarla ekonomik sömürüyü sürdürebilmektedir.

Bağımsızlık sonrasında Türkistan ve Kafkasya cumhuriyetlerinde de benzer sınır uyuşmazlıkları veya ülke içi yahut sınır ötesi etnik çatışmalar devam etmiştir. Bunun sonucu olarak birçok ülke, ekonomik ve sosyal bakımdan geri kaldığı gibi güvenlik gerekçesiyle halka yönelik baskılar sözkonusu olmuştur. Bu sürecin zayıflamasında 2018'de yaşanan iki önemli gelişmeyi takdirle karşılamak ve değerlendirmek, bundan sonraki yapıcı politikaların önünü açmaya yardım edecektir. Kerimov'dan sonra başkan seçilen Mirziyoyev gerek komşuları gerek başta Türkiye olmak üzere bölge ülkeleri arasında iyi niyet ve karşılıklı çıkar esasına dayalı ekonomik, sosyal, kültürel işbirliği yollarını tesis etmiştir. Birçok bölgesel ve

* Prof.Dr. Marmara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü,
alaeddinyalcinkaya@gmail.com

uluslararası örgütlerle ilişkilerini ülkesinin, halkının ve diğer bölge halklarının huzur ve refahı istikametinde yeniden kurmuştur. Tebliğde bu hususta birçok örnek girişimler ele alınmakta olup bunlar arasında Türk Konseyi'ne (Türk Keneşi) katılma kararı son derece önemlidir.

Hazar'ın statüsü konusundaki uzlaşma çerçevesindeki resmi beynalar ve uzlaşma metinleri son derece önemlidir. Belirtmek gerekir ki Türk dünyasının huzur, refah ve zenginliği kendi aralarındaki işbirliğinin gelişmesiyle bağlantılı olduğu gibi komşularıyla da dostluk ve karşılıklı çıkar temelli uzlaşmalar son derece önemlidir. Kuzey İran'da Azerbaycan'dan daha fazla Türk nüfusunun bulunduğu dikkate alındığında temel konularda uzlaşmamış olmanın halklar ve ekonomiler üzerinde olumsuz sonuçları sözkonusudur. Sovyetler sonrası Rusya Federasyonu da herşeye rağmen eski cumhuriyetler üzerinde belirli bir etkiye sahiptir. Belirtilen gerçekler ışığında Hazar'ın statüsünün temel unsurlarında kıyıdaş ülkelerin uzlaşmaya varmış olmaları öncelikle üç Türk cumhuriyetinin ekonomik ve sosyal kalkınmasında önemli sonuçları olacaktır. Bunun diğer cumhuriyetler yanında Türkiye ile ilişkilerde de olumlu çıktıları belenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Özbekistan, Kerimov, Mirziyoyev, Hazar'ın Statüsü, Bölgesel İşbirliği

UZBEKISTAN'S STRATEGY OF COOPERATION WITH THE TURKIC REPUBLICS AND THE STATUS OF THE CASPIAN

Abstract

The development of two consensus and cooperation in the Turkish world in 2018 is of the utmost importance: one of these is the initiation of Uzbekistan's strategy of cooperation with its neighbors after the death of Kerimov. The other is the minimum agreement between the riparian countries on the status of the Caspian.

In Asia and Africa, primarily in the Turkish world and Islamic geography, there are armed conflicts between the former colonies, new independent states. Minimal cooperation is prevented by walling borders with neighboring countries. All these are classic colonial

strategies. The conflict between the former colonies, which had somehow gained independence with the 1960s, often deliberately inherited or somehow created by the western colonialists, caused conflict between neighboring countries. The clashes between different ethnic groups within the same country, as many examples exist, actually divide many states into two, three or more. Thus, in the former colonial countries, sectors such as trade, production, labor and transportation are necessarily compulsory under the western states through the divide and rule practice. Thus the colonialists of the last century are able to maintain economic exploitation through new ways of combating conflicts.

After Kerimov, President Mirziyoyev has preferred to cooperatin strategy. The new president realized the cooperation between his country and its neighbors, Turkey and other countries in the region. This cooperation took place in economic, social, cultural areas based on goodwill and mutual interest. He has established his relations with many regional and international organizations in the direction of peace and prosperity of his country, his people and other peoples of the region. The presentation deals with many exemplary initiatives. Among these, the decision to join the Turkic Council (Turkish Kenesh) is extremely important. Considering that Uzbekistan is the largest in the Turkish republics due to its population and economic power, and that it is located in the center of Turkestan, it is clear that the meaning of this positive strategy change is much deeper.

While the consensus on the status of the Caspian is not provided in all matters, as will be discussed in detail in the presentation, the statements in the diplomatic field and the texts of reconciliation are extremely important. It should be noted that the peace, prosperity and richness of the Turkish world are related to the development of cooperation among themselves and the compromises based on friendship and mutual interest with their neighbors are of paramount importance. Considering that there are more Turkish populations in Iran than in Azerbaijan, the negativity on fundamental issues has negative effects on peoples and economies. The post-Soviet Russian Federation, after all, has a certain influence on the former republics. In the light of these facts, the success that the riparian countries have reached a consensus on the key elements of the Caspian status will have important

consequences in the economic and social development of the three Turkish republics. Besides, positive outcomes are expected in the relations with other republics and Turkey.

Key Words: Uzbekistan, Kerimov, Mirziyoyev, The Status of the Caspian, Regional Cooperation

Giriş

2018 yılında Türk dünyasında yaşanan iki uzlaşma ve işbirliği gelişmesi son derece önemlidir: Bunlardan biri Kerimov'un vefatından sonra Özbekistan'ın komşularıyla işbirliği stratejisini başlatması diğeri ise Hazar'ın statüsü konusunda kıyıdaş ülkeler arasında asgari mutabakata varılmasıdır.

Başta Türk ve İslam coğrafyası olmak üzere Asya ve Afrika'da genellikle eski sömürge dönemi kalıntısı uygulamalar sözkonusudur. Bunlar arasında yeni bağımsız devletler arasında sınır anlaşmazlıkları, silahlı çatışmalar, en azından komşu ülkelerle sınırlara duvar örülerek asgari işbirliğini önlemek gibi klasik sömürge stratejileri bulunmaktadır. 1960'larla birlikte bir şekilde bağımsızlığını kazanan eski sömürgeler arasında, genellikle batılı sömürgecilerden kasten miras bırakılan veya bir şekilde oluşturulan anlaşmazlık konuları, on yıllarca komşu ülkeler arasında çatışmalara neden olmuştur. Birçok örneğinin bulunduğu gibi aynı ülke içinde farklı etnik gruplar arasındaki çatışmalar, birçok devleti fiilen ikiye, üçe bölmüş durumdadır. Böylece böl-yönet ilkesi üzerinden eski sömürgelerdeki ticaret, üretim, çalışma ve ulaşım gibi sektörler zorunlu olarak batılı devletlerin "koruması" altında sürdürülebilmektedir. Böylece geçen yüzyılın sömürgecileri çatışmalardan beslenen yeni yollarla ekonomik sömürüyü sürdürebilmektedir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Türkistan ve Kafkasya cumhuriyetlerinde de benzer sınır uyuşmazlıkları veya ülke içi yahut sınır ötesi etnik çatışmalar devam etmiştir. Bunun sonucu olarak birçok ülke, ekonomik ve sosyal bakımdan geri kaldığı gibi güvenlik gerekçesiyle halka yönelik baskılar sözkonusu olmuştur. Kısmen devam etmekte olan bu sürecin zayıflamasında 2018'de yaşanan iki önemli gelişmeyi takdirle karşılamak ve değerlendirmek, bundan sonraki yapıcı politikaların önünü açmaya yardım edecektir.

Yaklaşık çeyrek asır boyunca Özbekistan'ı yöneten İslam Kerimov, Eylül 2016'da vefat edinceye kadar etnik, güvenlik ve sınır sorunları gibi gerekçelerle diğer Türk cumhuriyetlerine karşı izolasyon stratejisini benimsediği gibi ülke içinde de yoğun güvenlik tedbirleri uygulamak zorunda kalmıştır. Daha sonra KGB operasyonu olduğu ortaya çıkan Ahıska Türkleri kaynaklı olduğu iddia edilen eylemler üzerine kanlı çatışmalar yaşanmıştır. (Atila, 2015) Bunun yanında ülkede azınlık durumundaki Kırgız Türkleri'nden kaynaklandığı iddia edilen olaylardan sonra, Sovyet döneminde ve öncesinde fiilen birleşmiş iki bölge arasına tel örgüler çekilmiş, elektrikli kanallar inşa edilmiş, duvarlar örülmüş, her türlü geçiş yasaklanmıştır. Bu uygulamalardan sınırın her iki tarafında yaşayan halklar ekonomik olduğu kadar insani olarak büyük zarar çekmiştir. Özbekistan'ın diğer komşuları ve Türkiye ile olan ilişkileri de bu dönemde genellikle sorunlu olmuştur.

Kerimov'dan sonra başkan seçilen Mirziyoyev gerek komşuları gerek başta Türkiye olmak üzere bölge ülkeleri arasında iyi niyet ve karşılıklı çıkar esasına dayalı ekonomik, sosyal, kültürel işbirliği yollarını tesis etmiştir. Birçok bölgesel ve uluslararası örgütlerle ilişkilerini ülkesinin, halkının ve diğer bölge halklarının huzur ve refahı istikametinde yeniden kurmuştur. Tebliğde bu hususta birçok örnek girişimler ele alınmakta olup bunlar arasında Özbekistan'ın Türk Konseyi'ne (Türk Keneşi) katılma kararı son derece önemlidir. (Zorlu, 2018) Özbekistan'ın nüfus ve ekonomik gücü itibarıyla Türk cumhuriyetleri içinde en büyüğü olduğu ve Türkistan'ın merkezinde yer aldığı dikkate alındığında olumlu yöndeki bu strateji değişikliğinin anlamının çok daha derin olduğu açıktır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan cumhuriyetlerden Kazakistan, Türkmenistan ve Azerbaycan, aynı zamanda Hazar kıyıdaşı ülkelerdir. Daha önce bu denizin statüsü konusunda Sovyetler Birliği ve İran arasında anlaşmalar yapılmıştı. Gerek Rusya Federasyonu gerekse İran kendi çıkarlarını azamileştirmek üzere, yeni bağımsız Türk cumhuriyetlerinin haklarını kabul etmekte zorlandılar. Bu bağlamda Hazar'ın aslında göl olduğunu iddia ederek öncelikle Azerbaycan'ın bu sulara çıkardığı kaynaklara ortak olmak istediler. Uzlaşmazlığın çözümü için yaklaşık çeyrek asır boyunca nice toplantılar, konferanslar, diplomatik girişimler yapıldı. Bu arada İran ile komşu ve birçok işbirliği ilişkisi

olan Türkmenistan ile Rusya Federasyonu'nun komşusu olduğu gibi birçok örgütün ortak kurucusu olan Kazakistan sorunun çözümü konusunda ihtiyatlı hareket ettiler. Her ne kadar geçen süre zarfında Azerbaycan, Hazar'daki petrol üretimini sürdürdü ise de bu uyuşmazlığın olumsuz sonuçları zaman zaman gündeme geldi. Bununla beraber bir takım engellere karşın Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı ile Bakü-Tiflis-Erzurum doğalgaz hattı, nihayet TANAP projeleri önemli ölçüde gerçekleşti. Halbuki Rusya, Hazar kaynaklarının Novorossisk limanından dünyaya arzının devamını isterken İran'ın kendi ülkesinden Basra Körfezi'ne ulaşım projeleri bulunmaktaydı. Bu bağlamda Hazar'ın statüsü tartışması eldeki son koz durumundaydı.

Öte yandan Türkmenistan ve Kazakistan kıyılarında da önemli petrol ve gaz sahaları keşfedildiği halde statü tartışmalarından dolayı bu alanlarda üretime geçmede sıkıntı yaşanmaktaydı. Belirtmek gerekir ki her iki Türk cumhuriyetinin de kaynaklarının Türkiye üzerinden dünyaya açılması projeleri de gündemdedir.

Hazar'ın statüsü konusundaki uzlaşma, tebliğde ayrıntılı olarak ele alınacağı üzere, bütün konularda sağlanmadığı halde diplomatik alandaki sözkonusu beyanat ve uzlaşma metinleri son derece önemlidir. Belirtmek gerekir ki Türk dünyasının huzur, refah ve zenginliği kendi aralarındaki işbirliğinin gelişmesiyle bağlantılı olduğu gibi komşularıyla da dostluk ve karşılıklı çıkar temelli uzlaşmalar son derece önemlidir. Kuzey İran'da Azerbaycan'dan daha fazla Türk nüfusunun bulunduğu dikkate alındığında temel konularda uzlaşmamış olmanın halklar ve ekonomiler üzerinde olumsuz sonuçları sözkonusudur. Sovyetler sonrası Rusya Federasyonu da herşeye ragmen eski cumhuriyetler üzerinde belirli bir etkiye sahiptir. Belirtilen gerçekler ışığında Hazar'ın statüsünün temel unsurlarında kıyıdaş ülkelerin uzlaşmaya varmış olmaları öncelikle üç Türk cumhuriyetinin ekonomik ve sosyal kalkınmasında önemli sonuçları olacaktır. Bunun diğer cumhuriyetler yanında Türkiye ile ilişkilerde de olumlu çıktıları belenmektedir.

Türk Dünyasında İşbirliğine Karşı Sömürgeci Engeller

Türk dünyasında işbirliği ve dayanışmayı önlemek, sömürgeciliğin temel prensibi olan böl-yönet ilkesinin önemli kullanım alanlarından biridir. Bu kapsamda aynı kökten gelen Türk topluluklarının boy adlarını milletleştirmek, Çarlık Rusyası'ndan itibaren kullanılan yöntemlerindedir. Belirtmek gerekir ki Hazar Denizi'nden Altay Dağlarına Türk yurdu anlamına gelen "Türkistan" bütün batı dillerinde kullanıldığı halde 20. Yüzyıl başı itibariyle bunun yerine ısrarla Orta Asya kullanılarak, farklı Türk boyları arasındaki ortak kimlik bilinci yok edilmeye çalışılmıştır. (Yalçınkaya, 1997)

Sovyetler Birliği dağılmadan önce bağımsız Türk devleti olarak sadece Türkiye ile özel statüsü bir yana bırakıldığında KKTC bulunmaktaydı. 1991'den itibaren eski Sovyet cumhuriyetleri Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan da bu topluluğa katılmıştır. Tacikistan ve benzeri özellikleri olan bazı devletler konusunda ayrıntıya girmiyoruz. Aynı etnik topluluğa mensup, ortak dil, tarih, kültür timeline sahip ülkeler arasında işbirliği, dayanışma, örgütlenme dünyanın her tarafında görülmektedir. Bu bağlamda Türkiye ile yeni bağımsız Türk cumhuriyetlerinin işbirliği konusunda birçok diplomatik girişim gerçekleşmiş ve örgütlenmelere gidilmiştir. Bu süreçte belirli bir başarı sağlandığı halde Kafkasya ve Orta Asya'nın jeopolitik özellikleri sebebiyle küresel güçlerin bölgedeki etkinlik kurma mücadeleleri bu başarıyı gölgelemiştir.

Avrasya jeopolitiğinin önemli bir bölgesini oluşturan Kafkasya ve Orta Asya'nın öncelikle enerji kaynakları bölgesel ve bölge dışı güçlerin sürekli ilgisini çekmiştir. 1990'lardaki sarsıntıları atlatan Rusya Federasyonu da Putin ile birlikte bölgede "Yakın Çevre Politikası" ile yeniden etkinlik kurmaya çalışmıştır. Dolayısıyla SSCB'nin dağılması ve iki kutuplu dünya düzeninin sona ermesine karşın bölge üzerinde jeopolitik rekabet devam etmiştir. Bu rekabet veya yeniden etkinlik kurma süreci Azerbaycan, Kırgızistan, Gürcistan, Ukrayna, Tacikistan gibi ülkelerde iç çatışmalara, işgallere, güvenlik sorunlarına ve siyasi istikarsızlığa neden olmuştur. Bunun sonucu olarak yeni bağımsız Türk cumhuriyetlerinde güvenliği önceleyen yönetimler gittikçe daha otoriter hale gelmişlerdir. Bazı devletler ise dış

politikada denge unsurunu kullanmaya çalışırken bir büyük güçten öbürüne sığınmak durumunda kalmışlardır. (Erol, 2007: 41)

Bağımsız Türk cumhuriyetlerin, dış güçlerin nüfuz mücadelesi dışında kendi aralarında anlaşmazlık nedeni olabilecek bir çok sorun SSCB döneminden miras kalmıştır. Bunların başında çatışmaları sürekli kılacak sınırlar, özerk bölge sorunları, her bir cumhuriyette komşu ülke etnik kimliğine sahip gruplar gelmektedir. Bu gibi sorunlar her bir devletin Soğuk Savaş sonrası döneminde gündeme gelen ulus devletleşme çabaları karşısında engel teşkil ederken özellikle sınır sorunları ve etnik çatışmalar her fırsatta kullanılmıştır. Bu durum cumhuriyetlerin sağlıklı ve derinlemesine işbirliğini önemli ölçüde engellemiştir. Halen bölgede kimlik problemleri ciddi bir sorun olarak varlığını hissettirmektedir. Ortak dil, din, tarih ve kültür mirasına karşın 70 yıllık Sovyet döneminden kalan etnik ayırım politikaları ve bunun neden olduğu biz-öteki ayrımları, bölge ölçekli bir jeokültürel parçalanmayı da beraberinde getirmiştir. Bu süreçte Özbek, Kırgız, Kazak, Türkmen ve Tacik unsurların iç içe yaşadığı alanlarda siyasi sınırlar açısından ayrılmaya giderek her bir ulus-devletin kendi bölgesel ulusal kimlik ve egemenlik alanlarını kurma çabaları karşılıklı kaygıların ve endişelerin kaynağı olmuştur. (Sancak, 2002: 142) Sovyet döneminin ataist eğitim ve kültür politikaları aynı dine mensup Türk halklarının, ortak kültür ve medeniyet zeminlerini de yok etmiştir. Bağımsızlık sonrası bu eksikliğin telafisi için heyecanlı girişimler olduğu halde genellikle Vehhabi görünümlü provakasyonlar dini eğitimi ve dini yaşamayı baskı altına almaya yol açmıştır.

“Büyük Oyun”, 19. Yüzyıl sonundan itibaren Türk hanlıklarının Rusya egemenliği altına girme sürecinde başta İngiltere olmak üzere batılı güçlerin Türk topluluklarına ve devletlerine karşı uyguladıkları iki yüzlü politikalar için kullanılmıştır. (Yalçınkaya, 2006: 104-105) Benzer politikalar için günümüzde “Yeni Büyük Oyun” kavramı sıklıkla kullanılmakta olup, bu süreçte hedef genel olarak böle halkları özel olarak Türkle arasında kalıcı işbirliği ortamının oluşmasını önlemektir. Bu coğrafyanın “Büyük Satranç Tahtası” olarak adlandırılması dahi, başta ABD olmak üzere bölge dışı güçlerin sözkonusu coğrafya ile ilgili politikalarında her türlü hukuk, etik, insan hakları gibi kavramların dikkate

alınmamasını göstermektedir. (Brzezinski, 1998) 19. Yüzyıl “Büyük Oyun”un tarafları Rusya-İngiltere ekseninde görüldüğü halde günümüzde bunlara İran, Çin, ABD ve diğer batılı ülkeler ile bunların etkisindeki örneğin Suudi Arabistan da katılmıştır. (Aydın, 2007: 31)

Özbekistan’ın Jeopolitik Konumu

Özbekistan, eski Sovyet cumhuriyetleri içinde coğrafi olarak en büyüğü olmadığı halde nüfus, milli gelir ve jeopolitik özellikleriyle birinci sırada olan bir Türk cumhuriyetidir. 447.400 km² yüzölçümü ile Türk cumhuriyetlerinin ortasında yer alan Özbekistan, Orta Asya Bölgesi’ndeki Amuderya ve Siriderya Nehirleri arasında uzanan toprakların büyük bir kısmını kapsamaktadır. Sınır komşuları ise Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Afganistan ve Türkmenistan’dır. Nüfus olarak, Orta Asya’nın en kalabalık ve en homojen özelliğine sahip ülkesidir. (Rashid, 1994: 81) Bununla beraber Afganistan dahil bütün komşularında az veya çok Özbek nüfusu bulunup, kendi ülkesinde de bu komşularını adını veren etnik gruptan vatandaşları bulunmaktadır.

Ülke nüfusunun % 80’i Özbek, % 5.5’u Rus, % 5’i Tacik, % 3’ü Kazak, % 2.5’u Karakalpak, % 1.5’u Tatar ve % 2.5’u diğer etnik gruplardan oluşmaktadır. (Özbekistan Cumhuriyeti) Komşu ülkelerdeki nüfus dağılımına gelince Kırgızistan’ın % 14.4’ü ve Tacikistan’ın ise %25’i Özbeklerden oluşmaktadır. Öte yandan Afganistan’da 1.5 milyonluk Özbek nüfusu da dikkate alındığında, Orta Asya nüfusunun yaklaşık % 46’sını Özbekler oluşturmaktadır. (Birsal, 2005: 56) Bu yönüyle yaklaşık 60 milyon nüfusu barındıran Orta Asya ülkelerinin 30 milyonunu Özbekler oluşturmaktadır ki diğer grupla dikkate alındığında bu oldukça önemli bir miktardır.

Özbekistan’ın iklimi sert ve karasa olup, Amu Derya ve Sırı Derya nehirleri önemli ölçüde ülke iklimini ve tarımını olumlu yönde etkilemektedir. Ülke topraklarının %20’sini düz ve kurak batı kesimi oluşturmakta olup kuzeybatı bölgesi ise çöl ve ovalıktır. Başkent Taşkent ve Andican Bölgesi ülkenin doğusunda, Fergana vadisinde yer almaktadır. Ülkenin kuzeyinde Üstyurt Düzlükleri, güneyinde Kızılkum Çölü uzanmaktadır. Yok olma tehlikesi

içinde olan Aral Gölü'nün güney kısmı, Özbekistan sınırları içerisinde kalmaktadır. Tarihi İpek Yolu'nun ana merkezleri olan Semerkand, Buhara, Hive şehirlerinin yanısıra Hokand, Namangan, Andican ve Ürgenç Özbekistan'ın önemli merkezlerindedir. (Gömeç, 2006: 176)

Halen Başkanlık sistemi ile yönetilen ülkede, 1 Kasım 1990'de, Özbekistan Yüksek Sovyeti, aldığı bir kararla, Bakanlar Kurulu'nu lağvetmiş ve hükümet yetkileri İslam Kerimov'a bağlı bir kabineye geçmiştir. 20 Haziran 1990 tarihinde egemenliğini ilan eden Özbekistan, 1 Eylül 1991'de bağımsızlığını kazanmış, 29 Aralık 1991'de yapılan referandum ile bağımsızlık ilanı onaylanmıştır. (Kodaman-Birsel, 2006: 413-442) Başta güvenlik sorunları olmak üzere siyasal kaygılar nedeniyle Özbekistan'da Sovyet sonrası dönemde yasal zeminde muhalefet partilerine izin verilmemiştir. İki önemli muhalefet partisi olan Erk ve Birlik Partileri yasaklanmış, liderleri Muhammed Salih ve Abdurrahim Polatov sürgün edilmiştir. Diğer iki parti olarak, dini ismiyle ön planda olan İslami Rönesans Partisi ve Adalet (Adolat) Partisi'nin de 1990'dan itibaren varlığına son verilmiştir. Yine 2003 yılında oluşturulan Özgür Çiftçiler Partisi de benzer şekilde engellenmiştir. Hâkim parti ise Kerimov'un hayatta iken liderliğini sürdürdüğü Özbekistan Komünist Partisi'nin halefi olan Demokratik Halk Partisi'dir. Diğer önemli partiler ise Hükümet tarafından desteklenen ve 2004'te Hükümet'in onayıyla kurulan Liberal Demokrat Parti, Sosyal Demokrat Adalet Partisi, Milli Diriliş (Tikleniş) Partisi ve Fedakârlar Milli Demokratik Partisidir. (Library of Congress: 2007)

Özbekistan, Orta Asya Cumhuriyetleri arasında önemli ekonomik imkânlarla ile yer altı zenginliklerine ve tarım kapasitesine sahip bir ülkedir. Böylece ekonomisi daha çok tarım ile maden ve enerji kaynaklarına dayanmaktadır. En önemli maden kaynağı altın olup, bu alanda Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkeleri içerisinde Rusya'dan sonra ikinci, dünyada ise dördüncü sıradadır. Uranyum üretiminde dünyada beşinci sırada yer alan Özbekistan, önemli bir kısmı Kızılkum Çölü'nde bulunan 40 kadar uranyum ocağına sahiptir. Bir diğer önemli doğal kaynağı da bakır olup yaklaşık 1,3 milyon ton bakır rezervine sahip olduğu hesaplanmaktadır. Gümüş yatakları ise henüz tam olarak işletmeye açılmamıştır.

(Merdanoğlu) Öte yandan Özbekistan doğalgaz ve petrol rezervlerine de sahiptir. Orta Asya Bölgesi'ndeki petrolün % 30'u, doğalgazın % 40'ı ve kömürün % 55'i Özbekistan'da bulunmaktadır. Yine dünya pamuk üretiminin % 20'sini karşılamasıyla dünyanın en büyük pamuk üreticileri arasında yer almaktadır. (Birsell, 2005: 62)

Bu gerçekler ışığında tekrar belirtmek gerekir ki Özbekistan, jeopolitik konumu, nüfusu, ekonomisi, tarihi ve kültürel zenginlikleriyle Türkistan cumhuriyetlerinin merkezinde yer almaktadır. Kazakistan, Türkmenistan, Afganistan, Tacikistan ve Kırgızistan ile komşu olup yüzölçümü orta büyüklüktedir. Nüfusu ise diğer Türk cumhuriyetlerinin toplamına yakındır. Fergana vadisinin de içinde bulunduğu ülkeyi, Türkistan'ın iki deryası Amu Derya ve Sıı Derya (Ceyhun ve Seyhun) nehirleri beslemektedir. Yüzlerce kilometrelik bir yolculukla biri kuzeyden diğeri güneyden aşarak Aral Gölü'ne dökülür/dökülmektedir. Bu nehirlerden açılan kanallarla beslenen uçsuz bucaksız tarım alanları Rus seyyahların deyimiyle bölgeyi "dünyanın cenneti" haline getirmiştir.

Nüfus ve milli gelir bakımından Türk cumhuriyetlerinin en büyüğü olan Özbekistan coğrafi olarak da merkezde bulunmaktadır. Bu durum daha Sovyetler Birliğı dağılmadan Özbekistan'ın başına geçen ve 27 yıldır ülkeyi yöneten Kerimov'un vefatının bölge ve uluslararası politika açısından önemini artırmaktadır. Dolayısıyla Özbekistan'ın iç ve dış politika tercihlerinin bölge politikaları açısından belirleyici rolü sözkonusudur.

Kerimov'un hastaneye kaldırılması, vefat haberleri çerçevesinde spekülasyonlar ve nihayet vefatının kesinleşmesi ile ertesi günü defnedileceğinin duyurulması, sanki beklenmeyen bir durumdu. Belki de uluslararası gündemin yoğunluğu yüzünden yeterli ilgi gösterilmediğı düşünülebilir. Nitekim törene Türkiye'den sadece başbakan yardımcısı seviyesinde katılım gerçekleşebilmiştir. G-20 zirvesi sebebiyle Cumhurbaşkanının katılmaması normal karşılanabilir, ancak hiç değilse başbakanın bu en önemli Türk cumhuriyetinin çeyrek asırlık Cumhurbaşkanının cenazesinde bulunması arzu edilirdi. Nitekim bütün yoğunluğuna rağmen Rusya Başbakanı törene katılmış ve taziye mesajları ile fotoğrafları, dünya medyasının ilk haberleri arasında yer almıştır. Bana göre Özbekistan'da bundan sonra kimin yönetimin başına geçeceği ve temel politikaların ne olacağı konusunda

Rusya'nın belirleyici etkisi bu manzara ile ortaya konmuş oldu. Öte yandan törene Özbekistan'ın komşuları Türkmenistan, Tacikistan ve Afganistan cumhurbaşkanları katılmıştır. Kazakistan Cumhurbaşkanı da G-20 zirvesinde olduğundan katılamamıştır. Bu fotoğrafta Kırgızistan Cumhurbaşkanı'nın yer almamasının sınır bölgelerindeki sorunlar yüzünden yaşanan gerginlikle ilgisi olduğu düşünülebilir.

“Cenaze merasimini organize eden, koltuğu devralır” geleneği dikkate alındığında yıllardan beri Kerimov'un başbakanlığını yapan Şevket Mirziyoyev'in yeni başkan olacağı hemen anlaşılmıştır. Kerimov'un büyük kızı Gülnara Kerimova'ya yıllarca babasının halefi olarak bakılmıştı. Modacı ve modelist olarak yarı çıplak fotoğrafları babasını dahi çileden çıkarttığı, bu yüzden cezalandırıldığı söylentileri yayılmıştır. Bunun yanında diğer konularda da devlet işlerine müdahalesi, aile fertleri hakkındaki spekülasyonları yüzünden babası ile arasındaki iplerin koptuğu ve yıllardır göz hapsinde olduğu bilinmektedir. Öyle ki taziye törenlerinde dahi görülmemiştir. Geçen süre zarfında Gülnara Kerimova'nın yaşayıp yaşamadığı veya nerede olduğu konusunda spekülasyonlar vardır.

Özbekistan'ın batı komşusu Türkmenistan'ın bağımsızlık ilanı ile SSCB ertesinde ilk devlet başkanı Türkmenbaşı'nın vefatından sonra yeni yönetim onun bir takım izlerini silmekle ize başlamıştı. Bununla beraber örneğin Türkmenistan'ın sürekli tarafsızlık politikası sürdürülmektedir. Ancak Türkmenbaşı sonrasında Rusya'ya daha fazla yaklaşmıştır. Kırgızistan ise bütün iç çatışmalar ve dış müdahalelere rağmen düşe-kalka da olsa demokratik kuralları sürdürebilmekte, yönetim seçimlerle el değiştirmektedir. Kerimov'un çeyrek asır boyunca istikrar öncelikli politikalarıyla kurumların yerleştiği, güvenlik sorunlarının çözüldüğü Özbekistan'ın yeni dönemde demokratik uygulamalar ile hak ve özgürlüklere öncelik verdiği bir döneme girdiği dikkatlerden kaçmamıştır. Bu bölümde özellikle komşu ve diğer Türk cumhuriyetlerle ilişkilerini güçlendirmesi üzerinde durulmaktadır.

Özbekistan’da Mirziyoyev Dönemi

Daha Sovyetler Birliği dağılmadan Özbekistan’ın başına geçen ve 27 yıl boyunca ülkeyi yöneten Kerimov’un Eylül 2016’da vefatı, bölge ve uluslararası politika açısından önemli bir gelişme idi. Bu anlamda Özbekistan’ın iç ve dış politika tercihlerinin bölge politikaları ve Türk dünyası açısından son derece önemli rolü sözkonusudur. “Cenaze merasimini organize eden, koltuğu devralır” geleneği Özbekistan’da da tahakkuk etmiş olup Kerimov’un başbakanlığını yapan Şevket Mirziyoyev sözkonusu merasimi yönettiği gibi, 4 Aralık 2016’da ülkenin yeni cumhurbaşkanı seçilmiştir.

Mirziyoyev dönemi Özbekistan için yeni bir dönemin başlangıcı oluştur. Kerimov, Türk Konseyi başta olmak üzere bölgesel işbirliği organizasyonlarına mesafeli bir siyaset izlemekteydi. Bu siyasetin değişmesi bölgedeki tüm aktörleri gibi Özbekistan’ın kazançlı çıkacağı bir dönemin kapısını aralamıştır. Mirziyoyev cumhurbaşkanlığının ilk döneminde köklü siyasi değişimlere başvurmadan önce halkın sosyal sorunlarını çözmeye ve komşu ülkelerle ekonomik ilişkileri güçlendirmeye öncelik vermiştir. Dış politikada başta sınır kapılarının kapanmış olduğu Kırgızistan olmak üzere komşu Türk Cumhuriyetleri ile ilişkileri geliştirmiştir.

Kırgızistan, Özbekistan’ın kuzey doğusunda yer alıp 1099 km’lik ortak kara sınırına sahiptir. Kırgızistan’ın beş milyona yakın nüfusunun %14.9’u Rus, %14.2’si Özbek ve %60 civarı Kırgız’dır. Ülke, doğal kaynaklar açısından fakirdir. Kamu bütçesi ve yönetimi sorunları, kabileler arası çatışmalar, bölgesel parçalanmışlık, ahlaki ve kurumsal çöküntü gibi sebeplerle istikrar sık sık bozulmuştur. Nüfusun içerisinde büyük oranda yer alan Rus ve Özbek azınlığın varlığı, zaman zaman ülkeyi derinden sarsabilecek etnik gerginlikler ile karşı karşıya bırakmıştır. Özbekistan ile Kırgızistan arasında, 1991 yılından bu yana büyük sorunlar yaşanmıştır. Terör olayları üzerine Kırgız köyleri, Özbek uçakları tarafından havadan vurulmuş ve Özbekistan ile Kırgızistan’ı savaşın eşiğine getirmiştir. Özbekistan-Kırgızistan’ın Fergana Vadisi sınırında etnik dağılım çok karmaşıktır. Kırgızistan toprakları içerisinde kalan Oş ve Celalabat’ta önemli miktarda Özbek yaşamakta olup Özbekistan sınırları içinde de Kırgız nüfus bulunmaktadır.

Mirziyoyev, politik bir üslup ile görevinin Kerimov'un başlattığı siyasi, sosyal-ekonomik ve demokratik reformları uygulamaya yönelik kalkınma yolunda devam etmek olduğunu açıkladığı halde bu dönemin belirgin politikası “izolasyonizm” yanlısından adım adım uzaklaşmaya başlamıştır. Komşuları Türkmenistan, Kazakistan, Tacikistan ve Kırgızistan ile açık, dost ve yapıcı siyaseti sürdürmeye sadık kalacağını belirtmek durumunda kalmıştır. 1990-2016 arasında Kerimov, Özbekistan'ın komşularla ilişkilerini asgariye indirirken ülke bir anlamda bölgenin istikrar adası haline gelmiştir. Diğer Türk cumhuriyetleriyle araya duvar örülmüş ekonomik ve kültürel gelişme de bundan etkilenmiştir. Eylül 2016'dan beri ülkeyi yöneten Şevket Mirziyoyev, uluğanüstü hal politikalarına son vererek Özbekistan'ın ekonomik, kültürel, jeopolitik zenginliklerini öncelikle komşularıyla paylaşarak bölge için büyük bir sinerji kaynağı oluşturmuştur. (Yalçınkaya, 2018)

Aşağıda AVİM sitesinden, Kerimov'un vefatından itibaren Özbekistan konusundaki yaklaşık bir yıllık haber başlıklarının herbirinin Türk dünyası açısından son derece önemli ekonomik, siyasal ve stratejik boyutları sözkonusudur. (avim)

Belirtmek gerekir ki bağımsızlık sonrasında gerek Kerimov'a suikast teşebbüsü yüzünden Türkiye ile gerekse yabancı istihbarat örgütleri kaynaklı bir takım provokasyonlar yüzünden komşularla ilişkiler son derece kritik hale gelmişti. Mirziyoyev ile adım adım bu engeller aşılmaktadır:

- Özbekistan ve Türkmenistan arasında 250 milyon dolarlık iş anlaşması - 32 anlaşma imzalandı.
- Özbekistan ve Tacikistan arasında 26 yıl aradan sonra otobüs seferleri başladı.
- Özbekistan ve Kırgızistan, sınır ihlallerinde silahlı müdahaleyi kaldırdı. (Bir Kırgız Özbekistan'a geçmek isterken Özbek görevliler tarafından öldürülmüştür. Kırgız yetkililer ise Kırgızistan'da iken öldürüldüğünü söylemişlerdir. Dört dörtlük bir KGB, MOSSAD veya CIA operasyonu sözkonusu. Ancak sonraki haber provokasyon planlarını altüst etti): Özbekistan ve Kırgızistan başbakanları sınır olayını telefonla görüştü!

- Kırgızistan başbakanı Sapar İsakov, Özbekistan’da (Önceki dönemlerde krize yol açabilecek Kırgız vatandaşının Özbek görevlilerce öldürülmesi hadisesi Kırgızistan başbakanının Özbekistan’ı ziyaretinden yaklaşık bir ay sonra gerçekleşmiştir).
- Özbekistan ile Tacikistan arasında vizesiz seyahat anlaşması.
- Kazakistan’da “2018 Özbekistan Yılı” etkinlikleri.
- Özbekistan, Afganistan’daki barış sürecinde daha aktif rol almak istiyor.
- Özbekistan’da muhalif gazeteci Rozimuradov 19 yıl sonra serbest bırakıldı.
- Özbekistan’da insan hakları alanında büyük adım.
- Özbekistan, onlarca yeni maden ocağını işletmeye hazırlayacak.
- Özbekistan ile Kazakistan arasında askeri-teknik işbirliği (orduların ortak tatbikatını da öngören böyle bir anlaşma iki ülke tarihinde ilk).
- Türkiye ve Özbekistan’ın Afganistan özel temsilcileri Ankara’da bir araya geliyor.
- Özbekistan’da 18 bin kişi “aşırılıkçı dini gruplarla bağlantısı olanlar” listesinden çıkarıldı.
- Özbekistan ve Kazakistan habercilikte tek ses olacak.
- Türk işadamları Özbekistan’da; Türkiye-Özbekistan ilişkileri güçleniyor.
- Özbekistan’da Türk vatandaşlarına vize muafiyeti.
- Özbekistan Milli Güvenlik Servisi Başkanı görevden alındı (Rustom Inoyatov, 1995’ten beri bu görevi sürdürmekteydi!).
- Özbekistan’da yeni doğal gaz alanları bulundu – Özbekistan’ın en büyük doğalgaz yatağında kuyu açma çalışması başladı.
- Özbekistan, “elektronik vize” için Azerbaycan’ı örnek alacak.
- Özbekistan ve Kırgızistan arasında gümrük vergisi tarih oluyor.
- Özbekistan, Rus limanları yerine İran limanlarını kullanacak.
- Özbekistan’da İslam akademisi kuruldu.
- Özbekistan, 2018’den itibaren pamuk ihracatını durduracak (kendi tekstil sektörünü güçlendirecek, pamuğu işleyerek satacak!).

- Özbekistan, Bakü-Tiflis-Kars demiryolu hattında yük taşımacılığına başlıyor.
- ASELSAN ilk defa yapacak! Onay çıktı, Özbekistan'a ihracat başlıyor.
- Özbekistan'da 10 yıl aradan sonra bir ilk yaşandı (ezanlar hopperlör ile okunmaya başlandı).
- Özbekistan, Türk zırhlısını tercih etti.
- Kırgızistan-Kazakistan krizine Özbekistan'dan arabuluculuk girişimi.
- Özbekistan ve Kırgızistan arasındaki "su problem" çözüme kavuştu.
- Özbekistan'la yaşanan TIR krizi çözüldü.
- Kırgızistan Tarım, Gıda Sanayi ve Arazi Islahı Bakanı Nurbek Muraşev'in Özbekistan'a yaptığı ziyareti sonucuna atıfta bulunan Kırgızistan'ın Taşkent Büyükelçiliği, iki ülke arasında tarım alanının işbirliği anlaşması imzalandığını bildirdi.
- Kırgızistan'ın Taşkent Büyükelçisi İbragim Cunosov'un da katıldığı toplantılarda Kırgızistan'ın Özbekistan'a patatesin, maden gübrelerinin, pamuk tohumlarının ve buğdayın tedarik edilmesi, ikili ticaretin önündeki engellerin / kısıtlamaların dışlanması ile ilgili konuların görüşüldüğü ifade edildi.

Bu başlıkların herbiri ayrı bir makale veya bildiri konusu olup, Mirzoyoyev ile başlayan gelişmelerden sadece bazılarıdır. Bu gelişmelerin pusuda bekleyen sömürgeci provokasyonların oyunlarına kurban edilmemesi son derece önemlidir.

Hazar'ın Statüsünde Uzlaşma

Hazar'ın statüsü konusu, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra üçü yeni bağımsız Türk cumhuriyeti Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan ile Rusya ve İran arasında yaklaşık çeyrek asırdır çözülemeyen bir sorun olmuştur. Sorunun temelinde önemli bir kısmı Azerbaycan ve Kazakistan'da bulunan petrol ve doğalgaz yataklarını oluşturmaktadır. Hazar kıyılarındaki enerji kaynakları bakımından fakir olan İran, Hazar'ın göl olduğunu ileri sürerek bütün kaynakların beş kıyıdaş devlet arasında eşit paylaşılmasını talep etmiştir. Rusya ise bölge kaynaklarının Sovyet dönemi aksine kendi kontrolü dışında üretilip pazarlanmasını engellemek üzere genellikle İran tarafında yer almıştır. Üç Türk

cumhuriyetinin sorunun farklı boyutları konusunda farklı tutumları sözkonusu olmuş, yıllarca süren müzakereler, konferanslar, küçük çaplı mutabakatlar gerçekleşmiştir. Bununla beraber sorunun kökten çözümü konusunda taraflar pozisyonlarını genellikle muhafaza etmiştir.

Taraflardan ikisi Rusya ve İran olduğu halde başta ABD olmak üzere bölge dışı güçler bu tür sorunların çözümünün sürüncemede kalmasını genellikle daha uygun bulmuşlardır. Bu şartlar altında örneğin Azerbaycan'ın batıya daha fazla yaklaşmasını istemeyen İran ve diğer ülkeler 2018 itibariyle bu sorunu çözme başarısını göstermiştir.

Netice itibariyle 12 Ağustos 2018 Aktau (Kazakistan) Antlaşması ile sorun çözülmüş, ortak bir anlaşma imzalanmış ve mutabak metninin onay süreci başlayarak yürürlüğe girmiştir. 12 Şubat 2019 itibariyle Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev mutabakatı onaylayan ilk cumhurbaşkanı imzalamış ve Kazakistan Parlamentosu da onaylamıştır (gbnews.admin, 2019). Arkasından diğer imzacı ülkelerde de onay süreci başlamıştır.

Aktau Anlaşması'na göre her ülkenin 15 mil egemenlik bölgesi +10 mil münhasır balıkçılık bölgesi kabul edilmiştir. Bunun ötesindeki sular balıkçılık açısından bütün kıyıdaş ülkelerin ortak kullanımına açılmıştır. Anlaşmazlığın temelini teşkil eden deniz tabanı konusunda da bir bakıma Uluslararası Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin Kıta Sahaneliği hükümlerinde olduğu gibi kıyıdaş devletler arasında orta hat ve dik hat metodu uygulanmıştır. Anlaşmanın diğer önemli bir maddesi ise Hazar'da kıyıdaş olmayan bir devletin askeri güç bulunduramayacağı hususudur.

Kıyıdaş ülkeler arasındaki sorunların diplomasi ve barışçıl yollarla çözülmesi temel ilkeler arasında yer almıştır. Kıyıdaş ülkelerin gerektiğinde yapay adalar ve diğer tesisler inşa ve işletme hakları da tescil edilmiştir. Deniz altı kalbi ve boru döşemesi konusunda uluslararası anlaşmalardaki (BM Deniz Hukuku Sözleşmesi) genel ilkeler uygulanacak, ilgili ülkelerin kendi aralarındaki mutabakatlar da geçerli olacaktır. Hazar'ın biyolojik çeşitliliğine zarar verecek faaliyetlerin yasaklanması, kısaca çevre, güvenlik, kaçakçılık gibi konulardaki hassasiyetlerin de mutabakat da yer alması son derece önemlidir.

Hazar'ın göl veya deniz olarak kabul edilmesine göre geçen çeyrek asır boyunca her bir kıyıdaş ülkenin politikası, zaman zaman gerçekleşen ikili veya üçlü mutabakatların sonuçları, nihayet Ağustos 2018 tarihli Anlaşma'nın ayrıntıları müstakil konulardır. Burada asıl dikkat çekilmesi gereken husus ise üçü yeni bağımsız Türk cumhuriyetleri olan beş kıyıdaş devletin çatışma olmaksızın, çeyrek asır dahi sonra olsa kendi aralarında barışçıl bir çözüme ulaşmalarıdır. Bu anlaşma petrol ve doğalgaz zengini Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan açısından çok daha önemli olduğu açıktır. Bu aşamaya gelişte İran ve Rusya'nın diğer üç Türk cumhuriyetinin bölge dışı bir gücün müdahalesini önlemeyi amaçladığı da tahmin edilmektedir. Her ne gerekçe ile olursa olsun tıpkı Türk cumhuriyetlerinin merkezinde yer alan Özbekistan'ın komşularıyla sağlıklı ilişkiler kurmaya başlaması gibi beş kıyıdaş devletin barışçıl yollarla Hazar konusunda bir mutabakata varmış olmaları Türk dünyası açısından son derece olumlu bir gelişmedir.

Sonuç

Kerimov'un Eylül 2016'da vefatının ardından mevcut sisteme göre yerine Başbakan Şevket Mirziyoyev gelmiştir. Üç ay sonra seçimlere gidilmiş ve geçici başkan Mirziyoyev Özbekistan Başkanı olarak seçilmiştir. Kerimov'un son aylarında hoşgörü politikasıyla yürüttüğü Kırgızistan ilişkilerinde yeni dönemde de herhangi bir kırılma olmamıştır. Yaptığı açıklamalarla Mirziyoyev bunu güvence altına almış, geçen sürede Kırgızistan ile olduğu gibi diğer komşularıyla da ilişkiler geliştirilmiştir. Türk cumhuriyetlerinin ortasında yer alan, nüfus, ekonomik kapasite gibi yönleriyle birinci sırada yer alan Özbekistan, bağımsızlıktan itibaren gerek komşuları Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Tacikistan ile gerekse Azerbaycan ve Türkiye gibi ülkelerle ilişkilerini oldukça düşük düzeyde tutmuştur. Bu politikaları önemli ölçüde güvenlik kaygılarına dayandığı halde bu kaygıları besleyen küresel güçlerin provokasyonları da sözkonusu olmuştur.

Kerimov sonrası iktidara gelen Mirziyoyev, her ne kadar Kerimov döneminin ikinci kişisi pozisyonunda olup geçen dönemin icraatlarından sorumlu olsa da yeni dönemde komşuları ve genel olarak Türk dünyası ile ilişkilerini bütün tarafların çıkarına olacak şekilde

normal seyrine oturtma stratejileriyle dikkat çekmiştir. Esasen Kerimow'un son dönemlerinde örneğin Kırgızistan ile ilişkilerinde yumuşama yönünde adımlar atılmıştır. Mirziyoyev bu başlangıcı çok daha etkin ve verimli hale getirmiştir. Bu anlamda genel olarak küresel güçlerce az gelişmiş ülkeler için uygulanan "komşularıyla çatışma/kopukluk" stratejisi Türk dünyasının merkezi bir ülkesi durumundaki Özbekistan tarafından sonlandırılma sürecine girmiştir.

Öte yandan 1991'den beri Hazar'ın statüsü konusunda kıyıdaş devletler aralarında yaklaşık 50 görüşme gerçekleşmiş, ancak mutabak ancak 2018'de sağlanabilmiştir. Hazar'ın deniz mi yoksa göl mü olduğu konusundaki anlaşmazlık, öncelikle Sovyetler sonrası bağımsızlığını kazanan Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın petrol ve doğalgaz üretimi ve ulaşımı konusundak anlaşmazlıklar açısından önemlidir. Rusya ve İran'ın da yer aldığı kıyıdaş devletler nihayet Ağustos 2018'de Hazar'ın hukuki statüsü üzerinde mutabakata vardılar. Hazar Denizi'ne kıyısı bulunan ülkeler, iş birliği ilkeleriyle yasal sorumluluklarını içeren ve 5 devlet için eşit şartlar getiren anlaşma taslağı üzerinde uzlaştı. Buna göre, sahilden 15 deniz mili mesafeye kadar olan bölgeler, her ülkenin kendi arazisi olarak kabul edilecek. Bu mesafeye 10 deniz mili eklenerek toplam 25 mil, her ülkenin balıkçılık alanı olarak belirlenecek. Diğer kısımlar ise ortak kullanıma açık, tarafsız bölge olacak. Kıyıdaş ülkelerin iş birliği ilkelerini ve yasal sorumluluklarını içeren ve 5 devlet için eşit şartlar getiren taslağına göre, Hazar'ın dibi, yan yana ve karşı karşıya olan ülkeler arasında bölgelere bölünecek. Kimin ne kadar bölgeye sahip olacağı daha sonra belirlenecek. Bölge dışı bir gücün dahil olmadan Hazar'ın beş kıyıdaş devletinin başardıkları bu uzlaşma da öncelikle Türk dünyasının gelecek stratejileri açısından önemli ve başarılı bir gelişmedir.

Kaynakça

- Atila, A. (2015), <http://old.qha.com.ua/tr/roportajlar/surgunun-71-yilinda-catisma-ortasinda-ahiska-turkleri-vatan-ariyor/140620/> 13.06.2019
- Avim, <https://avim.org.tr/tr>
- Aydın, M. (2007), *New Geopolitics of Central Asia and the Caucasus: Causes of Instability and Predicament*, SAM Papers.
- Birsel, H. (2005), *Gizli Çember ve Özbekistan*, İstanbul: IQ Kültür-Sanat Yayıncılık.
- Brzezinski, Z. (1998), *Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives*, Basic Books.
- Erol, M.S. (2007), “11 Eylül Sonrası Türk Dış Politikasında Vizyon Arayışları ‘Dört Tarz-ı Siyaset’”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 1, Sayı 1, Kış, 33-55.
- Gbnews.admin (2019), <http://www.goldenbridgenews.com/kazakistan-hazar-denizinin-hukuki-statusuyla-igili-anlasmayi-onayladi/> 25.06.2019
- Gömeç, S. (2006), *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, 3.Baskı, Ankara, Akçağ Yayınları
- Kodaman, T. ve BİRSEL, H. (2006), “Bağımsızlık Sonrası Özbekistan ve Dış Politikası”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16/2, Elazığ 2006, 413–442.
- Library of Congress–Federal Research Division (2007), “Country Profile: Uzbekistan”, <http://lcweb2.loc.gov/frd/cs/profiles/Uzbekistan.pdf> 13.06.2019.
- Merdanoğlu, S., “Bağımsızlığının 20. Yılında Özbekistan Ekonomisine Bakış”, http://www.altinmiras.com/?Syf=26&Syz=89154&/BAĞIMSIZLIĞININ-20.YILINDA-ÖZBEKİSTAN-EKONOMİSİNE-BAKIŞ-Süleyman-MERDANOĞLU* 13.06.2019
- Özbekistan Cumhuriyeti, <https://www.turksoy.org/tr/members/uzbekistan> 13.06.2019
- Rashid, A (1994), *The Resurgence of Central Asia: Islam or Nationalism?*, Oxford University Press, Zed Books.

Sancak, E. (2002), “Orta Asya Üzerine Güç Mücadelesi: Rusya ve Türkiye’nin Baskın Güç Olma İddiaları”, *Geopolitics of Central Asia in the Post-Cold War Era: A Systemic Analysis*, Ed. Efezil, E., Haarlem, 132-133.

Yalçınkaya, A. (1997), “The Frontiers of Turkestan“, *Central Asian Survey*, V.: XVI, No: 3, September, 431-438.

Yalçınkaya, A. (2007), *Sömürgecilik-Panislamizm Işığında Türkistan*, Ankara, Lalezar.

Yalçınkaya, A. (2108), <https://stratejikguvenlik.blog/2018/05/30/ozbekistan-dosyasi-turk-dunyasinin-yukselen-yildizi-ozbekistan-2018-raporu/> 13.06.2019

Zorlu, K. (2018), <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/turk-kenesinde-yeni-bir-sicrama-ve-butunlesme-donemi/1245809> 13.06.2019

AKYRTAS IS AN ANCIENT MONUMENT OF THE TURKIC WORLD

Talas OMARBEKOV*

Abstract

In this article, the author considers the historical significance and features of the Akyrtas archaeological monument. The Akyrtas fort was previously in the focus of travelers and researchers, as it has a distinctive feature of ancient monuments in the history of humanity. Another issue that is relevant to its history is that it is still controversial among the researchers. The Akyrtas Monument was considered a stone fortress built by the last "Great Khan" of the Karakhanid dynasty for the protection of the occupying the territory of the Merke, Kulan cities from nomadic Karluks. According to found tribal symbols it could be seen that the construction of was not made by Sogdians, Samanids or Arabs, but by the local people at the initiative of the karakhan rulers. However, Karluk's acceptance of the islam religion and spiritual recognition of the karakhan rulers and their subsequent disintegration from the region, which had previously been consolidated in the struggle against islam, left the Akyrtas fortress, which was built for defense, without any military necessity. Suleymen ibn Yusuf Arslan Khan and his brother Baghra Khan ibn Kadyrkhan, who caused the construction of the building, left the power of the Akyrtas completely undiscovered.

Key words: Akyrtas Monument, archaeology, tamga, Central Asia, islam, Karakhan dynasty, Taraz.

Introduction

The ancient land of Taraz is rich to historical sites and monuments. Among them are historical and sacred places. They are also valuable to science. The Akyrtas fortress, which

is 40 km to the east of medieval Taraz city, is located on the other side of the Talas River, with a stone and wall, attracting the attention of travelers and researchers. Its main reason is that the construction is unique in the history of humanity, with its unique features among ancient monuments. Another issue that is relevant to its history is that it is still controversial among the researchers, since it is unclear who has already built it.

Akyrtas builders was not Arabs. When it comes to the question of who brought the disaster, it is primarily the Orientalists and religion denominators, who like to associate the Arab emir of Abu Muslim with the insurrections of intentional engagement of Islam into the Turkic peoples in the middle of the eighth century. According to the truth, it was clear from the data that the Arab commander Abu Muslim did not attend to the Battle Taraz in the 757 between the Chinese and the Arabs in Taraz, he had never stopped in Taraz. According to arab traveler Al-Maqdisi this person was humanely traced to his own bloodshed and bloodthirstiness, longing for a long time in Samarkand and was called to Merv in 752 years, with the order of the Caliph of the Arab Caliph Mansur. After about a year, the Atlah battle he return back to Egypt, where he was executed.

He killed his own commander, Ziya ad-Din, who defeated the Arab troops in the famous Battle of the Atlah, with a false accusation and killed the Arabs who rebelled against him in Bukhara. The disbelieving Arab caliph was so frustrated that his body was dumped into the Tigris, without burying his Muslim body. It means that, it is logical to argue that Abu Muslim, the Arabian commander, who was the only one to suffer innocent massacres, was totally free from historical reality¹.

Akyrtas is a military fortress built against Karluk. There are also those who think that Karluk went to Akhtast. In the southern region of Altyntau (Altay), nine Oghuz slaves were subjugated, and the nomadic Karluks of three main groups moved to the west and captured

*Doctor of historical science, professor Al-Farabi Kazakh National University, director of the Republican Center for the Study of Traditional Civilization in Central Asia. Almaty/Kazakhstan, E-mail: omarbekov.1948@gmail.com

¹ “Kitab bad al-halk va-t-tarih” al-Mutahhara ibn Tahir al-Maqdisi (2010). Almaty turaly shygys derek kozderi [The Oriental Sources about Almaty]. Almaty, Dayk-Press. p. 50 [in kazakh]

the Zhetysu region in 766 and conquered Balasagun and crossed the Chu Valley to the western Tengri - Talas Alatau. The unknown author of the 10th century, of *Hudud al-Alem*, said that they captured Balasagun, Taraz, Ispijab, and Suyab. However, the Karluks, who were nomadic, and who were looted from the very beginning, have not turned them into a permanent place of residence if they did not do the same. That is why, in the middle of the X century, Kudaama ibn Jafar clearly indicated that the Karluks' lands started from the Moinkum region north of Akyrtas. And al-Idrisi said, "... The Turkic-Karluk people live in the north beyond Taraz," as it turned out. The following words of the Arab traveler Ibn Haukal of the X century (977) were translated into Russian: "Taraz is a place of trade with Muslim Turks, in the name of the Turks, the Holy Prophet (peace and blessings of Allaah be upon him), his brother, The Muslim is a Muslim, who is the one who goes out of his house and he goes to the shrines of the Carloque"². It is noteworthy that the fortresses around Taraz in the second half of the X century were built to protect the Karakhanids from the Karluks, who settled in the vicinity of the area near Taraz.

According to the data, the clear indication of the massive Islamization of Taraz is the era of the Karakhan dynasty. That is, the location of the mosque in the Akyrtas complex will lead us to this historic period. In the struggle with the Karluks and his dignified brothers, Satuk Bogra Khan (915-955), the founder of the Karakhanid dynasty, conquered Taraz and Kashgar with the support of the Samanids, who ruled the south, and in 942 proclaimed Khan himself in Balasagun. However, as we have already said, the nomadic Karluks who made the city of Koyalyk in the north have been subject to constant threats and threats to Taraz and Balasagun regions.

In the early stages of the Karakhanid ruling of Akyrtas, which we are writing about, the vast majority of nomadic Karluks were cordial, idolatrous and did not recognize the Moslems, and were fighting against the indigenous Caucasian tribes. If we look at al-Idrisi, who later lived in the first half of the XII century, in addition to what we have mentioned,

² (" Kitab al-masalik va-l-mamalik " Ibn Haukal (2010). Almaty turaly shygyys derek kozderi [The Oriental Sources about Almaty]. Almaty, Dayk-Press. p. 64. [in kazakh]

we obtain the following information: "City of Taraz is a place between Muslim and Turkic peoples. There are the citations, related to the Muslim, and the Turkic. For Taraz, the north is surrounded by turk-karluks. Some of us are often frustrated and aggressive, but when they break the truce, they are traded between themselves, exchanging [different] commodities, shit, fur and so on³. " These are the details of al-Marwazi and Abu al-Fida, the Arabs who wrote about the region. However, we do not allow their opinions to be raised in the article.

The Karluk inhabitants who located in north of the Taraz region, was not Muslims, but adhered to shamanism, wrote the Syrian Yaqut al-Hamawi, who lived in the late XII century and in the first quarter of the XIII century⁴. According to the East's data, Karluks did not go to Taraz, but never managed to rule the city. The Karakhan ruling dynasty in the Taraz region adopted Islam in 955 and five years later, the main part of the population of this region (200,000 yurts) accepted mass Islam. And this has made religion a state official religion. And now the Karluks in the east came to Kulan. That's why Akyrtas Kulan and its neighbor were to be built as a border fortress in the western part of Kasribas. However, this fortress was built as a fortress-resident of the Karakhan governor, who, following the famous archeologist K.Baipakov, argued not against the Karluk kagan, but rather against the nomadic Shaman Karluk. It was evidenced by the existence of a mosque and the construction of a water pipeline used during the Karakhan era⁵. That Akyrtas was the first military fortress to be mentioned firstly by T. Balkenko, the father of architects of Kazakhstan⁶. That Akyrtas fortress was a strong barrier to the Karluk pass on the Silk Road, which was wide and dense, with a steep stream from the river Talas, reaching the famous stone bridge to Taraz.

³ «Kitab nuzkhat al-mushtak» al-Idirisi (2010). Almaty turaly shygys derek kozderi [The Oriental Sources about Almaty]. Almaty, Dayk-Press. p. 64. [in kazakh]

⁴ «Mudzham al-buldan» Yakuta al-Khamavi (2010). Almaty turaly shygys derek kozderi [The Oriental Sources about Almaty]. Almaty, Dayk-Press. p. 86. [in kazakh]

⁵ Baypakov K.M. (2012). Drevnyaya i srednevekovaya urbanizatsiya Kazakhstana (po materialam issledovaniy Yuzhno-Kazakhstanskoy kompleksnoy arkhelogicheskoy ekspeditsii) [Ancient and medieval urbanization of Kazakhstan (based on the research of the South Kazakhstan integrated archaeological expedition)]. Almaty, Gylym. p. 254. [in russian]

⁶ Basenov T.K. (1950). O sooruzheniy Tas-Akyr. [About the construction of Tas-Akyr.] «Izvestiya AN KazSSR. Seriya arkhitekturnaya». Alma-Ata. 2 ed. p. 89-89 [in russian]

Akyrtas builders are local uysyn tribes. In the past there was a hereditary character, and it was found in several stone blocks. We take photos and present it to the reader. What does this sign, which is printed on a stone in the past, justify? If we look through the generic kazakhs' 84 clan and tribal signs of the we have studied during this generic character, we find that the identical traces are found only in two tribes. One of them is Kerey. One of it's marks was in prison in 1889 by M. Grodekov⁷, professor S. Amanzholov⁸ and the Chinese historian N.M. Mingzhan⁹. However, the absence of a line that divides it in the center of

the four-pointed character indicates that the tribal character in Akyrtas was not typical to kereys. Nevertheless, the symbol of the Akyrtas was largely a tribal sign of the X-

XII centuries, as well as the similar to sign of the Sary Uysyns (Yellow Uysyns). There is one more thing here, and there are historical facts about the Abak kereys' Uysyns origin. Another important thing is that of the ancient Uysyns of the second century BC - the

4th century BC had different tamga . The nicknames of yellow and black had also deep bases. These names have been preserved in the form of toponymic names in the former Uysyn lands, nowadays regions of China. For example, nowadays mountainous area between the Shapzahal and Mongolkure ridges of the Ili region was called " Uysyn Mountain" and there is located a river "Saryuysin" in this region, and also a settlement called Karaysyn. It was true that, later in the Turgesh period, they were somewhat different (Sary and Kara Turgeshes). The joint symbol of the Uysyns and kanglys, which was called " On ok eli" ("The Land of the Ten tribes") was reflected in the coins of Bai бага Kagan. There were preserved the drawings of the ancient uysuns. Here are preserved the tribal tamgas of the ancient Uysuns. However, this tamga is not like the tamgas in Akyrtas. It means that the

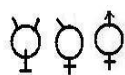
⁷ Grodekov N.I. (1889). Kirgizy i karakirgizy Syrdarinskoy oblasti. T.I. Yuridicheskiy byt.[Kirghiz and Karakirgizy of the Syrdarya region. T.I. Legal life.]. Tashkent, Tipo-Litografiya. Prilozheniye №1. pp. 1-8 [in russian]

⁸ Amanzholov S. (1959). Kazak tili dialektologiyasy men tarikhynyn maseleleri [Problems of dialectology and history of the Kazakh language.]. Almaty. pp. 12-14 [in kazakh]

⁹ Mynzhan N. (1993.) Kazaktyn kone tarikhy [The ancient Kazakh history]. Almaty, Zhalyyn. pp. 48-45 [in kazakh]

idea of N.Aristov that turgeshes' which headed by Sulu kagan might have created the Akyrtas was unreasonable. They were divided into two parts - the Saryturgesh and the Karaturgesh, and were drawn into internecine wars. Turgesh kagan, which was generally inhabited mainly by nomadic tribes, was not distinguished by the stone castle. Their capital as Suyab and Balasagun mainly were formed from raw brick materials. As it was seen in the upper part of Akyrtas, there was no spreading of water pipes from ceramics. During the Turgesh kaganate, Taraz did not become a capital city (it was only such a Karakhan), and it was impossible to build a stone castle of the Turkestan queue at the site of Akyrtas. In the Western Turkic times ("On ok eli") Turgesh Alash Shor was surrounded by a historical person, and the Yellow Turks called the Saryuysuns recreated their former names during the Karakhanids. We think this is a post-breaking symbol in the bottom part of the Saryuysuns tamga, so we do not need to worry about it. This cross symbol was preserved in the early Middle Ages as a stamp on the secondary or the main tamga symbol in the Central Asian region, not only in the Saryuysuns, but also in many other tribes of the Kazakhs under the influence of the Neo-Christian doctrine. As can be seen in the older ones, the cross appears as a sticker on the main character. Thus, the ancient Kazakh tribes who used the cross in their hereditary characters included the Kazakh tribes of the Tortkara, Shekty, Kereyt, Uak, Kerey, Nogai, Kete, Sirgeli, Bura, Teleu, Sambet, Korallas (previously it was a separate tribe on the Mongolian plateau, and then its' number declined and entered to Dulat's Botbai tribe). The Karakhan ruler dynasty in the Taraz region adopted the Islam religion in 955 and, after five years, this religion accepted by the majority of the population of this region (200,000 yurts), and indicating the Neo-Christian cross symbols in tribal tamgas became not reasonable. All the tribes gradually began to refuse this element. However, some individual historical roots derived from the depths were still using the cross as an additional sticker in their symbols.

For example, the largest number of the Dulats in each of the two tribes inhabiting the eastern part of the Dulates, the largest number in the region, and a part of the Shigil (Shigil), which separated from the Kurluks in the Karakhanid era. Only two clans (Siykim and Botbai

) had the cross symbol as an additional sticker to their tamga. On the basis of M. Kashkari, it was clear that the tribes who lived on the lands of Uysuns were originally called Turgeshes, and later in the period of the Karakhanids they were called Shigils (Shigil). The words in shigil language in his "dictionary" correspond to the spoken dialect of the later Taraz region language.

The ancient Kangly, which ruled the Syrland, was temporarily called Oguz by the name of those who came to power in this region. clan tamga of the Kanly's Kayi (Kaig) tribe which was mentioned as the second tribe in M. Kashkari's book among 22 Oghuz tribes list (Makhmut Kashgari, Turkish Dictionary of the Turkish Language (Diuanilug-at-it-Turk)). Volume III - Almaty: "Hunt" -1997, p. 85), and in Rashid Ad Dindin's book

was mentioned as the first preserved in the Kazakh kanly tribe tamga . And later they did not meet in the subsequent Kazakh Kanlies because they have moved to the another side of the Black sea approximately in 1222, by the head of Yesenbuga biy¹⁰.

Makhmut Kashgari said that the Oghuz people "all Turkic tribes living all over the region from Jeuhun to the high Shin are called" Shigili. There was written that it is "mistake". It is a mistake, because the tribal names like "Turgesh", "Karluk", "Shigil" were given for Uysuns by who had moved from the east or the northeast and occupied the country. That is why M.Kashkari speculated that the people near the city of Taraz had become Shigil¹¹. And due to this reason, M.Kashkari's work the names of the tribes living in the region, such as, Uysun, Kanly, Sariyuysun do not appear. By the end of the Karakhan era, these tribes returned to their original names only on the eve of the Taraz territory was conquered by Karakitays. Contributed to this: increased spiritual and ethnic classification in the tribal life

¹⁰ Tauasaruly Kazybek bek. (1993). Tup-tukiannan ozime sheyin [From the realm to myself]. Almaty, Zhalyn. p. 406 [in kazakh]

¹¹ Makhmut Kashkari. (1997). Turik tilinin sozdigi (Diuanilug-at-it-turik) [Turkish dictionary (Diuanilug-at-it-turik)]. Almaty, Khant. I vol. p 452. [in kazakh]

of the Karakhanids, which resulted in the demise of some Turgesh and Karluk tribes to the south, the nomination of the Turkmen, the tribes which ruled Zhetysu after XIII-XIII centuries consolidation with Dulat, Kanly, Shapyrashty tribes. Scientists wrote that in the north part of the Karluks' Bolo (Bolat) union with the Koylyk capital consolidated to the Argyn tribe which was called Argo near Taraz.

In general, one part of them Karluk, another part of which is called Basmil, have become a Argu in Zhetysu, and located close to Karausuns "(Dulat, Alban, Suan), that is why tamga of Argins which was called Karakesek became the main evidence of this process. Their tamga is dictated their close location to Dulats. In our opinion, the construction of Akhyrtas was also started in that time.

From this point of view, some archaeologists believe that the Karluk people, who had been here before the Karakhanids, were constructed Akhyrtas. According to the Chinese sources Karlukuks, who consisted of only three nomadic tribes, had escaped from Uyghurs in the Taraz-Balasagun region, had already settled cities built earlier. Their main capital was not Taraz, but as noted above, the city of Koylyk (Koylyk) in Ili, and their nobility were also concentrated here. It is also known to the researchers that M.Kashkari called Karluks as "Turkmens". It is clear in the data that the Karluk did not have the east side of Taraz, where Akhyrtas is located, but rather a northern part of Taraz. From these lands they were constantly made raids in to Taraz and its surroundings. Medieval historian Al-Idirisi said: " the main reasons of the Akhyrtas building, and later nomadic Karlukas became Muslim, were called turkmensthey moved to the west through Isfidjab (Sairam). In addition, it is also inappropriate relate Akhyrtas into the Ancient Age or the later егкпуыр period.

During the Turgesh khanate, Taraz did not become a capital city (it was rose in to such a degree only in Karakhan period), and in the east, the place of modern Akhyrtas, As Aristov said, the construction of a stone pavilion by Turgesh kagan is also incredible.

Incomplete construction of Akhyrtas and internal policy of Karakhan dynasty. At that time, civil strife of Karakhan dynasty had its influence to Akhyrtas's destiny. The East Karakhan state was headed by Suleimen Ibn Yusuf Arslan Khan (1032-1056), son of the last

ruler of the Karakhan state, Yusuf Kadyrkhan. Ibn al-Athir calls him Abu Shujza Arslan Khan. This Abu Shujza Arslan Khan was really the ruler and last, the fifth Great Khan, the ruler of the Balasagun capital of the state and the Karakhanids.

In the major cities of the state, such as Kashgar, Khotan and Balasagun, pray to his honor. He was named Sharaf ad-Dawl as the Muslim. Because he was a very religious person, Islam made him a success in Taraz. "... He never accepted wine from his mouth and believed in God, he respected scientists and pious people. They were coming to him from all sides, and he was encouraging them, and he treated them well". He was pleased with his brethren and his relatives. He gave them cities in the state, for example, "gave his brother Arslan-free many towns of Turks, gave his brother Bugra-khan Taraz and Ispijab, ... and he was satisfied with Balasagun and Kashgar".

This division of the region, which is ruled by the eastern slopes, took place in 1043-44¹². From what we have seen, we now have a documentary basis to say that Sacred Karahan was Suleiman Ibn Yusuf Arslan Khan (additional Muslim name is Sharaf ad-Daul). In Taraz, his faithful followers later established a magnificent mazar. Because of his sanctity, religiosity, and care of scholars, we have not seen history from another in the history of the karahan ruler, who is clearly mentioned in the Scriptures and can dispute with his spiritually. Therefore, we would not be mistaken by writing the name of Karahan Auliya in mausoleum in Taraz. He was a khan for sixteen years. However, later, Suleiman Ibn Yusuf Arslan Khan and his brother Bughra Khan conflicted with each other, Suleiman Ibn Yusuf Arslan Khan attacked Taraz region. In our opinion, the main reason for this is that Suleiman Jusip Bughra khan attempted to pursue an independent policy to disobey anyone, even his brother. Of course, it was a dangerous direction for disassembly. However, as the result of two brothers struggle Arslan Khan was defeated and was captured by his elder brother who ruled Taraz. Now, Bughra took over the whole kingdom and began to disparage not only Ispidzhab but

¹² «Al-Kamil fi-t-tarikh» Ibn al-Asira (2010). Almaty turaly shygys derek kozderi [The Oriental Sources about Almaty]. Almaty, Dayk-Press. pp. 92-93 [in kazakh]

also Balasagun and Kashgar. But his rule did not last long (1056-1058). Another son of Yusuf Kadyrkhan, who came to power instead of Toghrul, was in power for almost 16 years¹³.

Thus, the construction of the Akyrtas was set at such a difficult time. It was noted that after the reign of Suleiman Ibn Yusuf Arslan Khan (Ala-Karakhan), who had been given the Islamic position, started the construction of a fortified fortress against the shamanist, atheists nomadic Turks- the nomadic Karluks approximately in the period of 1031-1032. Its stone-builder construction workers from the local people, the water pipe-makers were previously known as the Sariysun, who had been called Turgesh in the VIII century, from Dulates who was called Dulus in and others. There were stone sculptors from Karausun and Kyzyluysyn (Alyusyn), and Kangly tribes. The construction architecture became similar to some Central Asian castles, by this we could say that might be Sogdiana architects from Taraz attended to building process to. However, after some time after that special military building, it was clear that after 1043-1044, when the northern shaman Karluk entered into a mass Muslim religion and established a spiritual bond with them, lost its defensive importance and gradually its construction stopped. Ibn al-Asir describes the historical event that caused this reason (translation by K.B. Starkova): "... this year, [in the month] safar (September - beginning of the October) in 1043 pulled out of the tens of thousands of Islam from the ignorant Turks, who were throwing nightmares on the Muslim cities of Balasagun and Kashgar, plundering and confusing their mess. It had been buried in the cemetery for 20 thousand heads of ships to sacrifice, and God [by this] has freed the Muslim fire from them. They went straight into the hills of Bulgar and spend winter at Balasagun, but when they were converted to Islam, they were scattered across the country; everywhere, or even more, [or, more] of their security, and they have been justified for the sake of protecting one another from the Muslim "¹⁴. After the leaders of the Karluk tribes who were overthrowing Moynkum were forced to slaughter their merchandise on the eastern part of Taraz, they were able to occupy the cities like Merke, Kulan, and Karluks were spiritually corrupted, and accordingly, The Akyrtas fortress, which

¹³ Ibid. p. 92.

¹⁴ Ibid. pp.92-93.

has been under construction for the protection of Taraz, and has been involved in mass construction of the local population, day by day became unnecessary for public interest. Thus, Akyrtas which was set up to protect one of the capital cities of the karakhan rulers, Taraz, from nomadic Turks - Karluks, and other settlements on the shores of the Talas River and its surroundings, gradually turned into something unnecessary and became a desolate land, destroying their defensive values.

Of course, apart from this, there are also subjective reasons for the unfinished construction of Akyrtas. It was, as we have already seen above, the inter-political conflicts between the 1043-1056 ruling powers of the Karakhan leaders. These rebellions were also the case with the Karluk's conversion to islam, and therefore coincides with the period when the Karakhanids' confrontation with them stopped. Thus, Akyrtas's stone-built building was a new era where the passers-by walked over to the abandoned castle.

“On the 8th of October, we continued our trip to the western slope westward” following the unfolding of the unforgettable appearance of Akyrtas, a descendant of the Daoist, who went to the West for the treatment of Genghis Khan, two centuries later wrote. “During the 7-8 days of the trip, the mountain ran south. In this area, we landed on one stone highway. The city was entirely red from the stone. In the city there was a large number of times. The western side of the city is a graveyard with a thick grave. There we went through the stone bridge and continued on the slopes to the south-western side”¹⁵. It is noteworthy that the construction of Akyrtas was the only road that crossed the Talas River to the Taraz - the bridge's "mouth" to the Great Silk Road (this road was called the Great Taraz Road). But for the same reason, the construction was far ahead of Genghis Khan's campaign. In the western part of the unfinished city, the presence of "mysterious mazars" indicates that many people participated in the construction of the city, and its construction lasted for many years

¹⁵ “Chanchun Chzhenzhen si yu tszi”(“Chanchun Chzhenzhennin batyska sayakhat estelikteri”) [“Changchun Zhuzhen Zhu Ji Ji” (Changchun Zhangjiang's West Travel Memories)]. (2005). Kazakstan tarikhy turaly kytay derektemeleri. Sayakhatnamalar men tarikhi-geografiyalyk esbektlerden tandamalyar. Almaty, Dayk-Press. I vol. p.106. [in kazakh]

and that many people, including builders, were killed during its construction. Many of them, of course, were victims of the attacks that the Karluks had intended to break this fortress.

Conclusion. In conclusion we would like to make such kind of conclusions:

1) Akyrtas XI monument century was built in 1031-1055, and it was built by the last Khan of the Karakhanid dynasty for the protection of nomadic shaman Karluks from the territory of Merke, Kulan, which was inhabited by Moiyunkum region, which did not cease its endeavors and military campaigns in Taraz. In the period of Suleiman Ibn Yusuf Arslan Khan (Holy Khan) (1031-1055) rulling was built a stone castle.

2) The meeting of a few signs of stone dating to the Dullats we see here shows that the construction of this great building was not by the people of Sogdian, Samanid, or Arabs, but by the local people at the initiative of the Karakhan governors.

3) However, by the mid-40s of the XI century, the Karluks received massive Islamism and spiritual recognition of the Black Sea rulers, and then they were united in the fight against Moslems, and then they have been defending the Akyrtas fortress;

4) Suleiman ibn Yusuf Arslan Khan and his brother Taraz governor, Bogra Khan ibn Kadyrkhan, who left the power to build the construction of the construction site, left the unfinished building of Akyrtas completely empty.

References

«Kitab al-masalik va-l-mamalik» Ibn Haukal (2010). Almaty turaly shygys derek kozderi [The Oriental Sources about Almaty]. Almaty, Dayk-Press. p. 179. [in kazakh]

«Chanchun Chzhenzhen si yu tszi» («Chanchun Chzhenzhennin batyska sayakhat estelikteri») [«Changchun Zhuzhen Zhu Ji Ji» (Changchun Zhangjiang's West Travel Memories)]. (2005). Kazakstan tarikhy turaly kytay derektemeleri. Sayakhatnamalar men tarikhi-geografiyalyk esbakterden tandamalyar. Almaty, Dayk-Press. I vol. [in kazakh]

«Kitab bad al-halk va-t-tarih» al-Mutahhara ibn Tahir al-Maqdisi (2010). Almaty turaly shygys derek kozderi [The Oriental Sources about Almaty]. Almaty, Dayk-Press. p. 179 [in kazakh]

«Al-Kamil fi-t-tarikh» Ibn al-Asira (2010). Almaty turaly shygys derek kozderi [The Oriental Sources about Almaty]. Almaty, Dayk-Press. p. 179. [in kazakh]

«Kitab nuzkhat al-mushtak» al-Idirisi (2010). Almaty turaly shygys derek kozderi [The Oriental Sources about Almaty]. Almaty, Dayk-Press. p. 179. [in kazakh]

«Mudzham al-buldan» Yakuta al-Khamavi (2010). Almaty turaly shygys derek kozderi [The Oriental Sources about Almaty]. Almaty, Dayk-Press. p. 179. [in kazakh]

Amanzholov S. (1959). Kazak tili dialektologiyasy men tarikhynyn maseleleri [Problems of dialectology and history of the Kazakh language.]. Almaty. [in kazakh]

Basenov T.K. (1950). O sooruzheniy Tas-Akyr. [About the construction of Tas-Akyr.] «Izvestiya AN KazSSR. Seriya arkhitekturnaya». Alma-Ata. 2 ed. [in russian]

Baypakov K.M. (2012). Drevnyaya i srednevekovaya urbanizatsiya Kazakhstana (po materialam issledovaniy Yuzhno-Kazakhstanskoy kompleksnoy arkheologicheskoy ekspeditsii) [Ancient and medieval urbanization of Kazakhstan (based on the research of the South Kazakhstan integrated archaeological expedition)]. Almaty, Gylym. p. [in russian]

Grodekov N.I. (1889). Kirgizy i karakirgizy Syrdarinskoy oblasti. T.I. Yuridicheskiy byt. [Kirghiz and Karakirgizy of the Syrdarya region. T.I. Legal life.]. Tashkent, Tipolitografiya. Prilozheniye №1. [in russian]

Makhmut Kashkari. (1997). Turik tilinin sozdigi (Diواني lugat-it-turik) [Turkish dictionary (Diواني lugat-it-turik)]. Almaty, Khant. I vol. [in kazakh]

Mynzhan N. (1993.) Kazaktyn kone tarikhy [The ancient Kazakh history]. Almaty, Zhalyn. [in kazakh]

Tauasaruly Kazybek bek. (1993). Tup-tukiannan ozime sheyin [From the realm to myself]. Almaty, Zhalyn. [in kazakh]

KAZAKİSTAN'DAKİ SOYKIRIM KURBANİ ALAŞ LİDERLERİNİN ETNOGRAFİK KAYITLARI

Tattigül KARTAEVA*

Özet

Kazak halkının önde gelen siyasi ve sosyal figürleri, Alaş Hareketi'nin kurucuları, Alaş Orda hükümet üyelerinin etnografik yazıtları zengin kaynak niteliğindedir ve büyük önem taşımaktadır. Muhametjan Tınışbayev'in (1879-1937) Kazak halkının kökeni, soy ve kabile bileşimi, damga ve işaretleri, sloganları hakkındaki veriler, Kazak halkının soy bilimini analiz etmek için önemli kaynak teşkil etmektedir. Kazakların etnogenezine ilişkin çalışmalar yapmış Alaş Orda'lılar arasında, Alihan Bökeyhanov (1866-1937), Mustafa Çokay (1889-1941), Halel Dosmuhamedov'un (1883-1939), notlarında, kendilerinin yaşadıkları dönemdeki kabilelerin yerleşimleri, damga ve işaretleri, yayımları, şecereleri hakkında önemli bilgiler mevcuttur. Alihan Bökeyhanov Rusça etnografik araştırmalarının bir kısmını Rusça yazmış ve «Turkestanskiye Vedomosti» (1870-1917) gazetesine yayımlamıştır. Bu yazılarında, Kazak halkının geleneksel yaşam biçimini, göçebe yaşamdan yerleşik hayata geçiş dönemindeki değişiklikleri ortaya koymuştur. Ahmet Baytursinov (1872-1937), Kazak halkının yaşam, gelenek ve görenekleriyle ilgili eski şiirlerini toplayıp sistematize etmiş, bilimsel yorumlarda bulunarak yayımlamıştır. Mağjan Jumabayev (1893-1938), Mirjakıp Dulatov (1885-1935), İlyas Jansügürov (1894-1938), Saken Seyfullin (1894-1938) gibi Alaş aydınlarının şiirleri ve yazıları, o dönemdeki Kazak halkının geleneksel yaşam biçimi hakkında birçok bilgi içermektedir. Alaş Orda'lıların yazı ve kayıtlarından Nevruz Bayramında Kazaklar arasında kullanılan, günümüzde ise ortadan kalkmış olan eski kavramlar ve ritüellerle ilgili bilgi almak mümkündür. Alaş

* Prof. Dr. El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi, Tarih, Arkeoloji ve Etnoloji Fakültesi, Almaty/Kazakistan, E-mail: kartaeva07@gmail.com

Orda'lılar 1937-1938 yılları «kırmızı terör\baskı politikası» siyasetinin kurbanı olup, katledilmişlerdir.

Anahtar kelimeler: Alaş Orda, «Kazak» Gazetesi, geneoloji, geleneksel yaşam, eski ritüeller.

ETHNOGRAPHIC RECORDS OF ALASH LEADERS, VICTIMS OF GENOCIDE IN KAZAKHSTAN

Abstract

The prominent Kazakh political and public figures, the founders of the Alash movement and the ethnographic records of members of the Alashorda government can give a great deal of information. The genealogical tables of Mukhametzhan Tynyshpaev (1879-1937) about the origin, tribal composition, symbols, slogans of the Kazakh people will be important data for the analysis of genealogy of the Kazakh people. The members of Alashorda as Alihan Bokeyhanov (1866-1937), Mustafa Shokai (1889-1941), Khalel Dosmukhamedov (1883-1939) who devoted their works to the theme of the Kazakh ethnogenesis included important data on the settling, emblems, genres of the tribes of their peoples. Alikhan Bokeikhanov wrote some of his ethnographic researches in Russian and published in “the Turkestan statements” (1870-1917). Traditional life of the Kazakh people, period of changes from nomadic life to the colonial were introduced. Akhmet Baitursynov (1872-1937) collected, systematized and published scientific explanations of ancient poems of the Kazakh people about customs and traditions. The poems and writings of the Alash intellectuals such as Magzhan Zhumabayev (1893-1938), Mirjakip Dulatov (1885-1935), Ilyas Jansugurov (1894-1938), Saken Seyfullin (1894-1938) have much data about the reality of Kazakh tradition of that time. It is possible to get information from the records of the Alashorda members about ancient rhetoric and rituals which were used among Kazakh people at the Nauryz holiday. In 1937-1938 Alashorda members were victims of the policy of “red terror\ repression”.

Key words: Alashorda, the newspaper “Kazakh”, genealogy, traditional life, ancient

rituals.

Giriş

Alaş Orda'luların etnografik kayıtları aşağıdaki gibi sınıflandırılabilir: Kazak halkının etnogenetik tarihi, soy ve kabile bileşimi, damga ve sloganları hakkındaki veriler; geleneksel ekonomiyle ilgili çalışmalar; geleneksel kültür ve halk eğitimi hakkındaki çalışmalar. Alaş liderlerinin kayıtları Kazak halkının geleneksel yaşamlarıyla yaşadıkları çevrelerini ortaya koyarak içinde yaşadıkları dönemin özünü tam olarak gösterebilmektedir.

Kazak halkının kabile birliği

Kazak halkının soy ve kabile birliğinde Nokta Ağa diye adlandırılan soy ismi, ilk olarak adlandırılıp geri kalanı soyağacı sırasına göre belirtilir. Mustafa Çokay 1932 yılında yazdığı «*Kazak Soy ve Kabileleri Hakkında*» adlı makalesinde Zeki Velidi'nin «Günümüzdeki Türkistan» adlı kitabıyla ilgili fikirlerini belirtmiştir. Bu yazısında, Zeki Velidi Togan, Vasiliy Radlov ve Nikolay Aristov gibi, Kazak soy ve kabilelerini araştıran bilim adamlarının kayıtlarında soyların yayılma sırasını karıştırdıklarını eleştirir (Çokay, 1998: 302).

Mustafa Çokay: «Zeki Bey Kazaklar arasında ciddi şekilde korunmakta olan sıralama kurallarını ihlal edip örneğin Orta Cüz'ü, Kerey, Nayman, Arğın, Kıpçak, Konırat olarak bölmektedir. Doğrusu ise, Arğın, Kıpçak, Nayman, Konırat, Kerey olmalıdır. Bu sıralama şekliyle adlandırmak, Kazaklar arasında kesinlikle korunmaktadır. Daha eski dönemlerde bu sıralama şeklinin ihlali nedeniyle çatışmaların meydana geldiği durumlar olmuştur. Sovyet hükümetinin etkisinin hâlâ zayıf olduğu yerlerde Arğın ağa, Kıpçak yaka, Nayman kol, Konırat etektir şeklinde ifadeler yaşatılmaktadır» diye belirtmiştir. Mustafa Çokay Orta Cüz'deki arazi anlaşmazlığı nedeniyle, çocukluğunda aşağıdaki gibi şiirler duyduğunu söyler:

*«Taraktı nokta ağası Arğın ağan,
Nayman jenin bolğanda, Kıpçak jağan.
Aynala tüp eteği jazğan Konırat,*

Söz söyle şalkaktamay bilip şaman».

Mustafa Çokay bu şiir mısralarını Kazak soylarının kendi aralarındaki sıralama şeklinin çok sıkı bir şekilde korunduğuna dair bir kanıt olarak göstermektedir (Çokay, 1998: 302).

Mustafa Çokay, «Zeki Bey Kıpçakları Kökmürin, Köldenen, Boşay, Karabalık şeklinde 4 soya ayırır. Bu doğru değildir. Kıpçaklar 4 değil 5 soydan oluşmaktadır. Onlar: Bultın, Torı, Karabalık, Uzun ve Köldenen» diye düzeltmiştir (Çokay, 1998: 304-305). Mustafa Çokay, Kazaklar «Soyun ne?» dediklerinde, yaşadıkları köyde kendi soyundan olan atalarının adını söylerken dışarıda kabile adını, cüzünü dile getirdiklerini belirtmiştir. Şecere geleneğinde bu ilke hâlâ güçlü bir şekilde korunmaktadır. Yerel bilgilere göre, Mustafa Çokay belirttiği düzeni koruyacağını belirtmiştir. Örneğin, Sır Bölgesi'nde «Bultın'ız», «Kökmürin'ız» diye tanıtırken yurttan memleketlerinden uzak bulduklarında «Kıpçak'ız» derler (Araştırmacının gezi notlarından).

Halel Dosmuhamedov «*Küçük Cüz Hakkında*» adlı yazısında, «Küçük cüz, 1) Alimulı (Alimoğlu), 2) Bayulı (Bayoğlu), 3) Jetiru (Yedi Soy) olarak üç büyük bölüme ayrılır. Bu üçü birleşerek Alşın soyunu oluşturur. Bazıları Jetiru'yu Alşın'a dahil etmezler, fakat halk «Üç Alşın» diye adlandırır» diyerek, Küçük Cüz soyunun bileşimi ve yerleşim bölgesini analiz etmiştir (Dosmuhamedov, 1991: 105-106).

Muhametjan Tınışbayev'in Kazak halkının etnik tarihi, göç problemi, etnik kökeni üzerine yaptığı araştırmalarının bilimsel açıdan önemi büyüktür (Tynyshpaev , 1925; Tynyshpaev, 1926: 1-2). Muhametjan Tınışbayev Küçük Cüz soy ve kabilelerinin bazılarının, özellikle Yedisu birliğine dahil olan soyların Altay bölgesinden Yedisu üzerinden göç ettiğini bilimsel bir yaklaşımla ispatlamaktadır. Muhametjan Tınışbayev ortaya koyduğu soyların damgaları, sloganları ve şecerelerini gösteren soy tablosu, şecere konusuyla ilgilenen araştırmacılar için ana araştırma kaynağı niteliği taşır.

Alihan Bökeyhanov'un etnik meseleler hakkındaki yazıları, Kazakların tarihi dönemlerdeki kabile bileşimini, konumlarını analiz etmek için bir temel kaynak olarak alınmıştır. Kazak tarihindeki Cungar istilasını, yerel kabileler arasındaki iç ve dış göç akımlarını

da yoğunlaştırmıştır. Bu akım Kazak tarihinde «Aktaban şubırındı, Alkaköl sulama» olarak bilinir. Cungarlarla olan çatışma sona erdikten sonra, istila sırasında sömürülen ve parçalanmaya maruz kalan birçok soy ve kabileler vatanlarına geri dönmeye başladı. 1915 tarihli 101 numaralı «Kazak» gazetesinde, Alihan Bökeyhanov, İrtiş nehri boyundaki Argın'ların yerleşim tarihi ile ilgili, «İrtiş'a bizim Kazakların (Argın soyundan söz etmektedir, T.K.) Türkistan'dan geri dönüşü 18. yüzyılın başlarına denk gelir. Bu, «Aktaban şubırındı, Alkaköl sulama'dan» daha sonraları olmalıdır. Geri döndü dememin sebebi, Kazak Cengiz Han seferinde İrtiş'in doğu tarafından Türkistan, İdil, Ural'a geçmiştir. Argın, Kıpçak, Uak, Kerey'lerin ilettikleri tarihe baktığımızda, İrtiş'a öncelikle Kanjıgalı, Besentiyn, Kıpçak gelmiştir» gibi bilgiler vermiştir (Alihan¹⁹¹⁵: 101).

19. yüzyılın başlarında, Küçük Cüz, Orta Cüz kabilelerinin birçoğu, Ulu Cüz kabilelerinin bir kısmı, Rus baskısını tamamen kabul etmiş durumdaydı. Çar Hükümeti'nin önünde, öncelikle yeni katılan Kazak topraklarını yönetme, düzenleme meseleleri vardı. Rus yönetimi yüzyıllarca göçebe hayvancılıkla uğraşan Kazak soy ve kabilelerinin mevsimlik otlaklara geçiş ve yerleşim yollarını koruyarak göçebe topluluğunun geleneklerine dayanarak onları kademeli olarak ele geçirmeyi amaçlamıştır.

Geleneksel toplum sorunları

Alihan Bökeyhanov, 1896-1901 yılları Rusya'nın «Arazi yönetimi Bakanlığı» tarafından organize edilen ve F.A. Şerbina tarafından yönetilen «Tarımsal nüfus sayımına» istatistik uzmanı olarak katılır. Alihan Bökeyhanov, «Şerbina seferi» olarak bilinen tanınmış bu araştırma grubunda, Kazak topraklarının merkezi ile doğusundaki Pavlodar, Karkaralı, Semey ve Ombı bölgelerinde keşif ve araştırma çalışmalarını yapar. Bunun neticesinde, Kazakların hayvancılık, tarım, hasat, kışlak, baharlık, yayla ve sonbaharlık gibi mevsimlik yerleşim mekanlarına bilimsel bir açıklama getirir. Hacmini belirler ve haritasını çizer.

Bu araştırma sonuçları, 1903-1905 yılında 13 ciltlik kitap olarak yayımlanmıştır. Alihan Bökeyhanov, «Şerbina sefer'nden» sonra S.P. Şvetsov araştırma grubunda çalışıp Kazakların geleneksel koyun yetiştiriciliğini kapsamlı olarak araştırır. Koyun yetiştiriciliğinin gelişiminde belirlenen bölgesel özellikleri belirledi ve bu çalışmalarının bir sonucu olarak bir

monografi hazırlayarak yayımladı. Alihan Bökeyhanov 1926-1927 yıllarında Rusya Bilimler Akademisi tarafından Kazak topraklarının batı kesimindeki Aday ilçesine düzenlediği sefere katılmıştır. Bu toprakları mekan eden Aday ve Tabın kabilelerinin genel soy kompozisyonunu, mevsimlik yerleşim yerlerini, kışlaktan yaylaya göç yollarını, yol uzunluğunu belirlemiştir (Resim 1).

*Resim 1 - Alihan Bökeyhanov'un kaydına dayanan yazar haritasi (yeniden düzenlenmiş).
Mangıstau Bölgesi Tarihi Müzesi*

Kazakistan'ın Mangıstau, Üstürt bölgelerinde derinliği 40 metreden 100 metreye kadar ulaşan derin kuyular vardır. Kazak dilinde derin kuyular «şınırav» diye adlandırılmıştır. Alihan Bökeyhanov bu derin kuyuların derinliği, kuyu temizleme, kuyuya sahip çıkma, derin kuyudan su çıkarmanın geleneksel teknikleri, taş oluk ve deri kova hakkında araştırmalar yapmıştır (Resim 2-4).

Resim 2 - Derin kuyu – şınırav. Yazara ait fotoğraftır. Mangıstau bölgesi, Ağustos 2018.

Resim 3 - Taş oluk. Yazara ait fotoğraftır. Mangıstau bölgesi, Ağustos 2018

Resim 4 - Deri kova. Yazara ait fotoğraftır. Mangıstau bölgesi, Ağustos 2018

Magjan Jumabayev'in «Sırderya'daki Alaş'a» adlı eseri, etnografik bir öneme sahiptir. 1924-1929 yılları arasında Kızılorda şehri Kazakistan'ın başkentiydi. O dönemde Alaş aydınlarının bir kısmı Kızılorda şehrinde bulunmaktaydı. Kızılorda bölgesi eskiden «Sır Öniri» (Sır Bölgesi) olarak adlandırılmaktaydı. Şiir, Sır Bölgesi'nde çalışan Alaş Ordulular'a ithaf edilmiştir. Çeşitli dış güçlerden korunmak amacıyla «ateşle tütsüleme» gibi batıl inanç günümüzde sadece Kazaklarda arasında değil, aynı zamanda Türk halklarında da yaygın olarak kullanılan eski bir gelenektir. Kazakların dünya görüşündeki ateşin yerinin ayırt edici özelliği, Magjan Jumabaev'in «Sırderya'daki Alaş'a» adlı şiirinde açıkça görülmektedir.

«Atan otka tabınğan,

Özin birge bağıñan.

Tanrın ottan bop ümit,

Atan otka tabınğan.

Atan otka may salğan,

Can ba edi cınnan taysalğan?» - şeklindeki şiir yolları, Kazaklar arasındaki ateşin kutsal özelliğinin babadan çocuğa verilerek bir gelenek halinde sürdürüldüğünün kanıtıdır.

«... *Otka tabın, Tanır ot,
Ottan baska Tanrı jok.
Sözim, Sırdağı Alaş'ka:
Canın casıp kirlegen,
Otpen aspanğa örlegen,*

Canındı Alaş alasta...» - gibi şiir yollarından, Alaş Ordulular'ın ruhu daraldıkları anda, bunalım yaşadıklarında ateşle tütsüleme yöntemiyle Tanrı'dan bir yardım beklediklerini görebiliyoruz. Bu şiiri aracılığıyla Mağjan Jumabayev Alaş aydınlarına sıkıştıran «Kırmızı konseyin» baskısından kurtulmak için «ateşle tütsüleme» yoluyla bir çıkış yolu bulmaya çalışır gibidir. Sırderya'daki Alaşlılar'a «canını ateşle tütsüle» diye tavsiyelerde bulunması, bu bölgedeki yerel inançlara dayandığındandır (Jumabayev, 1992: 98-99).

«Ateşle tütsüleme» inancı, İslam öncesi bir kalıntı olsa da, Kazak halkının geleneksel örfünde güçlü bir yer edinmiştir ve hala kesintiye uğramamıştır. Şiirde geçen «*Atan otka may salğan*» (dedelerin ateşe yağ dökmüştür) ifadesindeki «ateşe yağ dökmeye» geleneği köklü ve bugün de devam eden bir gelenektir. Kazak halkında damat ilk defa kayınpederinin evine gittiğinde ateşe yağ dökerken, gelin de kocasının kapısını atlayıp gelin olurken ateşe yağ döker (Resim 5-6).

Resim 5 - «Ateşle tütsüleme» inancı. Yazara ait fotoğrafıdır. Mangıstau bölgesi, Ağustos 2018

Resim 6 - «Ateşle tütsüleme» inancı. Evliya Seysem Ata Mezarı . Mangıstau Bölgesi, Ağustos 2018

Kazak halk biliminde eski tedavi yöntemlerinin en yaygın biçimi, «tumar», yani muska hazırlamaktır. Halel Dosmuhamedov bu konuda, «Şifa literatürüne tıp (kitap açma, T.K.) da

girer. Bu bir İslami tedavi şeklidir. Şifacılar genellikle Orta Asya veya İran'dan getirilen kitaplara sahiptir ve oradaki harfleri (Arap alfabesindeki), belirli bir kişinin ismini ve yıl sayısını özel olarak hesaplayarak iyileşme, ölüm ve diğerlerini tahmin ediyorlar. Bu, Ortaçağ Doğu bilimi olan Hujum'ın (gökbilimciliğin) bir türüdür. İkinci tedavi türü ise muskalarla tedavidir ve Kur'an'dan ayetler kopyalayarak, tanrılara, azizlere vd. dilekler dileme şeklinde yapmışlardır. Onları küçük kumaşlara veya ceplere dikip boyuna asmışlardır ya da kıyafetlere (genellikle kıyafetlerin yakasına) dikmişlerdir» diye açıklamıştı (Dosmyhamedov, 1991:25). Muska hazırlatarak kıyafetlere ilişirmek Mangıstau bölgesi Kazakları arasında günümüzde de çok yaygındır.

Resim 7 - Gümüş Muskalar

Muska takmak, muska hazırlamak Sır Bölgesindeki şifacılar arasında en yaygın tedavi şekli olarak kabul edilmiştir. Muskaya dualar yazarak tedavi etme yöntemini mollalar da gerçekleştirmiştir. Dua okutup yazdıran kişi durumuna göre ödeme yapmıştır. Yazırıp aldığı duayı «işirtki» (içecek veya yiyecek) olarak tükettiği zaman her türlü hastalıktan iyileşeceklerine inanmışlardır (Resim 7).

Kazak milli aydını Mustafa Çokay ünlü Türkolog, bilim adamı Aleksander Samoyloviç'e Kazak gelinlerinin kocasının akrabalarına özel olarak bir isim taktıkları konusunda bilgi vermiştir. Mustafa Çokay gelinlerin isim takma sistemini kendisi doğup büyüdüğü Sırderya

Bölgesindeki akrabalarından örnekler vererek göstermiştir. Mustafa Çokay: «*İyi gelin, daha gelin olmadan, yani nisanlı olduğu dönemden başlayarak gelecekteki kocanın akrabalarına isimleriyle hitap etmez, adını zikretmez*» diye açıklamıştır (Samoilovich, 1915: 161-162). Kocanın akrabalarına isim takma, Kazak gelinlerine ait özel bir gelenektir. Gelinin isim takması, Kazak topraklarının güneyinde, Sır ve Aral, batı bölgelerinde günümüzde hala iyi yaşatılmaktadır (Araştırmacının gezi notlarından). Aleksander Samoyloviç Mustafa Çokay'ın verdiği bilgiler ışığında, «Kocası olan kadının dilindeki yasak kelimeler» başlıklı bir makale de yayımlamıştır.

Mustafa Çokay ile Aleksander Samoyloviç Sankt-Petersburg'da Alihan Bokeyhanov aracılığıyla buluşmuş olmalıdır. O sıralar Mustafa Çokay Petersburg Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde okumaktaydı. Mezun olduktan sonra 1914 yılında Alihan Bökeyhan girişimiyle IV. Devlet Duması'nın *Müslüman* Fraksiyonu *Sekreterliği* görevini üstlenmiştir. Mustafa Çokay Aleksander Samoyloviç'e Sır Bölgesi Kazaklarının tekerlemelerini ulaştırarak, Kazakların etnolinguistik, paremiyolojik özelliğini bir başka açıdan tanıtmayı amaçlamıştır. Üstelik, tekerleme oluşturmak, özel bir marifeti, bilgeliği, söz ustalığını, doğaçlamayı gerektirir. Bu çalışmaların neticesinde, Aleksander Samoyloviç «Mustafa Çokay'ın Kazaklar Hakkındaki Verilerinden» adlı bir makale yayımlamış ve bilimsel yorumlarda bulunmuştur (Samoilovich, 1916: 5-7).

Gelinlerin kocasının akrabalarının adını zikretmeme geleneğinin çok sıkı bir şekilde gözetildiğini Alihan Bökeyhan «Kirgiz» takma adı altında «Genç bir gelinin hukuksuzluğu» adlı makalesinde dile getirmiştir (Kirgiz, 1902: 19) .

Ahmet Baytursinov, Kazakların hayatla ilgili şiirlerini toplayıp sistemleştirmiş ve açıklamalarıyla birlikte yayımlamıştır. Örneğin, «*Betaşar*» (Yüzgörümlüğü) cırının ve «*Coktau*» (Ağıt) şiirlerinin en eski varyantlarını kayda geçirip bilimsel açıklamalarıyla okurlara sunmuştur. Günümüzde, «Betaşar» cırı metninin en eski örnekleri birçok değişikliğe uğramıştır (Baitursinov, 2003). Oysa, Kazak topraklarının batı kesimi olan Sırderya Bölgesi'nde bir kişi vefat ettiğinde yasını tutma ve «Coktau», yani ağıtlar yakma geleneği olduğu gibi korunmaktadır. Kazak topraklarının diğer bölgelerinde ise kısmen yerine getirilmektedir. Aynı zamanda, eski

gelenekler hakkında bilgi veren Aksakalların saflarının azaldığı bu dönemlerde, böyle verilerin önemi büyüktür.

Nevruz Bayramı Hakkında

Alaş aydınlarının çalışmalarındaki etnografik değerler sırasını Nevruzname tarihi ve önemi hakkındaki notlar oluşturmaktadır. Bu yazılar, Nevruz kutlamalarıyla ilgili günümüzde unutulmuş eski gelenekler hakkındaki bilgileri içermektedir. Kazaklar arasındaki Nevruz ile ilgili birçok veriler sözlü olarak ulaşılmış olup, 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak kayda geçirilmeye başlanmıştır. Kazak halkının eski takviminde Nevruz ay adı değil, Yeni Yıl'ın ilk gününün adı idi. «Ulu/büyük gün» anlamına gelir. Eski takvimde 9 Mart, Yeni Yıl'ın ilk günü olarak görülmüş ve Yeni Yıl kutlamalarına «Naurıznama» denmiştir. Naurıznama kutlaması 8 gün sürmüştür.

«Kazak» gazetesi yayımlanırken (1913-1918) her sene 9 Nevruzda (martta) Alaş aydınları Nevruz bayramının anlamı hakkında kendi düşüncelerini dile getirip, halkı kutlamışlardır. 9 Nevruzda yayınlanan editoryal tebrik yazılarının yazarları arasında Ahmet Baytursinov, Alihan Bökeyhanov da vardı.

Mirjakup Dulatov: «Nevruz, Kazak halkının gerçek anlamdaki milli bayramıdır. Nevruz'u doğu halklarının birçoğu, Hindistan, İran, Afganistan, Buhara, Kafkas, Türkistanlı'lar kutlarlar. Fakat bunların hepsi karşılaştırıldığında bizim Kazak halkının Nevruz'u kutlama şekli çok farklıdır ve özeldir», demiştir (Dulatov, 1991: 302).

Nevruz bayramında ritüel aş «*Naurız köje*» (nevruz çorbası) hazırlama geleneğinde Kazak halkında bulunan bir özellik ise, Nevruz çorbasına «sürlengen» yani, kış boyu tuzlanıp bekletilmiş et eklenmesidir. Yerleşik düzene geçmiş halklar sadece arpadan çorba hazırlamışlardır. Kazak halkının yılkinin soğımından (soğım, kış için et azığını hazırlamak için yıldı veya deve kesim geleneğidir) kalan tuzlanıp bekletilmiş eti ile kazısını (at etinden hazırlanmış sucuk) ekleme, geleneksel hayvancılık ve milli yemek sistemi ile ilgilidir.

Mağjan Jumabayev, «*Kazak geleneğinde Yılbaşı günü, her evde kazan çorba hazırlanır. Çorbanın içine kıştan kalma etin sadece kellesi konur. Çorbaya bol miktarda süt*

eklenir. Kelleyi veya yarım kelleyi ihtiyarlar yer, kulağı ise çocuklara verilir. Diğer insanlar bu çorbayı kapışarak tüketirler... Bu çorba içme (süt eklenmiş) geleneği, yaklaşımakta olan yaza ulaşır, yazı karşılayıp, normal yemek yeme düzeninden beyaza (süte) geçmedir. Çorbaya sadece kelle koyarak pişirip yemek, karlı kışla, kış yiyeceği olan etle (kızilla) vedalaşmadır» diye açıklamıştır. Nevruz çorbasına kelle ekleme geleneği, günümüzde pek korunmamıştır. Mağjan Jumabayev'ın bu yazısındaki «kızıl» kelimesi, çok dikkat çekmektedir. Kazaklar «kızıl» diye, kış için ayrılan eti adlandırmışlardır. Soğım'ı, yani kış için ayrılan eti, sadece kışa hazırlık oldun diye hazırlamışlardır.

Nevruz çorbası tüketildikten sonra ihtiyarlar, «*Auız aktan arılmasın, kızıldı uakıtımen körsetsin, jas kuttı bolsın!*» (Ağız aktan arılmasın, kızılı zamanında göstereyim, yaş kutlu olsun) diye bata, yani dua ettiklerinde, gelecek seneki soğıma ulaştırırsın diye, niyet etmişlerdir.

Mirjakıp Dulatov, «*Kazakta ayran köp, orısta meyram köp*» (Kazaklarda ayran çok, Ruslarda bayram çok) diye, beyaz olanın Nevruzun ana özelliği ile ilgili olduğuna vurgu yapmıştır.

«...-*Aytpakşı ene, Naurızğa,
Astın ba köje, etindi?*»

«... - *Derken, ana, Nevruz'a
Hazırladın mı çorba, etini?*»

«-*Askan boldım birdene,
Kök attın salıp şekesin...*»

«- *Hazırlamış gibiyim bir şeyler,
Kellesini koyup boz atın...*»

(Beyimbet Maylin).

Burada Beyimbet Maylin «Kök attın salıp şekesin» diye, kışın yemek için kesilen hayvandan geriye kalan «kelleyi» ima etmektedir. Şeke, kışın yemek için kesilen yılmın kellesinin bir bölümüdür. Onu beyaz ve temiz bir kumaşa sararak pişirmişlerdir.

«-Kadın tur, köjendi as, basındı sal,
Keleyin tüske şeyin men jayıp mal»

«-Kadın kalk, çorbanı yap, ocağa kelleyi koy,
Geleyim ben öglene dek hayvan güdüp»

(Beyimbet Maylin).

Kazaklar arasında Nevruz çorbası hazırlama yöntemi ile çorba isminde bölgesel farklılıklar görülmesine rağmen, çorbaya tuzlanıp bekletilmiş et ile kazı (at etinden yapılmış sucuk) ekleme, Kazak topraklarının bütün bölgelerine ortaktır.

Kazak halkı kış sert geçtiğinde hayvanların toplu şekilde ölmesine «cut» demiştir. Mirjakıp Dulatov,

«Kuanış mal men canda,
Kıs şıkkan ölmey tiri»

«Sevinç, sığır ve canlıda
Kıştan ölmeden canlı çıkan»

- şeklindeki şiir yollarını, Nevruz bayramındaki en önemli ritüel «körisuw» (kavuşma, görüşme anl.) için yazmıştır. Nevruzdaki kavuşmanın ve birbirlerini kutlamanın en önemli yanı, kıştan insanlarla hayvanların sağ salim çıkması, Yeni yılda birbirlerini sağ salim görmenin getirdiği sevinçleri paylaşmak olduğunu dile getirmiştir.

Ayrıca, eski Kazaklar'da Nevruzda *Kayrahandı köşiruw* (Kayrahan'ı göç ettirme) ritüeli vardı, yani bir kaba süt doldurup «Kayrahan göç, göç» diye, kaptaki sütü dünyanın dört bir yanına (dört tarafa) dökmüşlerdir. Bu ritüel, günümüze kadar ulaşmamıştır. Gündelik hayatta, Kazaklar beyazı dökmez, kutsal bir aş olarak kabul ederler.

Bu eski ritüele bir zamanlar, büyük Kazak yazarı Muhtar Auezov büyük önem vermiş ve yaşı büyük insanlar hayattayken onlardan sorarak kayda geçirmiştir. Kazak halkının inancında Kayrahan, kötülüğün efendisi olarak kabul edilen efsanevi bir kahramandır.

Kazakların «Kayrahan'ı» insana zarar verebilecek güç diye görmesi, İslam öncesi antik kalıntılarla bağlantılıdır. Kayrahan'ın Kazakların eski inançlarında kötü niyetli güç sahibi olarak görüldüğünü 20. yüzyılın başlarında Saken Seyfullin de belirtmiştir. Örneğin,

«...Köş Kayrahan, köş» desip, «...Göç Kayrahan, göç» diye,
«Köz körsetpey öş» desip...». «Göze görünmeden silin» diye...».

Kayrahan'a duyulan inanç, tüm Türk halklarında aynı değildir. Aksine, Sibirya Türkleri'nden Altay, Tuva ile Teleüt dillerinde «*jaratkan iyenin kasterli atı, jebeuşi perişte*» (Yaradan sahibimizin değerli ismi, koruyucu melek) anlamına gelmektedir.

Eski Türkler, Kazaklar «Naurıznama», «Naurız» bayramını sadece «yeni bir yılın başlangıcı» olarak değil, aynı zamanda doğanın yenilenmesi olarak da kutlamışlardır. Kazaklar «Nevruzdan sonra yaz derim» veya «*Naurızdan sonra jazdaymın*» (Nevruzdan sonra yaz gibiyim) dediklerinde «Nevruzun» bahar mevsimindeki yenilenmeyi ifade etmişlerdir. Kazak halk bilimi sistemine göre, Nevruz bayramının gelmesini, şartlı olarak ilkbahar ve yazı birleştirip, doğanın bir yaz mevsimi gibi güzelleşmesine uygun olarak, «*yaz geldi*» diye tasvir etmişlerdir. Mirjakıp Dulatov yıl mevsimlerini konu aldığı eserlerini «*Yaz. Yaz akşamı. Temmuz. Güz. Kış*» olarak ayırmıştır. Baharı yaz, yazı temmuz olarak tasvir etmesi de geleneksel halk bilimine vakıf olmasıyla ilgilidir.

«Üyden şığıp balalar, «Evden çıkıp çocuklar,
«Jaz boldı, mine!» desip tur. «Yaz oldu, işte!» demektedir.
Sağındırğan jaz jeli Özlettiren yaz rüzgarı
Ontüstikten esip tur» Güneyden esmektedir».
«Sağındırğan jaz jeli, «Özlettiren yaz rüzgarı,»
Kuşıktap betten süyip tur». Kucaklayıp yanaktan öpmektedir».
«Jazben kelgen kustar jür, «Yazla beraber gelen kuşlar var,
Şattanıp jırlap sunkıldap» Neşelenip şarkılar söyleyip ötmektedir».

(Saken Seyfullin. *Jana jil*)

«*Jil kusın körgende:*

Samalık! Samalık!

Kök kus közin aştı ma,

Ayağı jerge bastı ma?

Samalık! Samalık!

Samarkan 'nın kök taşı,

Jibidi me, kördin be?

Samalık! Samalık!»

«*Yıl kuşunu gördüğünde*

Samalık! Samalık!

Mavi kuş gözünü açtı mı,

Ayapı yere değdi mi?

Samalık! Samalık!

Semerkant 'ın mavi taşı,

Eridi mi, gördün mü?

Samalık! Samalık!»

(Mağjan Jumabayev. *Jil Mezgilderi. Jaz*)

Uzun zaman önce, kış geçip, bahar geldiğinde, ağaca konan kuşu gören çocuklar «*Samalık! Samalık!*» diye koşmuşlardır. Onlar Mağjan Jumabayev'in şiirinde belirttiği bu kelimeleri telaffuz etmişlerdir. Yetişkinler ise «*Samalık!*» kelimesini iyi bir şey gördüğünde veya neşeli bir haber söz konusu olduğunda söylemişlerdir. Bu ritüel kelimenin telaffuzunun kökeninde dilek dileme inancı mevcuttur.

«*Samalık*» adlı efsanevi kuşla ilgili inançlar da günümüzde korunmamıştır.

Mağjan'ın bu şiirindeki «*Semerkant'ın mavi taşı*», eski çağlarda han veya ünlü kişiliklerin mezarlarına Semerkant'dan getirip koydukları taşın adıdır. Taşı Nevruz ayında getirmişlerdir. Kazaklar Nevruzda «*Semerkant'ın mavi taşı da erir*» diye, dargın oldukları kişileri affetmişlerdir. Günümüzde, Semerkant'dan taş getirip mezar başına koyma geleneği ortadan kalkmıştır.

«*Jaz iyisi bugün keldi, jan jaylandı,*

Keşegi körge beyne artta kaldı»

«Yaz kokusu bugün geldi, can rahata kavuştu,
Dün görülen mihnet arkada kaldı»

(Beyimbet Maylin. *Naurız Tilegi*).

«Kün şırayı, kelin au,
Jaz bop kalğan sekildi»

«Günün gözünden, ay gelin
Yaz yaklaşmış gibidir»

(Beyimbet Maylin. *Naurız Küni*)

«Kelipti jıldın kusı,
Künde şu köldin tusı.
Kün jılı ızğarı jok,
Jaz şığıp, ketken kısı».

«Gelmiş yıl kuşu,
Her gün şamata göl kıyısı.
Hava ılık, soğuğu yok
Yaz gelip, gitmiş kısı».

«Oyin-toy bolıp jatkan,
El köşip-konıp jatkan,
Jaz şığıp, jazgıturu,
Anau mal tolıp jatkan»

«Oyun, düğün olmaktadır,
Halk göçüp konmaktadır,
Yaz gelip, şenlenmekte,
Şu hayvanlar çoğalmakta».

(Mirjakıp Dulatov. *Naurız*).

Saken Seyfullin, 22 Mart 1917'de Kazak halkına hitap ettiği tebrik konuşmasında, «Eski jil ötip Jana jil, jana jaz keldi» (Eski yıl geçip yeni yıl, yeni yaz geldi) demiştir. Günümüzde «Nevruz» bayramından sonraki bahar gününü yaz ve yaz dönemini de «şilde» diye adlandırma şekli ortadan kalkmıştır. Kazak halk biliminde, geleneksel takvim ve yıl mevsimleriyle ilgili bu yazılı kaynaklar, büyük önem taşımaktadır.

Sonuç

1937-1938 yılları Sovyet hükümeti Alaş liderlerini «halk düşmanı» olarak suçlar ve «katledilmesine» karar verir. «Kazak toprakları», «Kazak özerkliği», «Tek bir Alaş fikri», «Türkistan Birliği» diye mücadele eden Alaş ile Alaş Ordu'ya liderlik eden aydınlar, Kazakistan'ın ulusal-demokratik aydın temsilcileri «halk düşmanı» olmakla suçlanır. Onlar, Stalin'in «Kırmızı terör» kurbanları olarak tanındılar. «Kırmızı terör» saldırısından 105 bin kişi siyasi sürgünlere maruz kaldı ve 25 bin kişi idam edildi. Alaş Ordulu'ların bağımsız bir devlet kurma fikirleri, halk mirası, tarihi, dili, gelenekleri hakkındaki yazıları günümüzde hayat bularak uygulanabilir hale gelmiştir. Özellikle, etnografik yazıları Kazak halkının eski halk bilgi sistemi hakkında güvenilir bilgiler verir. Alaş Ordulu'ların «halk düşmanı» olarak tanınmasında, «geleneksel Kazak hayatını» tanıtan yazıları da sebep olmuştur. Onların amaçları, Kazak halkının geleneksel bilgilerini araştırıp yayınlarak halkın ulusal mirasını korumak ve yaygınlaştırmaktı.

KAYNAKÇA

- Alihan. Eki zhol. Kazak. 1915: 101.
- Baitursinov, Akhmet. *Adebiet tanitkish*. Almaty: Atamura. 2003
- Bokeihan, Alihan. *Tandamaly*. Almaty: Kazak enciklopediyasy. 1995.
- Dosmyhamedov, Harel. *Alaman*. Almaty: Ana tili, 1991.
- Dulatov, Mirjakyp. *Nauryz*. Shygarmalar. Almaty: Zhazushy. 1991.
- Jumabayev Magjan. *Tandamaly*. Almaty: Gylym, 1992.
- Kirgiz (Bokeihanov A.) Bezpravnost' kirgizskih moloduh. *Turkestanskije Vedomosti*, 1902: 19.
- Kyr balasy (Bokeihanov A.) Jana jyl. *Kazak gazetesi*, 1914: 53.
- _____, Bi ham bilik. *Kazak gazetesi*, 1917: 48.
- _____, Tagy da ham bilik turaly. *Kazak gazetesi*, 1917: 50.
- Çokay Mystafa. *Tandamaly*. T.1. Almaty: Kainar, 1998.

Samoilovich Alexandr. *Zapretnye slova v jazyke kazak-kirgizskoi zamuzhnei zhenshhiny*. Zhivaya Starina. Otdelenie Jetnografiya. God XXIV. Vyp. 1-2: 161-168. Sankt-Peterburg: Tipografiya V.D.Smirnova. 1915.

Samoylovich, Alexandr. Iz kazak-kirgizskikh materialov Mustafa Chokayeva. (Zagovory, shutki i skorovorki) *Zhivaya Starina. Otdelenie Jetnografiya*. God XXV. Vyp. 1. Petrograd. 1916. Prilozheniye №4, s. 5-7.

Seifullin, Saken. *Shigarmalar zhinagi*. 6 tom. Almaty: Zhazushi. 1964

Tynyshpaev, Muhamedjan. *Materialy k istorii kirgiz-kazahskogo naroda*. Tashkent: Vostochnoe otdelenie kirgizskogo gosudarstvennogo izdatel'stva, 1925.

_____ , *Istoricheskaja spravka i plemennoj sostav korennogo naselenija Tashkentskogo uezda (iz materialov k nacional'nomu razmezhevaniju v Turkestana*. Trudy obshhestva izuchenija Kazakstana (Kirgizskogo kraja). Otdel istorii i etnografii. Tom VII, vyp II. Kzyl-Orda, 1926, s.1-12.

AZERBAYCAN-TÜRKİYE İLİŞKİLERİNİN BORÇALI TÜRKLERİNE ETKİLERİ

Keisuke WAKIZAKA*

Özet

Bu çalışma Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin gelişmesinin Borçalı Türkleri toplumsal ve siyasi açıdan nasıl etkilediğini inceleyecektir. Borçalı'daki Türkler resmi olarak "Azerbaycanlı" olarak geçmekte ve Sovyet döneminden beri onların Gürcistan'a göre Azerbaycan ile daha güçlü bağları vardı. Diğer yandan Soğuk Savaş ve her iki tarafının az bilgiye sahip olmasından dolayı onların Türkiye ile ilişkileri 2003 yılına kadar nispeten zayıftı. Fakat Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan ilişkilerinin gelişmesi Borçalı Türklerinin durumunu olumlu şekilde etkilemiştir. Bu üçlü ilişkiler geliştikçe Borçalı Türklerin stratejik önemi arttı ve Borçalı üzerindeki Azerbaycan ve Türkiye'nin yatırımlar ve faaliyetler artmıştır. Böylece Borçalı Türkleri üzerinde Azerbaycan ve Türkiye'nin nüfuzu büyümüş ve onların hakları konusunda da rahatlanmaları sağlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Borçalı Türkleri, Gürcistan, Türkiye-Azerbaycan İlişkileri, Entegrasyon.

* Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü,
kafkaslikeisuke85@gmail.com

THE INFLUENCE OF AZERBAIJANI-TURKISH RELATIONS ON TURKS IN KVEMO-KARTLI

Abstract

This work will analyze how the development of Turkish-Azerbaijani relations affected the political and social situation of Turks in Kvemo-Kartli. Turks in Kvemo-Kartli are officially registered as “Azerbaijani, Azeri” and they have stronger ties with Azerbaijan than those with Georgia since the Soviet era. On the other hand, their relations with Turkey were comparatively at low level until 2003 because of the Cold War and the scarcity of communication between them. However, the development of Turkish-Georgian-Azerbaijani relations positively affected the situation of Turks in Kvemo-Kartli. As these triangular relations developed, the strategic importance of Turks in Kvemo-Kartli increased and the rapid increase of Azerbaijan’s and Turkey’s invests and activities over this region is observed. In this way, the influence of Turkey and Azerbaijan on Turks in Kvemo-Kartli grew up and their socio-political rights improved at a certain level.

Keywords: Turks in Kvemo Kartli, Georgia, Trukish-Azerbaijani Relations, Integration.

Giriş

Türkiye ve Azerbaycan ortak etnik köken ve dili paylaştığından dolayı özellikle 1991 yılından beri Türkiye-Azerbaycan ilişkilerine yoğun ilgi gösterilmektedir. Özellikle enerji ve güvenlik konusunda Türkiye ve Azerbaycan arasındaki stratejik ilişkiler güçlendirildikçe bu ilgi daha da artmakta ve bu konu üzerinde oldukça çeşitli çalışmalar yapılmaktadır. Fakat bu çalışmaların çoğu idealist yaklaşıma dayananların yanı sıra enerji ve strateji kapsamında yapılırken azınlık meselesi bağlamında bu iki ülke arasındaki ilişkiler ile ilgili çalışmalar oldukça az sayıda bulunmaktadır. Mesela Borçalı Türkleri konusuna baktığımızda onların Azerbaycan ile ilişkilerine ve Türkiye ile ilişkilerine sadece AVİM tarafından yayınlanan

“Gürcistan’daki Müslüman Topluluklar: Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset” kitabı değinmiştir.

Bu çalışma Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin gelişmesinin Borçalı Türkleri toplumsal ve siyasi açıdan nasıl etkilediğini inceleyecektir. Birinci bölümde 2003 yılı öncesine kadar Borçalı Türklerinin durumu ve onların Türkiye ve Azerbaycan ile ilişkileri hakkında kısa bilgi verilecektir. İkinci bölümde 2003 yılındaki Gül Devrimi’nden sonra Borçalı Türklerinin Türkiye ve Azerbaycan ile ilişkilerinin gelişmesini tartışacağız. Üçüncü bölümde Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan ilişkilerinin Borçalı Türklerinin güncel durumuna etkisi incelenecektir. Sonuç bölümünde ise bu 3 bölüm özetlenerek Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin Borçalı Türklerinin toplumsal-siyasal durumunun iyileşmesine ve Gürcistan’a entegrasyonuna önemli derecede katkı sağladığı vurgulanacaktır.

1. 2003 Yılına Kadar Borçalı Türklerinin Azerbaycan ve Türkiye ile İlişkileri

1938 yılına kadar Gürcistan’a ait Borçalı Bölgesi’ndeki Türkler resmi kayıtlarda “Türk” olarak geçerken 1938 yılından sonra günümüze kadar ise “Azerbaycanlı, Azeri” olarak geçmektedir. Aynı zamanda Borçalı’daki Türklerin çoğu Gürcistan’daki üniversitelerden daha ziyade Azerbaycan içindeki üniversiteleri tercih ederlerdi ve zorunlu eğitim veya üniversite eğitimi bitirdikten sonra Azerbaycan’a çalışmaya giderlerdi (Broers, 2008: 294-295). Ayrıca Sovyet döneminde Borçalı’dan Azerbaycan’a yerleşip geri dönmeyenler de çoktu. Böylece Borçalı Türkleri Gürcistan’da yaşıyor olmasına rağmen Gürcistan’dan daha çok ile Azerbaycan ile güçlü ilişkilere sahipti.

1991 yılında Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Borçalı Türklerin Azerbaycan’a göçü daha da yoğunlaşmıştır. 1990’lı yılların başında Gürcistan milliyetçi politikayı benimseyerek Türklere baskı uygulamaya başladığında birçok Türk Azerbaycan’a göç etti ve Azerbaycan da onları “Azerbaycanlı, soydaş” olarak tanımlayarak kabul etmiştir (Oktay, 2014: 436-437). Şervardnadze döneminde Gürcistan hükümetinin Türkler üzerindeki baskısı kaldırılmış ve Borçalı Türklerinin kültür konusundaki özerkliği belli bir seviyede sağlanmıştır. Fakat o

dönemde de Gürcistan içinde ekonomik sıkıntı devam etmiş ve Borçalı Türkleri Gürcistan'ın siyasal ve toplumsal-ekonomik hayatından dışlanmıştı. Böylece Borçalı Türklerinin Azerbaycan'a göçü ve nüfus hareketi Şevardnadze döneminde de devam etmiştir (Broers, 2008: 296).

Burada günümüzde Azerbaycan hükümeti Borçalı'dan göçü kabul etmezken o dönemde neden Borçalı'dan göçleri kabul ettiğini açıklamakta fayda var.

Gerçekten de 1990'lı yılların başında hem Gürcistan hem de Azerbaycan bağımsızlığa yeni kavuşmuş ve ulus-devlet inşası sürecinin başlangıcındaydı. O dönemde ikisi de etnik milliyetçiliği benimserdi (bkz: Brubaker, 1999: 55-72). Bu bağlamda Azerbaycan Borçalı'daki Türkleri "Gürcistan'daki Azerbaycanlı diasporası" olarak görürdü ve onların Azerbaycan'a göçüne soğuk bakmazdı.

Ayrıca o dönemde bu iki ülke arasında diplomatik ilişkiler yeni yeni kurulmaya başlamış ve bu ilişkiler henüz güçlü değildi. Dolayısıyla Gürcistan içinde Azerbaycan'ın nüfuz alanı henüz oluşturulmamış durumdaydı ve Azerbaycan'ın bu nüfuzu kullanabilecek ekonomik kapasiteye de sahip değildi. Böylece 1990'lı yıllarda Azerbaycan hükümeti Borçalı Türklerinin göçünü başlangıçta kabul ederdi.

Diğer yandan, Türkiye'nin Borçalı Türkler ile ilişkilerine baktığımızda, 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra 1945 yılına kadar Türkiye Sovyetler Birliği ile nispeten ılımlı ilişkileri devam ettirirken 1945 yılından sonra başlayan Soğuk Savaşı'nda ise Türkiye Batı Bloğu içinde yer almış ve NATO'nun doğudaki cephesi konumuna sahipti. Dolayısıyla Sovyetler Birliği ve Türkiye arasında genellikle son derece ciddi gerginlik mevcuttu ve iki ülke arasındaki irtibat da son derece kısıtlıydı. Dolayısıyla Borçalı Türklerinin Türkiye ile ilişkileri zayıftı.

Ayrıca Soğuk Savaş dönemindeki Türkiye'de sadece Misak-i Milli sınırları içinde yaşayanları "Türk" olarak tanımlayan görüş hâkimdi ve Misak-i Milli sınırlarının dışında da "Türk" nüfusunun olduğuna dair gerçek fazla bilinmemekteydi. Adnan Menderes döneminde Yugoslavya'dan Türk-Müslüman nüfusunu kabul ettiği gibi tek parti dönemi sona erdikten sonra Misak-i Milli sınırları dışındaki Türk nüfusunun varlığı yavaş yavaş bilinmeye

başlamıştır. Fakat Türkiye'nin doğu sınırlarının ötesindeki Türk nüfusunun varlığının Türk kamuoyu tarafından ancak 1960'lı yıllardaki Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi-Milliyetçi Hareket Partisi yükselmeye başladıktan sonra (bkz: Turhan, 2016) ve 1989 yılında Soğuk Savaş bittikten sonra bilinmeye başlamıştır.

Bu yüzden Borçalı Türkleri ve Türkiye arasındaki ilişkiler ancak 1991 yılındaki SSCB'nin dağılması münasebetiyle başladı ve iki taraf da birbirleri hakkında az bilgiye sahipti.

2. Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan Arası İlişkilerin Gelişmesi

1990'lı yılların ortasından sonra Güney Kafkasya'da siyasi ve ekonomik ortam değişmiş ve Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan ilişkileri de gelişmeye başlamıştır.

Gerçekten de 1990'lı yılların ortasında Rusya ile ilişkiler konusunda daha gerçekçi yaklaşımı benimseyen Eduard Şevadnadze ve Haydar Aliyev sırayla Gürcistan ve Azerbaycan'da iktidara gelmiş ve Rusya ile daha ılımlı ilişkileri sürdürmeyi tercih etmiştir. Mesela Şevadnadze 1993 yılının Ekim ayında Gürcistan'ın Rusya liderliği altındaki Bağımsız Devletler Topluluğu'na (BDT) katılmasına karar vermiş (Demir, 2004: 736) ve Rusya'nın Vaziani, Ahılkelek, Batum ve Gudauta'daki askeri üsleri kullanmaya devam etmesine izin vermiştir (Sayın ve Modebadze, 2014: 344). Buna karşılık olarak Gürcistan'ın toprak bütünlüğünün korunması konusunda Rusya'dan desteği kazanmış ve Gürcistan Rusya'dan askeri ve ekonomik desteği almaya başlamıştır (Dursun, 2017: 40-41). Azerbaycan'a bakarsak da, Haydar Aliyev cumhurbaşkanı olduktan sonra BDT'ye tekrar katılmaya karar vermiş ve 1994 yılında Rusya'nın desteğiyle Dağlık Karabağ'da ateşkes sağlanmıştır (Kasım, 2009: 23).

Böylece Dağlık Karabağ, Abhazya ve Güney Osetya Meseleleri başta olmak üzere ülkelerdeki çatışmalar durdurulmuş oldu ve Gürcistan ve Azerbaycan'da belli bir seviyede istikrar ve sükûnet sağlanmıştır. Bu durum Güney Kafkasya'da bölgesel işbirliğine ve kalkınmaya müsait ortamın oluşmasına katkı sağlamıştır.

Ayrıca Gürcistan ve Azerbaycan 1993 yılından beri çeşitli konularda Batı ülkeleriyle ilişkileri geliştirmeye devam etmekte ve Rusya'nın nüfuzundan ayrılmak için çaba harcamaktadır. Mesela Şevardnadze döneminde Gürcistan başlangıçta Rusya ile ılımlı ilişkileri sürdürmeye çalışırken Rusya'dan uzaklaşarak daha bağımsız dış politikayı izlemek için özellikle 1990'lı yılların ikinci yarısından sonra Türkiye, Avrupa Birliği ve Amerika Birleşik Devletleri gibi Batı ülkeleriyle ilişkileri pekiştirmeye yönelmiştir. Bu süreçte Gürcistan ABD ile askeri ilişkileri geliştirmiş ve Rusya'nın tehdit olarak algıladığı NATO üyeliğine kendisini aday göstermiştir (Dursun, 2017: 42). Azerbaycan'a baktığımızda Haydar Aliyev Rusya ile ılımlı ilişkileri sürdürürken Batı ile ilişkileri güçlendirmeye de yönelmiştir. 11 Eylül Saldırısı'ndan sonra terörle mücadele bağlamında ABD ve Batı ülkeleriyle işbirliğini daha da pekiştirmiştir. Bu süreçte Türkiye ile ilişkiler gelişmiş ve Türkiye ve Azerbaycan arasında birçok anlaşmalar imzalanmıştır (Kasım, 2009: 26).

Ayrıca Türkiye ve ABD başta olmak üzere Batı ülkeleri Hazar Denizi'ndeki enerji kaynaklarını Batı'ya taşımak istemiş ve Rusya'ya karşı kendi nüfuzunu artırmak istemiştir. Ayrıca 11 Eylül saldırısından sonra bölgede güvenliği sağlamak için ve Rusya'ya karşı kendi nüfuzunu oluşturmak için Batı ülkeleri Kafkasya'da kendi faaliyetlerini yoğunlaştırmaktadır (Kasım, 2009: 168).

Kısaca Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan işbirliğinin Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan'ın açılarından önemini anlatırsak böyle olur:

1) Türkiye'nin Bakışı

Türkiye 1991 yılında Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra bağımsızlığı kazanan Türk dünyasıyla ilişkileri güçlendirerek doğuya açılmak istemektedir.

Enerji konusunda da Türkiye enerji kaynaklarının büyük bir kısmını Rusya ve Ortadoğu ülkelerinden ithal etmekte ve Türkiye Kafkasya ve Orta Asya ülkelerinden de enerji kaynaklarını ithal ederek Rusya ve Ortadoğu'ya bağımlılığı azaltmak istemektedir.

Ayrıca Türkiye NATO üyesi olarak Rusya ve İran ile var olan cephe konumuna sahipken aynı zamanda Kafkasya'da bölgesel güç olmak istemektedir. Bu hedeflere ulaşmak için Türkiye'nin Azerbaycan ve Gürcistan ile ilişkileri geliştirmesi şarttı.

2) Azerbaycan'ın Bakışı

Rusya Azerbaycan ile ılımlı ilişkileri sürdürürken Ermenistan'ı kendi müttefiki olarak görmekte ve Karabağ Meselesi konusunda da Azerbaycan'ın lehine tavır göstermemektedir. Bu yüzden Azerbaycan Rusya ile ilişkilerin dışında Azerbaycan Batı ülkeleriyle de ilişkileri geliştirme eğiliminde ve bunun için Azerbaycan'ın Türkiye ve Gürcistan ile iyi ilişkileri kurması gerekir.

Ayrıca Azerbaycan kendi Enerji kaynaklarını Rusya'dan geçmeden yurtdışına taşımak istiyor. Gerçekten de Azerbaycan 1999 yılında Bakü-Supsa petrol boru hattı faaliyete başlayana kadar kendi petrolünü taşımak için SSCB döneminde inşa edilmiş boru hatlarını kullanırdı ve bunların hepsi Rusya toprağından geçiyordu. Bu yüzden Azerbaycan'ın yer altı kaynaklarını yurtdışına nakliyatı Rusya'nın elindeydi ve bu durum Azerbaycan'ın ekonomik bağımsızlığını önemli derecede engelliyordu. Azerbaycan Rusya'dan geçmeyecek şekilde kendi enerji kaynaklarını yurtdışına satmak için Gürcistan ve Türkiye'den yararlanmalıydı ve bu açıdan Azerbaycan'ın Türkiye ve Gürcistan ile ilişkileri son derece önemliydi (bkz: Kasım, 2009: 26-29).

3) Gürcistan'ın Bakışı

1990'lı yılların başından beri devam eden Abhazya ve Güney Osetya meselelerinde Rusya Abhazya ve Güney Osetya'yı desteklediğinden dolayı Rusya Gürcistan tarafından önemli tehdit olarak algılanmaktadır. Durum böyleyken Gürcistan Rusya'ya karşı kendi güvenliğini sağlamlaştırmak için Batı ülkeleriyle siyasi ve askeri ilişkileri güçlendirmeye yönelmiş ve bunun için Batı ile ilişkileri geliştirmeye çalışan Azerbaycan ve NATO üyesi olan Türkiye ile ilişkileri pekiştirmektedir.

Ayrıca Gürcistan Rusya karşıtlığını benimserken ekonomide ise önemli derecede Rusya'ya bağılıydı. Gerçekten de 2000'li yılların ortasına kadar Gürcistan'ın en büyük ticari ortağı Rusya'ydı ve Rusya'da çalışan Gürcülerin gönderdiği para Gürcistan'ın gelirinin önemli kısmını oluştururdu. Gürcistan enerji ve ekonomi konusunda Rusya'ya bağımlılığı azaltmak için Batı ülkeleri başta olmak üzere daha çeşitli ülkeler ile ticaret yapması gerekir. Gürcistan'ın dış dünyayla bağlantı kurmasındaki güvenli kapıları sadece Türkiye ve

Azerbaycan'dır ve bu açıdan da Gürcistan için Türkiye ve Azerbaycan ile ilişkiler son derece önemlidir.

Böylece Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan'ın birbirlerinin çıkarları için birbirlerine muhtaçtır ve bu bağlamda bu üç ülke arasında stratejik ilişkiler gelişmeye başlamıştır. Özellikle 2003 yılındaki Gül Devrim münasebetiyle Mikheil Saakaşvili Gürcistan'da iktidara geldikten sonra Gürcistan Türkiye ve Batı ülkeleriyle ilişkileri daha da güçlendirmiş ve bu süreçte Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan işbirliğinin gelişmesi hızlandırılmıştır. Bu gelişme esnasında çeşitli projeler gerçekleştirilmiştir. Mesela Batı ülkeleri ve uluslararası şirketler tarafından da desteklenerek bu üç ülkenin işbirliğiyle Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı ve Bakü-Tiflis-Erzurum doğal gaz hattı 2000'li yılların sonunda açılmıştır. Bir de Bakü-Tiflis-Kars demiryolları da 2017 yılında faaliyete başlamıştır. Ayrıca bu üç ülke arasında siyasal, ekonomi, eğitim ve askeri alanlarında çeşitli işbirlikleri imzalanmıştır (Kasım, 2009: 98-99; 114).

3. Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan İlişkilerin Borçalı Türklerinin Güncel Durumuna Etkileri

Üçlü ilişkiler geliştikçe elbette Borçalı Türklerinin stratejik önemi artmış ve Türkiye ve Azerbaycan'ın ekonomik kalkınması da Borçalı Türklerinin durumunu olumlu şekilde etkilemiştir. Üçlü ilişkiler geliştikçe ve Azerbaycan kalkındıkça Borçalı Türklerini "Gürcistan-Azerbaycan köprüsü" olarak kullanmaya başladı ve onlar üzerinde nüfuzu oluşturmaya başladı.

Azerbaycan Borçalı Türklerinin göçünü kabul etmemekte ve onların Gürcistan'a entegrasyonunu teşvik etmektedir. Mesela Azerbaycan hükümeti Gürcistan'daki eğitim reformları desteklemekte ve başarılı Borçalı Türkü öğrencilere burs vermektedir. Gerçekten de, Avrasya İnceleme Merkezi (AVİM) Uzmanları Aytaç Yılmaz ve Özge Nur Ögütçü'nün 1 Eylül 2015 tarihinde Bakü'de yaptığı mülakatta Azerbaycanlı bir siyasetçi şöyle bu konu hakkında şöyle etmiştir (Yılmaz ve Ögütçü, 2016: 251):

“Gürcü dilini iyi öğrendiğin takdirde her ay 100 dolar burs alırsın. On yıl önce Azerbaycan’ın bu uygulaması başladı. Bizim hükümetimiz Gürcistan’da en kaliteli üniversiteleri kazananlara ve Gürcüce öğrenen Borçalı Türkü öğrencilerine burs veriyor.”

Onların Bakü’de yaptığı başka mülakatlarda da siyasetçiler Borçalı Türklerin Gürcistan’da kalarak Gürcüce öğrenmesi gerektiğini, eğitilmiş Borçalı Türklerinin sayısının artmasının önemli olduğunu ve bu uygulamaların buna katkıda bulunacağını vurgulamıştır (Yılmaz ve Ögütçü, 2016: 251). Böylece Azerbaycan hükümeti Borçalı hükümetinin Gürcistan’a entegrasyonunu ve Gürcistan-Azerbaycan arası köprü olmasına güçlü destek vermektedir.

Bir de SOCAR gibi hem devlet hem de özel şirketler Borçalı ve Tiflis’te işyerlerini açmış ve Borçalı’daki halka iş imkânını sağlamıştır. Bu durum da Borçalı Türklerinin Gürcistan’ı terk etmesini belli bir derecede engellemiş ve Borçalı’daki Türklerin çoğu bu tür yerlerde çalışmaktadır (Yılmaz ve Ögütçü, 2016: 258-259). Ayrıca Azerbaycan Borçalı’da faaliyet gösteren çeşitli sivil toplum kuruluşlarına destek vermektedir.

Türkiye’ye bakarsak da Türkiye’ye ait özel şirketler, devlet kurumları ve sivil toplum kuruluşları Gürcistan’daki faaliyetleri artırmıştır (Yılmaz ve Ögütçü, 2016: 259). Türkiye’deki çeşitli dini tarikatlar da Borçalı Türkleri üzerinde yoğun çalışmaları sürdürmektedir. Ayrıca Türk malları ve Türk kanallarının Borçalı’da yaygın hale gelmesi Türkiye’nin Borçalı’daki nüfuzun artmasına doğal şekilde yol açmıştır.

Gürcistan’ın Batı ülkelerine yakınlaşması ve ulus-devlet inşasının yönünün dışlayıcı etnik ulus-devletten kapsayıcı sivil ulus-devlete dönüşmesi Borçalı’daki Türk nüfusunun durumunun iyileşmesine elbette yol açmıştır. Aynı zamanda bu süreçte Gürcistan’ın Türkiye ve Azerbaycan’la ilişkilerinin ve işbirliğinin gelişmesi Gürcistan’ı hem ekonomi açısından hem de siyaset açısından Türkiye ve Azerbaycan’a bağımlı hale getirmiştir. Bu durum da Borçalı Türklerinin insan hakları üzerindeki durumunu önemli derecede rahatlamıştır.

Gerçekten de Gürcistan içindeki bazı gelişmeler Borçalı Türklerinin insan hakları üzerindeki durumunun rahatlandığını göstermektedir. Mesela 2018 yılı Gürcistan

Cumhurbaşkanı seçiminde iktidar partisi olan “Gürcü Rüyası”nın adayı SALome Zurabişvili kazanırken seçim esnasında usulsüzlük ve baskıların yapıldığına dair haberler yayınlanmıştır. Özellikle Çeçen-Kistlerin yoğun şekilde yaşadığı Pankisi Vadisi’nde seçim sırasında seçmenlere çeşitli baskıların uygulanması gözlemlenmiştir (Radioway). Diğer yandan Borçalı’daki Türkler arasında ise bu tür baskılara rağmen muhalif olan Grigor Vaşadze daha çok oy almıştır (Paşa, 7 Aralık 2018).

Bir de Cavahetya’da Karabağ Savaşı’na katılan Ermeni asker Mihail Avağyan’ın heykeli açıldığında Borçalı Türkleri hem Ermenistan’a, hem Ermenilere ve hem de heykelin dikilmesine göz yuman Gürcistan hükümete karşı büyük ölçekli protesto düzenlemiştir. Gürcistan polisi bu eylemi engellememiştir (Paşa, 15 Şubat 2019).

Bu durumun arkasında hem Gürcistan hükümeti içinde, hem de Borçalı Türkleri arasında, Borçalı Türklerinin arkasında Türkiye ve Azerbaycan olduğundan dolayı Gürcistan hükümetinin onlara karşı Gamsakhurdia döneminde yapılan baskının artık kendilerine yapamayacağına dair bilinç ve özgüven mevcuttur. Böylece Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan ilişkilerinin güçlenmesi Borçalı Türkleri üzerindeki Türkiye ve Azerbaycan’ın nüfuzunun artmasına yol açmış ve Borçalı Türklerinin insan haklarının durumuna önemli derecede rahatlık sağlamıştır.

Sonuç

Borçalı Türkleri Sovyetler Birliği dağılana kadar Azerbaycan ile son derece güçlü ilişkilere sahip olup resmi olarak da “Azerbaycanlı, Azeri” olarak kaydedilirken Türkiye ile ilişkileri ise zayıftı. Bu yüzden Borçalı Türkleri ve Türkiye birbirini çok iyi tanımıyorlardı.

Fakat 1990’lı yılının ortasında Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan ilişkileri Batı ülkelerinin desteğiyle gelişmeye başlamıştır. Bir de bu üç ülkenin çıkarlarının birbirleriyle uyumlu olduğundan dolayı da Gürcistan-Azerbaycan-Türkiye işbirliği oldukça hızlı şekilde güçlendirilmiştir. Bu bağlamda çeşitli projeler gerçekleştirilmiştir.

Bu durum ister istemez Borçalı Türkleri üzerindeki Türkiye ve Azerbaycan’ın nüfuzunun önemli derecede artmasına sebep olmuş ve bu iki ülke Borçalı’da kendi

faaliyetlerini son dönemde hızlı şekilde artırmaktadır. Bu durum Borçalı Türklerinin siyasal, ekonomik ve toplumsal durumunun iyileşmesine yol açmış ve onların insan hakları konusunda da rahatlanmalar sağlanmıştır.

Böylece Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin güçlenmesi ve bu iki ülkenin ekonomisinin kalkınması Gürcistan'ı Türkiye ve Azerbaycan'a muhtaç duruma getirmiş ve bu esnada Borçalı'daki Türklerin siyasi, iktisadi ve toplumsal durumunun iyileşmesine sebep olmuştur.

Kaynakça

Broers, L. (2008), "Filling the Void: Ethnic Politics and Nationalities Policy in Post-Conflict Georgia", *Nationalities Papers*, 36 (2), 275-304.

Brubaker, R. (1999), "The Manichean Myth: Rethinking the Distinction Between 'Civic' and 'Ethnic' Nationalism", **Hanspeter Kriesi, Klaus Armingeon, Hannes Siegrist and Andreas Wimmer (der.)**, *Nation and National Identity: the European Experience in Perspective*, Zurich: Rüegger, 55-72.

Demir, A. F. (2004), "Türkiye'nin Güney Kafkasya'ya yönelik Dış Politikası". Faruk Sönmezoğlu (der.), *Türk Dış Politikasının Analizi*, İstanbul: Der Yayınları, 717-756.

Dursun, S. (2017), "İç Tehditler ve Dış Politika: Gürcistan Dış Politikası Örneği (1991-2003)", *AÇÜ Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (2), 24-49.

Kasım, K. *Soğuk Savaş sonrası Kafkasya*, Ankara: USAK Yayınları, 2009.

Oktay, H. (2014), "Türkiye'nin Doğuya Açılan Kapısı Kafkasya'ya Stratejik Bakış", *Yeni Türkiye*, 56, 435-444.

Paşa, E. "Gürcistan seçimleri ve Borçalı Türkleri", *Türkgün* (erişim tarihi: 07. 12. 2018), <https://turkgun.com/gurcistan-secimleri-ve-borcali-turkleri/>

Paşa, E. "Yanlış Yaptın Gürcistan", *Türkgün*, (erişim tarihi: 15. 02.2019), https://turkgun.com/yanlis-yaptin-gurcistan/?fbclid=IwAR05mZiv193rfciib2gqPZII7SlhD-CZl_ZOQQz7SMQd2WWUnO5UjE0h_c8

Sayın, F. M. ve Modebadze, V. (2014), “Georgia’s Pro-Western Path: Analysis of The Georgian Foreign Policy in The Post-Soviet Period”. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 14 (1), 339-354.

Turhan Metin. (2016), *Ülkü Ocakları: 1966-1980*, Ankara: Panama Yayınları, 2016.

Yılmaz, Aytaç ve Özge Nur Öğütçü. (2016), “Borçalı Türkleri: Sosyo-Ekonomik Durum, Siyasi Katılım ve Entegrasyon”, *Gürcistan’daki Müslüman Topluluklar*, Ankara, 2016, s. 245-274.

JEOPOLİTİK TARTIŞMALARIN ODAĞINDAKİ GÜNEY AZERBAJYAN'IN JEOSTRATEJİK OLARAK DEĞERLENDİRİLMESİ

Seçuk DUMAN*

Özet

19. yüzyılın başlarından itibaren küresel anlamda yeni aktörlerin ortaya çıkması ile Türk Dünyasına yönelik işgal ve etkisiz hale getirme çalışmaları hız kazanmıştır. Bu çerçevede, Türklerin ilk yerleşim yerlerinden olan ve Kafkasya, Anadolu ve Orta Doğu üçgeninde yer alan Azerbaycan, Çarlık Rusya'sı ve Kaçar Türk İran Devleti arasında yapılan savaş sonunda; 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay Antlaşmaları ile Aras Nehri sınır olmak üzere ikiye bölünmüştür. Azerbaycan topraklarının üçte birini çarlık Rusya'sı işgal ederken, üçte ikisi Kaçar Türk İran Devleti'nin kontrolü altında kalmıştır. 20.yüzyılın ilk çeyreğinde yapılan savaşların kaybedilmesi ile de Türkler tamamen küresel güç olmaktan çıkarılarak, Türk Dünyası coğrafyasında Rusya, İngiltere gibi devletlerin etkin hale geldiğini görmekteyiz.

Bunun sonucu olarak İran'da bulunan Kaçar Türk Hanedanlığına son verilmiş ve İngiltere'nin kontrolünde Fars Pehlevi Hanedanlığı iktidara getirilmiştir. Pehlevi iktidarları ve Humeyni rejimi, İran nüfusunun %40'ını oluşturan Güney Azerbaycan Türklerini ve Güney Azerbaycan'ı etkisiz hale getirmek için her türlü girişimde bulunmuşlar ve yetersiz kaldıkları dönemlerde, küresel güçlerle Güney Azerbaycan Türkleri aleyhine işbirliği yapabilmışlerdir.

Günümüzde İran'ın yeniden yapılandırılması tartışılırken, Güney Azerbaycan'ın kilit bir noktada olması dolayısı ile bizde yukarıda kısaca izah ettiğimiz çerçevede; girişte Güney

* Prof. Dr., Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi, selcuk.duman58@gmail.com

Azerbaycan gerçeğini genel olarak anlattıktan sonra ilk başlıkta Güney Azerbaycan'ın stratejik konumu ve öneminden bahsedeceğiz, ikinci başlıkta ise Güney Azerbaycan ile ilgili jeopolitik anlamda küresel uğraşları ve çekişmeleri, günümüzde yaşanan tartışmaları yazacağız.

Anahtar Kelimeler: Güney Azerbaycan, İran, Rusya, İngiltere, Küresel Rekabet

THE GEOSTRATEGICAL EVALUATION OF SOUTH AZERBAIJAN LOCATED IN THE CENTER OF GEOPOLITICAL DEBATES

Abstract

Beginning from the 19th Century, with the recently emergent actors, the occupation and neutralization efforts towards Turkic World accelerated. In this framework, Azerbaijan located in the triangle of Caucasia, Anatolia and Middle east which is one of the first settlements of Turks splinted into two with the Aras River being the border after Czarist Russia and Kachar Turk-Iran State with the treaties 1813 Gulistan and 1828 Turkmençay. We see that after the loss of wars took place in the first quarter of 20th Century, Turks are eliminated a form being a global gamer and states like Russia and England are being efficient in the Turkic geography.

As a result of this Kachar Turkish Dynasty in Iran had been terminated and The Pahlawi Persian Dynasty had been put in power under the control of Britain. The Pahlawi authorities and the Homeyni regime had attempted all sorts of things in order to nullify the South Azerbaijani Turks and South Azerbaijan and during this period when they remained incapable they cooperated with the global powers against South Azerbaijani Turks.

Nowadays while reconfiguration of Iran is being argued/debated, since South Azerbaijan is a key location, in the framework explained above, after we generally expressed the reality of South Azerbaijan, we will mention the geostrategic location and importance of

South Azerbaijan in the first chapter, in the second chapter we will explain the recent geopolitical and global arguments and efforts about South Azerbaijan.

Key Words: South Azerbaijan, Iran, Russia, England, Global Competition

Giriş

Güney Azerbaycan; Doğu'da Hazar Denizi, Batıda Türkiye ve Irak'ın Türkmen Bölgesi, Kuzey'de Aras Nehri ve elbette Kuzey Azerbaycan, Güney'de ise Tahran önlerine kadar uzanan coğrafyaya verilen isimdir. Yaklaşık olarak 230 bin kilometrekare yüz ölçüme sahip olan Güney Azerbaycan'da; 30-35 milyon Türk bulunmakta olup, bunların önemli bir kısmı yapılan ekonomik ve siyasi baskılar nedeniyle İran'ın farklı bölgelerine göç etmek zorunda kalmışlardır. Güney Azerbaycan coğrafyasının Türklerin ilk yerleşim yerlerinde olduğu tespit edildiği gibi Azerbaycan Türklerinin bölgedeki varlığı yazılı kayıtlara göre M.ÖVII. yüzyıla kadar inmektedir. Siyasal organizasyon anlamında da Güney Azerbaycan coğrafyası, 1925 yılına kadar Türklerin hâkimiyeti altında bulunmuştur.

Güney Azerbaycan'ın sınırları, İran'da 1906 yılında yapılan Meşrutiyet Anayasası, 7 Nisan 1920 tarihinde kurulan Azadistan Devleti ve 12 Aralık 1945 tarihinde kurulan Azerbaycan Milli Hükümeti tarafından belirlenmiş ve tescil edilmiştir. Ayrıca bugün belirlenen coğrafyada Türkler yaşamaya devam etmekte olup, bütün baskı ve asimile politikalarına rağmen nüfusun baskın çoğunluğunu oluşturmaktadırlar. Güney Azerbaycan'ın önemli şehirleri ise; Tebriz, Hemedan, Urmiye, Erdebil, Kazvin, Zencan, Hoy, Marağa, Miyana, Merend, Eher, Miyandab, Salmas, Sulduz, Bicar, Takestan, Sarab, Hiyav, Astara, Makü, Halhal, Görve, Mugan, Siraskend, Geydar, Save, Dilamegan, Sovukbulak, Dehargan, Sainkala, Reşt, Enzeli ve Gogan'dır.

Güney Azerbaycan'da 1925 yılından itibaren başlayan ve üç evrede değerlendirebileceğimiz Farslılaştırma politikaları; Pehlevi Döneminde; modernleşme çerçevesinde etnisite üzerinden Farslılaştırma politikası olarak uygulanırken, 1979 İran İslam Devrimi ile geleneksel ekseninde mezhep üzerinden Farslılaştırma politikası ile yola

devam edilmiş ancak gerek uluslararası platformlarda zor durumda kalınması, gerekse içeride 1990 lar sonrası gelişen milli hareketler nedeniyle 19.yüzyıla kadar uzanan İran üzerinden Farslılaştırma politikası reformistler tarafından tekrar gündeme getirilmiştir. Bu farslılaştırma politikası ekseninde öncelikle Güney Azerbaycan coğrafyası idari anlamda bölünerek etkisiz hale getirilmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda; 1937 yılında çıkarılan yasa ile 10 eyalete(Ostan'a) ayrılan İran; Güney Azerbaycan'ı Doğu Azerbaycan Merkezi Tebriz, Batı Azerbaycan Merkezi Urmiye, Zencan ve Hemedan olarak ayırmış ve Zencan, Hemedan Astara ve Sultanabad diğer eyaletlere bağlamıştır. 1938 yılında İran, 17 eyalete bölünürken, 1150 köy ve yerleşim yeri bulunan ve İran'ın buğday deposu olarak nitelenen Zencan Tahran ile birleştirilmiş, Hemedan, Kazvin ile birleştirilmiştir. 1954 yılında ise; Astara bölgesi Doğu Azerbaycan'dan koparılmış ve Gilan eyaletine bağlanmıştır. Save ise Tahran'a bağlanmıştır. 1973 yılında Zencan ve Hemedan bağımsız eyalet olmuştur. 1993 yılında Doğu Azerbaycan ikiye ayrılmış, Erdebil eyalet olmuştur. Bugün Güney Azerbaycan coğrafyasında; Doğu Azerbaycan, Batı Azerbaycan, Zencan, Hemedan, Kazvin, Erdebil Eyaleti(Ostan) bulunmaktadır.

Güney Azerbaycan Türkleri, Begdili, Bayat, Bayındır, Çepni gibi Oğuz Türklerinin farklı boylarına mensup olup, Türk olmaları konusunda hiçbir tartışma olmamasına ve Irak, Suriye, Anadolu Türkleri ile de yakın akrabalık ilişkisi bulunmasına rağmen Farslılaştırma politikalarının bir sonucu olarak İran resmi yönetimleri 1925'ten günümüze Güney Azerbaycan Türklerinin "Azeri" olduklarını, sonradan zorla Türkçe öğretilen toplum olduklarını, söyleyecek kadar ileri gitmişlerdir. Türklere, "Siz Türk değilsiniz. Sizi Moğollar geldi Türkleştirdi. Sarı ırktan sarı derili Türkler İran'ı yaktılar. Türk Milleti esasen kaba bir millettir." Anlatımı ile bir taraftan İran'da yaşayan Türklerin varlığı inkâr edilirken, diğer yandan Türklere ağır hakaret edilmekte idi. Bu hakaretler günümüze kadar devam etmiştir. Örneğin 1995 yılında, Tahran devlet radyo televizyonu tarafından; "Bir Türk ile evlenmek ister misiniz? İş yerinizde bir Türk ile oda arkadaşı olmak ister misiniz? Sakinlerinin çoğu Türk olan bir mahalle de oturmak ister misiniz?" gibi soruların içerdiği programlarla Türkler aşağılanmıştır. Yine 12 Mayıs 2006 tarihinde İran'da Türkleri aşağılayan bir karikatürün

yayımlanmasından sonra Güney Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde yüz binlerin katıldığı protesto mitingleri yapılmış ve İran'da yaşayan Türklere yönelik ayrımcı ve aşağılayıcı politikalar protesto edilmiştir. Bu protestolara devlet sert müdahalede bulunmuş ve birçok insan ölmüş, tutuklananlar olmuş, ağır şekilde yaralananlar görülmüştür. Bu karikatür olayı şu şekilde gelişmiştir. 12 Mayıs 2006 tarihinde İran resmi devlet ajansı İRNA'ya bağlı "İran" gazetesinin İran-ı Cuma ekinde "hamam böceklerinin bizi böcekleştirmemeleri için ne yapmalıyız? Başlıklı bir yazı yayımlanmıştır. Karikatürde bir çocuk, hamam böceğine farsça bir şeyler sormaktadır. Fakat hamamböceği çocuğun konuşmalarından hiç bir şey anlamamaktadır. Türkçe ne? Diye sormaktadır. Yazıda ise, böcekler (Türkler) insan dışkısından beslenen, nüfusunun artmasının engellenmesi ve soylarının yok edilmesi gereken, dilden anlamadıkları için müzakere masasına bile oturtulmayacak aşağılık parazit yaratıklar olarak betimlenmektedir" İran'ın Tuz kanalında ise Türk çocuğunun dişlerinin tuvalet fırçası ile fırçalaması ve etrafa kötü kokular yayarak dolaşması canlandırılmıştır. Geçtiğimiz yıl ise Devrim Muhafızları Komutanı Asker Kerimiyan, fars nevs haber ajansına; "Biz Azerbaycanlı olmadığımızla iftihar ediyoruz. Fakat öyle bir mektebin çocuklarıyız ki, bizim için ilahi takva dil ve etnikten daha üstün geliyor. Bunun için milli birliğimize karşı hareketleri sert bir şekilde bastırmağa hazırız ve hiçbir zaman yabancı severlere fırsat vermeyeceğiz." Derken İran İstihbarat Eski Başkanı Ali Yunes; Azeri dilinin İran kökenli olduğunu, Türkçe ile ilgisi bulunmadığını, bu bağı kuranların Pan-Türkistler olduğunu belirterek İran'da asimilasyon politikasının devam ettiğini ortaya koymuştur. Diğer yandan Güney Azerbaycan'a uygulanan ekonomik baskılar nedeniyle de birçok Güney Azerbaycan Türkü vatanlarını terk etmek zorunda kalmıştır.(Duman, 2017) Bu çerçevede konuya yaklaşırsak İran Devleti'nin BM'nin 1948 Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşmesinin "2. Maddesi b. Bendinde; Grubun mensuplarına ciddi surette bedensel veya zihinsel zarar verilmesi, c. Bendinde; Grubun bütünüyle veya kısmen, fiziksel varlığını ortadan kaldıracağı hesaplanarak yaşam şartlarını kasten değiştirmek, e. Bendinde; Gruba mensup çocukları zorla bir başka gruba nakletmek" fiillerinin işlendiği görülmektedir.

Güney Azerbaycan'ın Jeostratejik Olarak Değerlendirilmesi

Bir ülkenin ya da bir coğrafyanın jeostratejik olarak önemi; bölgesel ve küresel ölçekte; fiziki, ekonomik, siyasi ve sosyal unsurların ayrı ayrı ya da birlikte, bölgesel ve küresel anlamda bir değer ifade etmesidir. Elbette bu değer küresel ölçekte olursa ve küresel dengeleri değiştirecek boyuta ulaşırsa o zaman ilgili ülke ya da coğrafya önemli olduğu kadar riskli bir durumda da değerlendirilebilir.

Güney Azerbaycan; coğrafi konumu itibari ile Kafkasya'nın bir parçası olarak Kafkasya'nın jeostratejik avantajlarının tamamını fiziki anlamda bünyesinde barındıran bir coğrafyadır. Yani Hazar Denizi ile Karadeniz arasında bulunan Kafkasya'nın Asya-Avrupa arasındaki vazgeçilmez konumu yanında, küresel güçlerin mücadele alanı, denizlerin ulaşım güzergahı ve enerji ulaşım güzergahında ciddi paya sahip bir coğrafya olarak küresel dengelerin belirlenebileceği bir eşiktir.

Aynı şekilde fiziki anlamda Orta Doğu'nun da bir parçası olan Güney Azerbaycan; Orta Doğu'nun sahip olduğu tüm fiziki değerlendirmelere de dahildir. Yani bir taraftan Akdeniz, Kara Deniz, Hazar Denizi, Kızıl Deniz, Umman Denizi, Yemen Denizi ve Hint Okyanusu ulaşım güzergahında merkez konumunda iken, Cebeli Tarık, Süveyş Kanalı, Babül Mendep Boğazı, Aden Körfezi ve Basra Körfezi'nin merkezinde yer alması dolayısı ile küresel dengelerin odak noktasında olan Orta Doğu'nun bir parçasıdır.

Ayrıca Türk Dünyasının da fiziki anlamda bir parçası olan Güney Azerbaycan; Türk Dünyasının sahip olduğu fiziki avantajların da bir parçasıdır. Türk Dünyasını, Hazar Denizi'nin doğusu ve batısı olarak coğrafi bir ayrıma tabi tuttuğumuz zaman Hazar Denizi'nin Doğusunda; Türkmenistan, Güney Türkistan, Özbekistan, Kırgızistan, Doğu Türkistan, Kazakistan, Tataristan, Başkurdistan, Çuvaşistan ve Sibiry'a da yaşayan; Yakut, Tuva, Hakas, Altay, Şor, Dolgan ve Sibiry'a Tatarlarının coğrafi bölgeleri bulunmaktadır. Hazar Denizi'nin batısında ise Güney Azerbaycan, Kuzey Azerbaycan, Kuzey Kafkasya'da; Dağıstan Muhtar Cumhuriyeti ve Kabardin-Balkar Cumhuriyeti'nde yaşayan Nogay, Kumuk, Avar, Azerbaycan Türkü, Kundur ve Kafkas Türkmenleri, Irak Türkmen Bölgesi, Suriye Türkmen Bölgesi, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Türkiye, Karadeniz'in

Kuzeyindeki Türkler, Balkan ve Avrupa Türkleri olarak ifade edebileceğimiz coğrafyadır ki Sibiry'a'dan Macaristan içlerine kadar uzanan bu coğrafyanın merkezinde Güney Azerbaycan bulunmaktadır.

Kafkasya, Ortadoğu ve Türk Dünyasının bir parçası olan Güney Azerbaycan; küresel anlamda ekonomik değerlendirmelerde de ciddi bir anlam ifade etmektedir. Çünkü Kafkasya ve Orta Doğu gerek doğal gaz ve petrol rezervleri gerekse doğal gaz ve petrol nakil güzergahı üzerinde olmaları dolayısı ile küresel enerji ihtiyacının yaklaşık %70'i bu bölgelerden üretilen ya da bu bölgeler üzerinden nakledilen enerjilerle karşılanmaktadır.

Ayrıca Türk Dünyasının sahip olduğu enerji rezervleri de oldukça iddialı rakamlardır. Örneğin Sibiry'a'da yaşayan; Yakut, Tuva, Hakas, Altay, Şor, Dolgan ve Sibiry'a Tatarlarının coğrafi bölgelerinde; Altın, Elmas, 2500 milyon tonluk Kömür, petrol ve doğalgaz rezervleri bulunmaktadır. İdil-Ural Bölgesinde yer alan; Barkurtistan, Tataristan ve Çuvaşistan coğrafyasında; 150 milyon ton petrol ve 7.5 milyar metreküp doğalgaz rezervinin olduğu bilinmektedir. Kuzey Kafkasya'da; Dağıstan Muhtar Cumhuriyeti ve Kabardin-Balkar Cumhuriyeti'nde yaşayan Nogay, Kumuk, Avar, Azerbaycan Türkü, Kundur ve Kafkas Türkmeni ve Balkar Türklerinin yaşadığı coğrafya petrol ve doğalgaz yönünden oldukça zengin bir coğrafyadır. Doğu Türkistan Bölgesi; muhtemelen 45 milyar metreküp doğalgaz ve sadece son araştırmalarda 1 milyar ton petrol rezervine sahip olduğu açıklanmıştır. Kazakistan Cumhuriyeti; 31.1 milyar tonluk kömür rezervi ile dünya kömür rezervinin %3'üne, dünya doğalgaz rezervinin %2'sine ve dünya petrol rezervinin %5'ine sahiptir. Özbekistan'ın 5 milyar 300 bin ton petrol rezervi, 5 trilyon 95 milyar metreküp doğalgaz, altın ve uranyum rezervlerine sahiptir. Türkmenistan'ın Galkınış yatağında 26 trilyon metreküp doğalgaz rezervi bulunmakta olup dünyanın 4. büyük doğalgaz rezervine sahiptir. Ayrıca zengin petrol rezervleri de bulunmaktadır. Azerbaycan'ın muhtemel 7 trilyon metreküp doğalgaz ve 4 milyar ton petrol rezervi ile Hazarın doğusunu teşkil eden bu Türk toplumlarının sahip olduğu enerji rezervleri yaklaşık rakamlar olsa da ciddi anlamda değerlidir ve ticari anlamda pazarlanmasında Güney Azerbaycan önemli bir güzergah oluşturabilecek konumdadır.

Siyasi anlamda yapılacak bir değerlendirmede; Güney Azerbaycan'ın önemli bir konumda olması nedeniyle İngiltere, Rusya ve Amerika Birleşik Devletleri tarafından sürekli takip edilen ve zaman zaman kontrol edilen bir bölge olması dolayısı ile riskli bir durumu olsa da yaklaşık 310 milyon nüfusa sahip Türk Dünyasının bir parçası olması ve Türkiye, Kuzey Azerbaycan, Irak ve Suriye Türkmen Bölgeleri ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyetini içine alan Oğuz coğrafyası ile olan yakın ilişkisi, Güney Azerbaycan'ın siyasi anlamda güçlü ve önemli bir konuma itmektedir.

Sosyal anlamda İslam dünyasının ve Türk Dünyasının bir parçası olması ve İran coğrafyasında 1000 yıldan fazla bir dönemde siyasi hakimiyet kuran bir toplum olması nedeniyle sahip olduğu kültürel ve akademik birikim küresel anlamda kendisini ifade etmesinde ve kabul görmesinde etkili olacaktır.

Güney Azerbaycan sahip olduğu yeraltı ve yerüstü kaynakları ile de önemli bir coğrafyadır. Doğu Azerbaycan, Batı Azerbaycan, Hemedan Kazvin, Erdebil ve Zencan yüzlerce maden çeşidi ile milyarlarca ton maden rezervine sahip bulunmaktadır. Özellikle Doğu Azerbaycan'da maden rezervleri oldukça fazla olup, yıllık bakır üretimi 100 bin tonun üzerindedir. Batı Azerbaycan, altın rezervi bakımından oldukça zengindir ve yıllık 7 ton saf altın üretilmektedir. Güney Azerbaycan, Hazar Denizi'ne kıyısı olması dolayısı ile orada bulunan enerji rezervlerinde pay sahibi olduğu gibi yer altı ve yerüstü su kaynakları açısından da oldukça zengin olup, tarım ve hayvancılık anlamında da İran ekonomisine ciddi katkılar sunmaktadır. Buğday, arpa, mısır, şekerpancarı, patates, soğan, elma, zeytin, balık, bal, kırmızı ve beyaz et üretimimi yapılmaktadır.

Güney Azerbaycan'ın Jeopolitik Olarak Değerlendirilmesi

Türk Dünyası'nda 11. yüzyıl ile başlayan merkezi devletlerin zayıflaması süreci 18. yüzyılda Nadir Şah'ın ölümü ile İran Türk Devleti'nde görüldüğü gibi Türk Devlet Geleneğinden uzaklaşan Osmanlı Türk İmparatorluğunda da görülmeye başlamıştır. Bu durum bölge ile ilgilenen Rusya, İngiltere, Fransa gibi emperyal devletlerin harekete geçmesine neden olmuştur.

İngiltere; 11.yüzyıldan itibaren merkezi devletini oluşturmuş, XV. yüzyılın sonlarında denizaşırı işgallere girişmiş ve deniz hakimiyetini öne çıkarmıştır. 17.yüzyılda modernleşmesini tamamlayarak sömürgeciliği üç aşamalı olarak profesyonel anlamda uygulamaya başlamıştır. 17.yüzyıldan 19.yüzyıla kadar kolonyal sömürgecilik yapan İngiltere;19. yüzyılda serbest ticaret antlaşmaları üzerinden sömürgecilik faaliyetlerinde bulunmuş, 19.yüzyılın sonundan itibaren ise siyasal anlamda da kontrol ettiği sömürgecilik alanları yaratmıştır. Bu ekseninde İngiltere için en önemli sömürge alanı kuşkusuz Hindistan, İran ve Kuzey Amerika'dır. Buralarda Fransa ile girdiği mücadeleyi kazanan İngiltere; Rusya ile karşı karşıya gelmiştir. Rusya'nın Karadeniz üzerinden hareketini kısıtlamak için 1809 Çanakkale Antlaşması, 1841 Londra Boğazlar Sözleşmesi ve 1856 Paris Antlaşmasını yaparak engel olmuş, Türkistan üzerinden bugünkü Afganistan coğrafyasına ulaşmasına engel olmak için 1747 yılında Afganistan tampon bölgesini oluşturmuş, İran'ın güneyini kontrol ederek Rusya'nın Orta Doğu ve Hindistan'a ulaşmasını önleyerek, Rusya'nın Küresel bir güç olmasının da önüne geçmiştir. Diğer yandan İngiltere, İran'da 1925 yılında Fars Pehlevi Hanedanlığını iktidara taşıyarak ve Osmanlı Türk İmparatorluğu'nun topraklarının paylaşılmasını sağlayarak, Türklerin Küresel güç olma iddialarını da sona erdirmiştir. Elbette İran'a yapılan bu operasyonun merkezinde Güney Azerbaycan coğrafyası ve Güney Azerbaycan Türkleri itirazları ile önemli rol oynamışlardır. Bu nedenle günümüze kadar 35 milyon nüfusa sahip Güney Azerbaycan Türklerinin kendi kaderlerinin tayinine izin verilmemektedir.

Rusya; Rus Çar'ı III İvan'ın Bizans Prensesi Sofya ile evlenmesi üzerine İstanbul ve Karadeniz'e sahip olma hakkı olduğunu ileri sürmeye başlamış, Rus Çar'ı I. Petro'nun vasiyetnamesi ile Baltık Denizi, İran Körfezi ve Suriye güzergahını hedef olarak seçmiş ve jeostratejik ve jeopolitik planları içerisine dahil ederek günümüze kadar kullanmıştır. Rusya, bu çerçevede Kazan ve Astrahan'ı kontrol ettikten sonra Karadeniz'e yönelerek 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile önemli bir aşamaya gelmiş ve Kafkasya'ya yönelmiştir. 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay Antlaşmaları ile Azerbaycan'ın üçte birini işgal eden Rusya; 1904-1905 Japonya ile yaptığı savaşı kaybetmesi üzerine tekrar yönünü Kafkaslara çevirmiş

ve İngiltere ile 31 Ağustos 1907 tarihinde Reval Antlaşmasını imzalamıştır. Bu antlaşma çerçevesinde İran'ın toprak bütünlüğü ve bağımsızlığı garanti edilirken, İran, üç bölgeye ayrılmıştır. Kuzey İran, yani Güney Azerbaycan Rus nüfuz bölgesi olurken, Güney İran İngiliz nüfuz bölgesi olmuştur. Orta İran ise tarafsız bölge ilan edilmiştir. Bu şekilde İngiltere'nin de onayını alan Rusya; Setter Han'ın önderliğinde gerçekleşen Tebriz merkezli başkaldırıcıyı engellemek için 40 bin kişilik bir kuvvetle Tebriz üzerine yürümüş ve 1912 yılında Güney Azerbaycan'ı işgal etmiştir. I. Dünya savaşı süresince de İran İngiltere ve Rusya'nın kontrolünde kalmıştır. İkinci Dünya savaşı sırasında tekrar Güney Azerbaycan'ı işgal eden Rusya, ikinci dünya savaşı boyunca burada kalmış ancak çekilirken ABD ve İngiltere ile anlaşarak burada kurulan Güney Azerbaycan Milli Hükümeti'nin yıkılmasını sağladığı gibi Güney Azerbaycan Milli Hükümeti Kurucusu Pişeveri'nin suikast yolu ile öldürülmesinde de etkili olduğu ileri sürülmüştür. Ayrıca Rusya, Karabağ ve Kuzey Azerbaycan'a ait Laçın, Şuşa, Kelbecer, Ağdam, Zengilan, Cebrayil ve Gubadlı gibi bölgeleri de Ermenistan'ın işgal etmesine yardım ederek; Türkiye-Azerbaycan ve Güney Azerbaycan-Kuzey Azerbaycan bağlarını da zayıflatmıştır. Yani gerek Rusya gerekse İngiltere Türklerin küresel ya da bölgesel güç olmasının önünü kesecek her türlü faaliyetin içinde olmuşlardır.

Osmanlı Türk İmparatorluğu dağılma aşamasında; Türkçülüğün etkisi ile Güney Azerbaycan'ı yakından takip etmeye başlamış ve Azerbaycan Cumhuriyeti kavramını kullanmıştır. Teşkilat-ı Mahsusa aracılığı ile bölge ile ilgilenen Osmanlı Türk İmparatorluğu; Ahmet Ağaoğlu'nun ifadesi ile "Ömer Naci birkaç arkadaşı ve dostu Salmalı Salman ile Azerbaycan'ın içlerine kadar girmiş ve oralarda malum olan ateşli hitabet ile ahaliyi harekete geçirmeye Muaffak olmuşlardır." Bu çalışmaların elbette Güney Azerbaycan milli hareketinin şekillenmesinde etkisi olmuştur. Güney Azerbaycan için 1918 yılı başlarında bir tehlikede Ermeni ve Asurî çetelerin Urmiye kenti başta olmak üzere Türklere saldırması 10 binlerce Türkü katletmişleri ile yaşanmıştır. Osmanlı Ordusu 9 Haziran 1918 tarihinde 9. Ordu ile Urmiye gölü ile Hazar Denizi arasındaki bölgeyi kontrol etmek için harekete geçmiş ve kısa sürede; Tebriz, Sofyan ve Urmiye'yi kontrol altına almıştır. Özellikle Urmiye

civarında Türkleri katleden Ermeni ve Nasturi çetelerini ortadan kaldırmak için çaba sarf etmiştir. Ancak daha sonra imzaladığı Mondros Mütarekesi nedeniyle bölgeden geri çekilmiştir.

Günümüzde Türkiye'nin Güney Azerbaycan ile devlet düzeyinde bir ilişkisi olmadığı gibi Güney Azerbaycan'ın geleceğine yönelik resmi bir politikası da bulunmamaktadır. Hatta Güney Azerbaycan Milli Hareketi liderlerinin İran'ı memnun etmek için Türkiye'ye girişi yasaklanmıştır. Ancak Güney Azerbaycan kökenli Türklerin son dönemde Türkiye'de yerleşmeye başladıkları ve Türk üniversitelerinde eğitim görmeye başladıkları da bir gerçektir. Bu nedenle gerek MHP'nin aktif desteği, gerekse bu gençlerin faaliyetleri sonucundan Türk kamuoyu zaman zaman Güney Azerbaycan gerçeğini tartışmak durumunda kalmaktadır.

Fransa; İngiltere ile yaptığı hakimiyet savaşlarını kaybetmesi üzerine 18. yüzyılda yaşadığı devrim ile Cumhuriyeti ilan etse de kısa süre sonra Napolyon tarafından imparatorluk ilan edilmiş ve 1798 yılında önce Malta'yı akabinde Mısır'ı işgal etmiş ve İran ile ilgilenmeye başlamıştır. 19.yüzyılın başında İran'a temsilcisini dahi gönderen Napolyon, İran üzerinde etkili olmak ve Hindistan'a yönelik faaliyette bulunmayı amaçlamıştır. Ancak Fransa'ya karşı oluşturulan önce Kutsal İttifak ve devamında Dörtlü İttifak marifeti ile Fransa ağır bir yenilgi aldığı gibi 1815 Viyana Kongresi sonucunda İngiltere'nin küresel liderliğini de kabul etmek zorunda kalmış ve belirleyici aktör olma niteliğini kaybetmiştir. I. Dünya savaşı sürecinde Suriye'ye yerleşse de ikinci dünya savaşında toprakları işgal edilmiş ve günümüze kadar da küresel belirleyici bir rol alamamıştır.

Amerika Birleşik Devletleri ise 19.yüzyılın başlarından itibaren misyonerlik faaliyeti ekseninde ve yapmış olduğu ticaret antlaşmaları çerçevesinde bu bölge ile ilgilenmeye başlamış ve birinci dünya savaşı sürecinde 1917 yılında savaşa dahil olmasına rağmen Monroe Doktrini çerçevesinde kıtasına geri dönmüştür. II. Dünya Savaşı'nın başlamasından hemen sonra 1941 yılında İngiltere ile birlikte yayınladıkları Atlantik Demeci ile faşist rejimlere karşı sonuna kadar mücadele edeceklerini ve savaş sonucunda her toplumun kendi kaderini çizme hakkı olduğunu deklare etmişlerdir. Bu amaçlarını gerçekleştirmek için

Sovyetler Birliği ile de anlaşan ABD-İngiltere ikilisi 1941 yılında İran'ın gúneyini işgal etmişler ve Rıza şah Pehlevi'yi iktidardan uzaklaştırarak Muhammet Rıza Pehlevi'yi iktidara getirmişlerdir. Búylece İran yönetimi tamamen ABD-İngiltere ikilisi úzerinden idare edilmeye başlamıştır. İkinci Dúnya Savaşı sonunda İngiltere'nin teklifi ile küresel anlamda sorumluluk yüklenen ABD; 1946 yılında Rusya ile anlaşarak Güney Azerbaycan Milli Húkümeti'nin yıkılmasını sağlamış ve Çevreleme Stratejisi ekseninde bölgede ittifak anlaşmaları yaparak etkinliğini sürdürmüştür. 1948 yılında bölgede İsrail Devleti'nin kurulması ve 1979 yılında İran'da gerçekleşen İslam Devrimi ile radikal İslamı tehdit olarak görmeye başlamış ve ılımlı İslam başlığında yeni bir strateji geliştirmiştir. Bu çerçevede "Demokratikleřtirme ve Özgürleřtirme" sloganı ile Büyük Orta Doğu Projesi başlatılmış ve Irak işgal edilmiştir. 11 Eylül 2001 terör saldırısı úzerine ise Afganistan'ı NATO ile birlikte işgal etmiştir. Bu gün geldiğimiz noktada ABD için temel politika; İsrail Devleti'nin güvenliğini sağlamak ve Radikal İslamcı örgütlenmeleri yok etmektir. Bu çerçevede İran ve uzantılarına yönelik ambargo ve çevreleme politikası uygulayan ABD, İran'da İslamcı rejimin gitmesini istese de Farsların hakimiyetinin devam etmesinden yanadır. Bu çerçevede İran şah'ı ailesi ile görüşmeler dahi yapılmıştır. Yani ABD'de Güney Azerbaycan'da bağımsız bir devletin ortaya çıkmasına bu aşamada geçmişte olduğu gibi taraftar değildir.

1948 yılında kurulan ve nükleer güce de sahip olan İsrail Devleti ise Kuzey Azerbaycan ile yakın işbirliği içerisinde olmasına ve İran rejiminin ortadan kaldırılmasına inanmasına rağmen, Güney Azerbaycan'da bir siyasi oluşumu destekleme yerine yönetebileceği Kürt oluşumlar úzerinde ağırlıklı olarak durmaktadır.

Bu bölge ile ilgilenen bir diğer úlke ise Çin'dir. Çin; Doğu Türkistan úzerinden Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Azerbaycan ve İran ile yakından ilgilenmekte olup bu coğrafyayı kendi yayılma alanı olarak planlamaktadır. Bu çerçevede Tek Yol Tek Kuřak projesini geliştiren ve bu úlkelere yönelik ciddi yatırımlar yapan Çin, özellikle Türkmenistan'a yerleşmiştir. Çin; Azerbaycan-Ermenistan sorununda Ermenistan'ın yanında yer aldığı gibi İran'da da Farsların en önemli müttefiklerindedir.

Sonuç

Güney Azerbaycan Türk Dünyasının bir parçası ve bağlantı noktasında olmasının yanında Kafkasya'nın en etkili coğrafyası, Orta Doğunun bir parçası ve hepsinden önemlisi; Türkiye, Irak Türkmenleri ve Suriye Türkmenleri ile siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel anlamda bir bütünün parçası gibidir. Bu nedenle küresel güçler, küresel güç olmak isteyen ülkeler ve bölgesel anlamda etkin olmak isteyen ülkeler, Güney Azerbaycan coğrafyasında bağımsız bir devletin ortaya çıkmasını, kendi jeostratejik ve jeopolitik çıkarları için tehdit olarak görmektedirler. Güney Azerbaycan Türkleri ile ilgili inisiyatif Türkiye, Kuzey Azerbaycan ve Türkmenistan gibi ülkelerin alması gerekmektedir. Çünkü Güney Azerbaycan'da bağımsız bir devletin kurulması, Türkiye'nin bölgenin lideri olmasını sağlayacağı gibi emperyal ülkelerin bölgeden uzaklaştırılmasının da anahtarı olacaktır. Bu çerçevede değerlendirildiği zaman bölgede emperyal kısıkaç altında yaşayan Türk ve İslam toplumları için aslında bu bir kurtuluş reçetesidir. Ancak Güney Azerbaycan'da bir siyasi yapılanma için elbette öncelikle Güney Azerbaycan Türklerinin kendilerini farkında olmaları, siyasal bir bilinçle sahip olmaları, birlikte hareket edebilmeleri ve teşkilatlı olmaları da gerekmektedir.

İNGİLTERE DIŞ POLİTİKASINDA "ERMENİ SORUNU" VE DAĞLIK KARABAĞ

Bedire KERİMOVA*

Özet:

Çağdaş dünyada, İngiltere de dahil olmak üzere dünyanın önde gelen devletlerinin önemli stratejik coğrafyada yerleşen Orta Doğu ve Güney Kafkasya bölgesine ilgisi ve güç devletlerinin kendi çıkarları için söz konusu toprakları sürekli kontrol altında tutmak çabaları günceldir. Ulusal zemindeki çatışmalar, uluslararası güçlerin ekonomik ve jeopolitik öneme sahip ülkelerin iç işlerine müdahale etmeleri için bir araç olmakta devam etmektedir.

Ermenistan Cumhuriyeti'nin Azerbaycan'a yönelik saldırgan, savaşçı ve işgalci politikasının temelleri Ermenilerin kendileri için uydurmuş oldukları tarihleriyle, yani sözde "Büyük Ermenistan" iddiası ile alakalıdır. Bu nedenle, dünyadaki uluslararası siyasi durumdan ve onları destekleyen hamilerinden yararlanmağa çalışan Ermeniler sinsi ve hain niyetlerini gerçekleştirmek için tüm araçları kullanmaya hazırlardır. Böylece, Batılı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmak için oluşturmuş olduğu "Ermeni Sorunu"nun Ermenistan ve Azerbaycan çatışması bağlamında yeniden gözden geçirilmesine ihtiyaç vardır.

Bildiri metninin ilk bölümünde, "Ermeni Sorunu" ve Güney Kafkasya bölgesinin İngiliz politikasındaki çıkarları analiz edilecektir. Azerbaycan'ın en büyük sanayi ve finans merkezi olan Bakü'nün kontrolü ve Hazar limanını ele geçirme girişimleri, İngiliz politikasının geleneksel ve öncül yönlerini oluşturmaktadır, dolayısıyla onun genellikle Avrasya'ya ilişkin temel jeopolitik konseptine de uygundur. Şöyle ki, Hazar Denizi'ne

* Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, A.Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü, "Genel Tarih" şubesinin doktora öğrencisi, badira.kerimova@yahoo.com

sahiplenmek, sadece Kafkasya'nın değil, aynı zamanda Orta Asya'nın da, özellikle Hindistan'a giden yolun kontrolünü ele geçirmek demektir.

1914-1918'de Güney Kafkasya'da "Ermeni Sorunu"nun öne çıkmasından dolayı onun Müslüman ve Türk bölgeleri için oluşturmuş olduğu tehdit, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte bölgedeki kamu-politik süreçlerinin olumlu gelişmesini engelleyen "Ermeni Sorunu" Azerbaycan için de etkisiz kalmamıştır. Bazı devletler, kendi çıkarlarına uygun olarak Ermenilerin Güney Kafkasya'nın sivil Türk ve Müslüman nüfusuna yönelik yaptıkları vahşetleri desteklemişlerdir.

Bildiri metninin ikinci bölümünde İngiltere'nin dış politikasında Dağlık Karabağ ve Ermeniler konusu araştırılmıştır. Ermeniler, kadim Azerbaycan toprakları olan Nahçıvan, Zengazur ve Karabağ'ı, bunun yanı sıra şimdiki Gürcistan Cumhuriyeti'ne bağlı Borçalı, Akalsık ve Akalkalaki'yi de Ermenistan'a dahil etmeyi planlıyorlardı. Ermeniler, bu planı uygulamak için müttefikleri olarak gördükleri İngiltere ve ABD'ye güvenmekteydiler. Karabağ ve Zengazur'daki çatışmayı çözmek amacıyla, İngiliz İşgal Komutanlığı çatışma bölgesinde general- gubernatorluğun (askeri valiliğin) özel bir yönetimini oluşturdu. Fakat bu yönetimin uygulanması ile Ermenilerin umutları da kayboldu.

I. Dünya Savaşı sona erdiğinde, Osmanlı Devleti savaşı kaybetmesiyle İtilaf Devletleri'nin talebi üzerine birlikleri Azerbaycan'ı terketmek zorunda kalmıştır. Bunun ardınca İngiliz birlikleri Azerbaycan'a girdi ve Azerbaycan Cumhuriyeti İngiltere'nin mandası altında bağımsız bir cumhuriyet olarak ilk yıllarını sürdürdü. İngilizlere göre Azerbaycan Bolşeviklere karşı bir dayak noktası ve bir petrol kaynağıydı, bu nedenle de onların bölgesel çatışmaları çözmeye girişimleri uygunsuz ve yüzeyseldi.

Dağlık Karabağ statüsü ile ilgili son karar 4 Temmuz 1921'de kabul edildi. Stalin'in önderliğindeki Kafkasya Bürosu, Karabağ'ın Sovyet Ermenistan'ına bağlanmasına oy verirse de, N.Nerimanov bu karara karşı şiddetli şekilde itirazda bulundu. Sabahı gün Kafkasya Bürosu, "Müslümanlar ve Ermeniler arasında barışın sağlanması, Aşağı ve Yukarı Karabağ arasında ekonomik ilişkiler kurulması ve Azerbaycan ile kalıcı bir ilişki kurma zorunluluğu gereğince, Dağlık Karabağ'a geniş özerklik vererek ve Şuşa şehrinin de yönetim merkezi

olmak suretiyle Azerbaycan SSC'ine bağlanmasına" karar verdi. Temmuz 1923'te Sovyet hükümeti Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'ni oluşturdu ve bir ay sonra idari sınırlarını belirledi.

Bildiri metninin üçüncü kısmında Hocalı soykırımı hakkında bilgi verilmiş, İngiltere'nin bu trajediye bakışı ortaya konulmuş ve Dağlık Karabağ'a seferde bulunmuş İngiliz yazarların bu trajediye karşı tutumu incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Güney Kafkasya, Dağlık Karabağ, İngiltere, Hocalı soykırımı, "Ermeni Sorunu".

"THE ARMENIAN ISSUE" AND NAGORNO-GARABAG IN FOREIGN POLICY OF ENGLAND

Abstract

In the contemporary world, the interests of the leading states, including England, in the Middle East and South Caucasus, which are settled in the important strategic geography, and the efforts of the power states to keep the territory under constant continent for their own interests are current. National conflicts continue to be a tool for international forces to intervene in the domestic affairs of economically and geopolitically important countries.

Armenian's Republic aggressive and occupying policy against Azerbaijan takes its roots from their fictional history and the so-called claimed "Great Armenia". For this reason, the Armenians who try to use the international political situation and their supporters in the world are ready to realize all the means for their sneaky and treacherous intentions. Thus, there is a need to reconsider the "Armenian Issue" which was created by the Western States to destroy the Ottoman Empire in the context of the conflict between Armenia and Azerbaijan.

In the first part of the paper, the "Armenian Issue" and the interests of British policy in the South Caucasus region will be analyzed. The control of Baku, the Caspian port constitute the traditional and premise aspects of British policy, so it is generally in line with the basic geopolitical concept of Eurasia. So, the holding the control over the Caspian Sea

meant taking control not only the road to the Caucasus, but also to Central Asia, especially to India.

To advance the "Armenian issue" in the South Caucasus in 1914-1918 and its threat to the Moslem-Turkic regions, which hampers the positive development of public-political processes in the region together with the beginning of World War I influenced Azerbaijan too. Some states, supported the atrocities committed by the Armenians against the civil Turkic and Muslim population of the South Caucasus in accordance with their own interests.

In the second part of the paper, the issue of Nagorno-Garabakh and Armenians will be investigated in the foreign policy of England. The Armenians were planning to include the ancient Azerbaijani territories such as Nakhichevan, Zangazur and Garabakh, as well as Borchali, Akalsik and Akalkalaki, which are now part of the Republic of Georgia to Armenia. To implement this, plan the Armenians relied on England and the United States, which they consider as their allies. In order to resolve the conflict in Garabakh and Zangazur, the British Congregational Command constituted a special administration of the general governorate in the conflict zone. But with the implementation of this administration, the hopes of the Armenians disappeared.

When the World War I ended and the Ottoman Empire lost its war the Entente States demanded to withdraw its troops from Azerbaijan. After that the British troops entered Azerbaijan and the Republic of Azerbaijan maintained its first years as an independent republic under the British mandate. According to the English, Azerbaijan was a beating point and an oil source against the Bolsheviks, so their attempts to solve regional conflicts were inappropriate and superficial.

The final decision on Nagorno-Karabakh status was adopted on 4 July 1921. Although the Caucasus Bureau, led by Stalin, voted for Garabakh to be connected to Soviet Armenia, N.Nerimanov strongly opposed this decision. The next day, the Caucasus Bureau decided "to ensure peace between Muslims and Armenians, to create economic relations between the Lower and Upper Garabagh, to establish a permanent relationship with Azerbaijan, and to give the autonomy to Nagorno-Garabakh under the condition that Shusha

remains the administrative center of it within the Azerbaijani SSR". In July 1923, the Soviet government created Nagorno-Garabakh Autonomous Province and a month later established its administrative borders.

In the third part of the paper, information was given about the Khojaly genocide, the attitude of England was analyzed and the viewpoints of English writers on this tragedy who visited Nagorno-Garabakh were examined.

Key words: South Caucasus, Nagorno-Garabakh, England, Khojaly genocide, "Armenian Issue".

Çağdaş dünyada, İngiltere de dahil olmak üzere dünyanın önde gelen devletlerinin önemli stratejik coğrafyada yerleşen Orta Doğu ve Güney Kafkasya bölgesine ilgisi çok önemlidir. Ulusal zemindeki çatışmalar, uluslararası güçlerin ekonomik ve jeopolitik öneme sahip ülkelerin iç işlerine müdahale etmeleri için bir araç olmaya devam ediyor. Bu açıdan Ermenistan'ın Azerbaycan'a saldırganlığı ve işgal savaşının kökleri, Ermenilerin kendileri için uydurmuş oldukları tarihleriyle, yani "Büyük Ermenistan" ile bağlantılıdır. Uluslararası siyasi durumun izin verdiği gibi Ermeniler hain niyetlerini gerçekleştirmek için tüm araçları kullanmaya hazırды. Bu nedenle, Batılı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmak için yarattığı Ermeni-Azerbaycan çatışması bağlamında "Ermeni meselesinin" yeniden gözden geçirilmesine ihtiyaç vardır.

19. yüzyılın başında, İngiltere dünyanın en güçlü donanmasına ve Hindistan'dan Güney Afrika'ya, Mısır'dan Avustralya'ya uzanan topraklara sahipti. Orta Doğu bölgesinin İngiliz siyasetinde özel bir rolü vardı. İngiltere'nin Orta Doğu politikasının bir parçası olan "Türkiye sorunu", 1774 yılındaki Küçük Kaynarca Anlaşmasından sonra İngiltere'nin siyasi çıkarlarının bir parçasına çevrildi. İngiltere ve Rusya'nın ortaya çıkan jeopolitik çıkarları bu konuda önemli bir rol oynadı. Bu sorunu yaratarak İngiltere, yalnızca Osmanlı topraklarını parçalamak istemedi, aynı zamanda Rusya'nın Akdeniz'e inmesini önlemeyi de planladı. "Ermeni meselesi" bu planların uygulanmasında bir araç olarak rol oynamıştı.

Ortadoğu politikasının önemli bir parçası olan "Ermeni meselesi" Anadolu'ya yerleşmiş ve bu toprakları Birinci Dünya Savaşı'ndan önce ele geçirerek Ermeni devletini kurma fırsatı yakalayan Ermeniler için büyük önem taşıyordu.

İngiliz siyasetinde ve Güney Kafkasya'da "Ermeni Sorunu"

On dokuzuncu yüzyılın sonunda, dünyada petrol talebinin arttı ve jeostratejik olarak Güney Kafkasya, İngiltere için büyük önem kazanmaya başladı. Özellikle Azerbaycan'ın en büyük sanayi ve finans merkezi olan Bakü üzerindeki kontrolünü ele geçirme girişimleri ve Hazar limanının ele geçirilmesi İngiliz politikasının kilit alanlarından biri haline geldi. Hazar Denizi'ne sahip olmak, yalnızca Kafkasya'yı değil aynı zamanda Orta Asya'yı da Hindistan'a giden yolun kontrolünü ele geçirmek anlamına geliyordu. (Qasımlı, 2008: 208) Ancak, 1917'de Rusya'daki olayların bir sonucu olarak Hazar Osmanlı İmparatorluğu için açık bir koridor haline geldi. (Tolga, 2013: 96) Ortaya çıkan süreçler, Türklerin Kafkasya, İran ve Orta Asya'ya girmeleri için elverişli bir fırsat yarattı ve Hindistan tehlike altına düşdü.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde, Türklerin Kafkasya ve Hazar çevresindeki bölgelere yönelme olasılığı vardı. İngiliz çıkarları için ciddi bir tehdit olan bu süreçler İngiltere'yi belli önlemler almaya zorladı. İngiltere'nin temel amacı, Kafkaslardaki farklı etnik ve dini gruplar arasında Türklere direnebilecek bir millet tanımlamaktı. İngilizlerin Türksöylü olması ve Osmanlı'ya duydukları sempatiden dolayı Azeri türklarine güvenmeyecekleri açıktı. Sonuç olarak, İngiliz desteğinin en güvenilir adayı Hıristiyan Ermenileriydi. (Şixəliyev, 2014: 34-43)

Bu nedenle, 1914-18'de Güney Kafkasya'daki "Ermeni meselesi"nin öne geçmesi ve Müslüman-Türk bölgeleri için yarattığı tehdit, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla bölgedeki sosyo-politik süreçlerin olumlu gelişmesinin engellediği "Ermeni meselesi" Azerbaycan için de etkisiz kalmamıştır. Bazı devletler, Ermenilerin Güney Kafkasya'daki sivil nüfusa karşı yaptıkları acımasızlıkları kendi çıkarları için desteklemiştir.

Taşnaklar, Güney Kafkasya'da yaşayan Ermeniler arasında kendi terör eylemlerini düzenleyerek ve destekleyerek bölgeyi tamamen Ermeni topraklarına dönüştürmek istedi. Bu

nedenle Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı'ndaki uluslararası durumu kullanarak hedeflerini gerçekleştirmeye başladılar. Ermeniler Birinci Dünya Savaşı'na katılan ülkelerle gizli görüşmeler geçirerek planlarını Osmanlı devletine ve Azerbaycan halkına karşı uygulamaya çalıştılar. Öte yandan, Antanta ve Müttefik Kuvvetler Azerbaycan petrolüne sahip olmak için kendi çıkarlarına uygun şekilde "Ermeni meselesinden" faydalanmaya çalıştılar. Bu açıdan bakıldığında, savaşan devletlerin planlarına göre, Azerbaycan'daki "Ermeni meselesine" özel önem atfedilmiştir. Sonuç olarak, Taşnaklar bu bakımdan Antanta bloğuna eğilimli olmayı tercih ettiler. Genel olarak, Ermeni siyasi örgütleri, Osmanlı Devleti'nde kendi devletlerini kurma isteklerini gerçekleştiremediyinden bu maksadı Azerbaycan topraklarının pahasına Bolşevik Rusya'nın askeri-politik desteğiyle realize etmiş oldu.

İngiltere için bir başka endişe, Türk kuvvetlerinin Kafkasya'ya girmesi ve Kuzey Azerbaycan ve Güney Azerbaycan'da ilerlemesiydi. Osmanlı Devleti, İran'dan Hazar Denizi'ne kadar bölgede yaşayan Müslüman-Türk halkını kurtarmak istedi. Tabii ki, Türklerin bu arzusu İngilizleri sağlayamadı. Olaylar Müttefiklerin dikkatinin Doğu'ya odaklanmasına neden oldu. Bolşevik harekete karşı çıkma ve Türk ordusunun harekete geçmesine karşı çıkma hakkı müttefikler tarafından İngiltereye verildi. İngiltere'nin niyetini sağlayan bu yasa, onlara şu amaçlara ulaşma olanagı verdi: birincisi, Hazar'ın kuzeyinde Bolşeviklerle, Kafkas ve Hazar'ın güneyinde ise Türklerle hesaplaşıb planlarını tam olarak uygulama; ikincisi, işgal ettikleri İran'ın kuzeyinden ve doğusundan gelebilecek tehlikenin üstesinden gelmek; üçüncüsü, Türk yürüyüşüne ve Bolşevik eğilimine karşı Asya'daki Hindistan İmparatorluğu etrafında geniş bir güç alanı yaratmaya çalışmak; son olarak, Karadenizin doğu bölgesinden Hazar Denizi'ne kadar olan bölgeye nüfuz ederek Bakü petrolünü yakalamak ve Kafkasya'da yeni ekonomik fırsatlar kazanmak.

İngilizlerin Kafkas siyasetiyle ilgili Profesör Parvin Darabadi, İngilizlerin Kahire'den Kalküta'ya kadar İngiliz kontrolü ile birleştirerek bir bölge oluşturma fikrinin bulunduğunu belirtti. Bu fikir, İngiltere'nin Ortadoğu'daki politikasının yeni içeriğini - Hazar ve Kafkas etrafındaki toprakları, özellikle de petrol zengini Bakü'de kontrolün yaratılmasını teşvik etti. (Darabadi,2008:26) Bu plan aynı zamanda Hindistan'ın kuzey sınırlarından Akdeniz'e

uzanan birkaç devlet zincirinin yaratılmasını öngörüyordu. Bu zincir, Hindistan'a yapılan saldırılar sırasında yükselen İngiltere, Avustralya ve Yeni Zelanda arasındaki kilit bağın rolünü oynamak zorunda kaldı. Kafkasya-Hazar bölgesi, bu zincirin esas helquesine çevrilir ve bu helqe İngiltere'nin o dönem askeri-politik planlarında özel bir yeri olan bir bağlantıya dönüştü.

1918 yılının Mart ayının sonunda yaratılmış “Doğu Komitesi”, İngilterenin Orta Doğu, ayrıca Kafkasya ve Orta Asya bölgesini kapsayan jeopolitik alandaki tüm askeri ve politik faaliyetlerin koordinasyon merkezi rolünü oynadı. Aynı zamanda, 1918-1919 yılları arasında İngiliz hükümet çevrelerinde, Kafkaslar ve İran konusunda bir uzlaşma olmadığı not edilmelidir. Aralık 1918'de, Kerzo'nun bölgedeki projelerine karşı çıkan Hint İşleri Bakanı liberal A.Montegy'yi şöyle tanımladı: “Hindistan'ın savunması meselesine gelince, Kafkaslar hakkında düşünmemizin önemli olmadığını düşünüyorum. Bu bölgenin çıkarlarımızın ötesinde olduğunu düşünüyorum. ” (Лавров, 1977: 74),

İngiltere'nin küresel çıkarları, sömürge bölgelerini genişletmek ve savunmaktan ibaretti. Bu amaca ulaşmak için çeşitli yöntemler ve manipülasyonlar kullanılmıştır. İngiltere'nin çıkarları, Orta Doğu ve Kafkasya'daki Rus İmparatorluğu'nun çıkarlarıyla çarpıştı. Birleşik Krallık'taki Rus imparatorluğunun Büyükelçisi Benkendorf, Rusya ve Birleşik Krallık gibi imparatorluklar arasındaki ilişkilerin dostane ya da düşmanca olması gerektiğini ve ılımlı olarak kabul edilemeyeceğini belirtti. (Посол в Лондоне министру иностранных дел, 28/15 июня 1914 г, 1931)

İngiltere'nin dış politikasında Dağlık Karabağ ve Ermeniler.

Ermenilerin asıl amacı Azerbaycana maxsus topraklar olan Nahçıvan, Zangazur ve Karabağ'ın yanı sıra Gürcistan Cumhuriyeti'nin bir parçası olan Borchali, Akhaltsikhe ve Akhalkalaki'yi içermekti. Ermeniler bu amaçlarına çatmak için müttefikleri olarak gördükleri İngiltere ve ABD'ye güveniyorlardı. Ermeniler toprağı ele geçirmek için yabancı yardıma ihtiyaçları olduğunu biliyorlardı. Onların ordusu sefil bir durumda olduğu için dışardan

yardım olmadan tek bir toprak parçasını alamazlardı. İngilizler elbette Taşnak Ermenistan'ına yardım ettiler, ancak onlar Ermenilerin tüm umutlarını haklı çıkarmadı. (Нифталиев, И.)

Ermeni haydut liderlerinin komşu toprakları ele geçirmek için her türlü paçavrayı çalmaya devam ettikçe, onun komşuları Gürcistan ve Azerbaycan arasındaki ilişkiler gergin olmaya devam ediyordu. O zaman, Güney Kafkasya'da sadece iki yerli halk - Azerbaycanlılar ve Gürcüler devlet yarata bilirdi. Çünkü sadece bu iki halk Güney Kafkasya'da devlet geleneğine sahipti. (Mahmudov, 2015: 7) Ancak, 1918 Batum müzakereleri (11 Mayıs-4 Haziran) ve Batum Antlaşmasına (04 Haziran 1918) göre Erivan ve çevresindeki topraklar Ermenilere verildi. Bununla birlikte, Ermeniler, tarihi Azerbaycan topraklarında bağımsız devletlerini yaratmakla yetinmedi. 1918'de Türk birlikleri Dağlık Karabağ'a girdi. İngiltere, toprak çatışmalarının, savaş sona erdikten sonra yapılacak barış konferansında çözüleceğine inanıyordu. (Hille, 2010: 63)

Karabağ ve Zangazur'daki çatışmayı çözmek için, İngiliz Meslek Komutanlığı çatışma alanında valiliğin özel bir yönetimini yarattı. Bölgenin kontrolünü yönetim ekibine dahil ve oy kullanma hakkına sahip olan iktidar grubunun askeri temsilcisi yapıyordu. Bu karar Karabağ ve Zangazur'un kontrolünü ele geçirmeyi ümit eden Ermenilerin itirazına neden olmuştu. Ermeni tarafı, İngiliz Meslek Komutanlığının Karabağ ve Zangazur'da valiliğin özel bir idaresini kurmasını ve Azerbaycanlıların yönetimden kovulmasını umuyordu.

Ancak, Ermenilerin ısrarına rağmen, 1919'da savaşın sonunda İngiltere temsilcisi B.M.Tomson Osmanlı Türkleriyle arazi taleplerini tartışırken Karabağ Valisi olarak zengin toprak sahibi ve Müslüman "Muavnavat" partisinin bir üyesi olan Khosrov bey Sultanov belirlendi. Lakin ermeniler buna karşı protesto gösterileri yaptı. (Walker, C.J. 1996) General B. Thomson, bölgedeki Ermeni nüfusunun İngiliz ofisine tabi olacağını savundu. (Гасанлы, 2013: 173)

Birinci Dünya Savaşı Kasım ayında sona erdiğinde, Türkiye Antanti'ye teslim oldu ve birliklerini Azerbaycan'dan çekti. Cumhuriyete İngiltere birlikleri dahil oldu ve Azerbaycan İngiltere'nin emri altında bağımsız bir cumhuriyet olarak ilk yılını yaşadı.

İngilizler Azerbaycan'ı ilk önce Bolşeviklere karşı bir destek noktası ve petrol kaynağı olarak görüyorlardı ve bu sebepten bölgesel anlaşmazlığı bölgesel anlaşmazlığı çözme girişimleri elverişsiz ve yüzeyseldi. Aralık ayında Şuşa'da bir İngiliz misyonu kuruldu ve sekiz ay boyunca çalışdı.

Sefer Komutanı General William Thomson, Karabağ valisi olarak Dr. Khosrov Bey Sultanov'u belirtdikten sonra, Ermeni kəşviyyat destelerinin komutanı Andraniki Ermenistana dönmesini ikna etdi. Thomson bunun geçici bir anlaşma olduğunu ve çözülemeyen tüm sorunların önümüzdeki Paris Barış Konferansında çözüleceğini söyledi. Ancak Paris barış konferansında sınır anlaşmazlığı çözümedi. Ağustos 1919'da, İngilizler Azerbaycan'ı çin olmayan umutlar ve çözülmemiş düşmanlığıyla kafa-kafaya koyup araziyi terk etti. (Vaal, 2008: 153)

Azerbaycanlılar Nahçıvan'ın tam kontrolüne sahipti ve onun statüsü Mart 1921'de Sovyet Rusya ile Türkiye arasında yapılan Moskova Antlaşması Anlaşması gereği atandı. Bu anlaşmaya göre, daha önce Ermeni nüfuzunun çoğunluk teşkil etdiği Kars ili, Türkiyeye dahil edildi. Ancak Dağlık Karabağın kaderi çözülmeyen kaldı. Durumuyla ilgili son karar, Josef Stalin'in doğrudan kontrolü altında olan Kafkasya Bürosuna verildi. Dağlık Karabağ statüsü ile ilgili son karar 4 Temmuz 1921'de kabul edildi. Sabahı gün Kafkasya Bürosu, "Müslümanlar ve Ermeniler arasında barışın sağlanması, Aşağı ve Yukarı Karabağ arasında ekonomik ilişkiler kurulması ve Azerbaycan ile kalıcı bir ilişki kurma zorunluluğu gereğince, Dağlık Karabağ'a geniş özerklik vererek ve Şuşa şehrinin de yönetim merkezi olmak suretiyle Azerbaycan SSC'ine bağlanmasına" karar verdi. Temmuz 1923'te Sovyet hükümeti Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'ni oluşturdu ve bir ay sonra idari sınırlarını belirledi. (Vaal, 2008: 155)

Temmuz 1923'te Sovyet iktidarı Dağlık Karabağ Özerk Oblastı'nı yarattı ve bir ay sonra idari sınırlarını doğruladı. Ermeniler çoğunluk olarak Khankendi bölgesinin merkezinde yaşıyorlardı ve bu arazi, Bakü komisyonlarından biri Ermeni kökenli Stepan Shaumyan'ın onuruna Stepanakert seçilmişti. Ancak, bu yeni vilayetin nüfuzunun % 94'ünün Ermeni olması onun Ermənistanla temasını sağlamadı.

Hocalı soykırımı ve İngiltere'nin trajediye karşı tutumu.

Yirminci yüzyılın sonunda, Karabağ savaşı Ermenilerin iç yüzünü açtı ve katliamın henüz bitmediği dünya topluluğunun gözleri önüne getirdi. Ermenistan-Azerbaycan çatışması etrafında büyük çaplı askeri hareket 1991'in sonunda 1992'nin başında başladı. Ermeni silahlı birlikleri Dağlık Karabağ bölgesinde, en modern silah türlerini kullanarak askeri operasyonlara başlamış. Bu silahlı saldırılardan en kötüsü 1992'nin Şubat ayında Hocalı'nın devralınması olmuştur.

Azerbaycan halkının yirminci yüzyıldaki en korkunç trajedisi Hocalı soykırımıdır. Sonuçta 63 çocuk, 106 kadın ve 70 yaşlı olmak üzere 613 kişi hayatını kaybetti; 76'sı çocuk, 1275'i esir, 150'si kayıp, 487 kişi yaralandı. Mayıs 1992 - Mayıs 1994 arasında Azerbaycan'ın 7'den fazla bölgesi işgal edildi. Böylece, Ermenistan'ın Azerbaycan'a saldırması sonucunda, ülkenin toplam alanının% 20'sini oluşturan 17.000 metrekarelik bir arazi işgal edildi. (Hüseynov, 2018:77)

İngiliz yazar Thomas de Vaal, Hocalı trajedisi hakkında şöyle yazıyor: “Hocalı ve çevresinde öldürülen Azerbaycanlıların sayısı hakkındaki en farklı rakamlar gösteriliyor. Azerbaycan Parlamentosu tarafından yürütülen resmi soruşturmanın sonucunda ölüm sayısı 485 kişidir. Bu elisteye savaşçılar ve ormanda donmadan ölenler dahil edilse bile, bu büyük rakam Dağlık Karabağ'daki bütün ölüm sayını üsteliyor. Azerbaycanlıların tepki ateşleri zayıf ve soğukkanlıkla sivillerin ve çocukların açık sahede katledilmesine hakk kazandırılmazdı. (Vaal, 2008: 200)

Time gazetesinde yayınlanan makalede, Batılı temsilcilerin tanık ifadelerinden Hocalı'da kadınların, yaşlıların ve çocukların hapsediğini, bazı insanların derisinin soyulduğunu, gözlerinin oyulduğunu ve kulaklarının kesildiğini söylemesi dikkat çekiliyor. (Smolowe, 1992) Bu gerçekler Ermenilerin kimliğini kanıtlar.

Bununla birlikte, Ermeni katillerini savunan ve bu yönde gerekli çalışmaları yapmaya Ermenilere yardım gösteren destekçileri vardı. Örneğin, İngiltere'de Barones Cox, ABD'de Barbara Boxer ve Robert Menendez, Rusya'da Vladimir Kazimirov, Polonya'da Adam Mixnik ve diğerlerinin isimlerini göstermek olur.

Ermenilere yakından yardım gösteren İngiliz peri, Barones Caroline Cox ve John Eybnez, "Etnik temizlik devam ediyor:" Dağlık Karabağ'da Savaş" isimli kitabında Ermeniler tarafından Hocalı'da işlenen vahşet hakkında tek bir cümle bile yoktur. (Cox, 1993) Ancak Hocalı trajedisinden iki ay sonra kendilerine bir mazeret arayan Ermenilere destek olarak, Azerbaycan'a karşı kullandığı propaganda araçlarından biri olan Maragha köyünde "katliam" hakkında bir kitap yayınladı.

Geçtiğimiz iki yüzyılda, Ermeni milliyetçileri, tarihi Azerbaycan toprakları pahasına efsanevi "Büyük Ermenistan" fikrini gerçekleştirmek için halkımıza karşı terör, katliam, sınır dışı ve etnik temizlik gibi insanlık dışı suçları defalarca işlediler. Yirminci yüzyılın sonunda, dünya topluluğunun gözleri önünde yapılan Hocalı soykırımını saldırgan Ermeni politikasının en kanlı sayfasıydı. Hocalı soykırımının yalnızca Azerbaycan halkına karşı değil aynı zamanda insanlığa karşı da bir suç olduğuna inanıyorum.

Değerlendirme

İngiltere'nin bölgedeki çıkarlarını araştırmak, sonucunda bazı olguları netleştirir. Ortaçağ'da, başlayan ekonomik ilişkiler, 1918-1920'lerde egemen devletlik düzeyinde devam etti. Öte yandan, uluslararası toplumda kendisini bağımsız bir devlet olarak tanıtmak için ciddi zorluklarla karşılaşan Azerbaycan hükümeti, İngiltere'den manevi destek aldı. 17 Kasım 1918'de İngiliz birlikleri Bakü'ye Antanta güçleri adına girdiler. Genel Thomson Hoyski hükümetini uzun müzakerelerin ardından Kafkasya'daki tek hükümet olarak kabul etti ve İngiliz hükümetinin Azerbaycan hükümetini ülkedeki tek meşru otorite olarak tanıdığını belirtti.

İngiliz hükümetinin temel amacı, Kafkasya'da kendi etkisini güçlendirmekle, Osmanlı İmparatorluğu, Almanya ve Fransa gibi Devletlerin bölgede güclenmesine izin vermemek ve petrol sahalarını kontrol altına almaktı. Ancak, petrol İngiltere'nin Azerbaycan'a ilgisinin tek nedeni değildi. Azerbaycan'ın, Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlayan önemli, elverişli stratejik coğrafiyada yerleşmesi onu transit açıdan önemli yapıyordu. Bu, İngiltere'nin ihtiyaç duyduğu malları taşımalarını ve bunun için uygun koşullar

yaratmasını kolaylaşdırıla bilirdi. Bu nedenle İngiltere, Azərbaycan'da petrol kaynaklarını kontrol altına alaraq bölgede ekonomik açıdan güclenmeye çalışıyordu.

Dığer bir konu İngiltere'nin en önemli kolonilerinden biri olan Hindistan'dı. Azərbaycan'da güclenmesi de bu açıdan önemliydi. İngiltere'nin bölgedeki güclenmesi Hindistan'a herhangi bir gücün girmesini engelleyecekti. Sonucda, İngiltere'nin askeri-politik çıkarları. İngiltere, Baküde tüm güçlerini etkisiz hale getirmeye, petrolle zengin topraklara sahip olmak ve böylece bölgedeki askeri-politik varlığını güclendirmeye çalıştı.

Kaynakça

1.Mahmudov, Y. (2015), "Azərbaycan xalqının İrəvan və ətrafındakı torpaqlara tarixi varislik hüququ bərpa olunmalıdır", 7.

2. Darabadi, P. (2008), "XX əsrin əvvəllərində Güney Qafqaz beynəlxalq geosiyasi münasibətlər sistemində /Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam ordusu", *Qafqaz Universiteti Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu nəşriyyatı*, 26.

3.Qasımlı, M. (2008), "Antanta ölkələrinin Güney Qafqaz siyasəti (1917-ci il noyabr – 1918-ci il noyabr) / Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu", *Qafqaz Universiteti Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu nəşriyyatı*, 208.

4.Şixəliyev, E. (2014), "Ermənilərin Naxçıvanda törətdikləri cinayətlərin pərdə arxası: İngilis-erməni əməkdaşlığı (1918-1920-ci illər)", *AMEA Naxçıvan bölməsi. Xəbərlər*, (№ 3), 34-43.

5.Hüseynov, Y. (2018), "Qarabağ", *Bakı*, 77.

6.Vaal, T. (2008), "Qarabağ:Ermənistan və Azərbaycan sülh və savaş yollarında", *İlay MMC Bakı*, 153.

Demirel, M. (2001), "Ermeni Tehciri ve Alınan Tedbirler", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı I, Sayı 37*, 385.

7.Tolga, B. (2013), "İngiltere'nin Kafkasya politikası ve ermeni sorunu (1917-1918)", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, (45), 96.

8. Гасанлы, Дж.П. (2013), “История дипломатии Азербайджанской Республики: в 3 т. Т. II: Внешняя политика Азербайджана в годы советской власти (1920-1939)”, *ФЛИНТА: Наука*, 173.

9. Лавров, С.В. (1977), “Борьба в политических кругах Великобритании вокруг англо-советских переговоров 1920-1921 годов”, *Вопросы истории* № 6, 74.

9. Нифталиев, И. “1918-1919 гг. Британская политика в отношении территориальных конфликтов на Южном Кавказе”
[//http://news.day.az/politics/548863.html](http://news.day.az/politics/548863.html).

10. “Посол в Лондоне министру иностранных дел, 28/15 июня 1914 г.”, (1931), *Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительств 1878-1917 гг. Серия III. 1914-1917 гг. Т.4. 28 июня – 22 июля 1914 г. М.-Л.: Государственное социально-экономическое издательство.*

11. Cox, C. (1993), «Ethnic Cleansing in Progress: War in Nagorno Karabakh».

12. Hille, C. (2010), “State Building and Conflict Resolution in the Caucasus”. *The Netherlands: Brill*, 63.

13. Smolowe, J. (1992), “Tragedy Massacre in Khojaly”, *Time*.

14. Walker, C. J. (1996), “The Armenian Presence in Mountainous Karabakh.” *UK: UCL Press Ltd.*

26 YILDIR TOPRAKLARINA DÖNMEYİ BEKLİYORLAR

KARABAĞ'DA ERMENİ ZULMÜNE UĞRAYAN YAKLAŞIK 1

MİLYON AZERİ TÜRK, 14 YILDIR AZERBAYCAN DA

TOPRAKLARINA GERİ DÖNECEKLERİ GÜNÜ BEKLİYOR

Serdar ÜNSAL*

Ermenistan'ın işgal ettiği Karabağ'dan kaçan 1 milyona yakın Azeri Türkü 26 yıldır Azerbaycan'da topraklarına dönecekleri günü bekliyorlar. Karabağ'ı işgal eden Ermenilerin zulmünden kaçan Karabağlılar, 1992 yılından beri Azerbaycan'ın Berde, İmişli ve Sabirabat kentlerinde kurulan çadır kentlerde, öğrenci yurtlarında ya da kullanılmayan vagon gibi barakalarda yaşam mücadelesi veriyorlar. Evleri, bahçeleri yağmalanan Karabağlılar, yerlerinden yurtlarından koparak geldikleri Azerbaycan'da topraklarının kurtarılmasını umutla bekliyorlar. İmişli kentindeki bir öğrenci yurdunda yarı aç yarı tok yaşamını sürdüren 84 yaşındaki Zarife Aliyeva, topraklarına geri döneceği günü bekleyenler arasında. Yurdun bir odasında 5 yakını ile kalan Aliyeva, AA muhabirine, 14 yıl önce Karabağ'ın Zengelan kentinden Ermeni zulmünden kaçarak İmişli'ye geldiklerini söyledi. Zengelan'daki Ermeni baskınında bir oğlunun öldürüldüğünü anlatırken göz yaşlarına hakim olamayan Aliyeva, Ermeni zulmünden kaçarak topraklarımızı terk etmek zorunda kaldık ve buraya yerleştik. Eşimin kalbi vatan hasretine dayanamadı. Ama ben hala topraklarımıza geri dönmenin hayaliyle yaşıyorum. Ümidimi hiç yitirmedim “diye konuştu.

TÜRKİYE'DEN YARDIM BEKLİYORLAR

Fuzili, Cebraile, Agdam, Zengelan ve Kubalı'dan İmişli'ye gelerek bir çadır kente yerleşen 17 bin 200 kişinin durumu da yürek burkuyor. Sonbahar yağmurlarıyla birlikte su

* Gazeteci-Yazar, serdarunsal76@gmail.com

birikintileri ve çamurlar arasında çadırlarda kalan Karabağlılar, yaklaşan kışın telaşını yaşıyorlar. Bir taraftan çadırkent getirdiği zorluklara direnen kişiler, diğer taraftan topraklarının Ermeniler'den nasıl kurtulacağı konusunda kendi aralarında gün boyu tartışıyorlar. Fuzili'de akan sularım vardı, bahçem vardı, meyvelerim vardı, şimdi yok. Onları çok özledim' diyerek vatan hasretini dile getiren Havva Memedova da, evsiz ve topraklarından ayrı kalmanın üzüntüsünü yaşadığını söyledi. Ermeniler'in topraklarından çekilmesi durumunda vatanına yalınayak, yürüyerek gideceğini söyleyen Memedova, şöyle konuştu:

Ermeniler'in sulh yoluyla topraklarımızı terk etmesi mümkün değil. Karabağ'ın Ermenilerden kurtarılmasına Türkiye yardım etsin. Savaşarak toprakları geri alıp doğma yurdumuza dönmek istiyoruz.

AVRUPA ÜLKELERİNE SİTEM

Avrupa ülkelerinin, Ermenilerin Karabağ halkına yaptığı zulmü görmezden geldiğini öne süren çadırkent sakinlerinden Metlep Mısır, ise Avrupa gelsin, gerçeği görsün. Ermeniler, Türk milletinin düşmanı olduğunu açıkça gösteriyor. Türkiye kesinlikle Ermenistan sınır kapısını açmamalı. Avrupa zalim Ermenileri koruyor. Türk'ün Türk'ten başka dostu yoktur. şeklinde konuştu.

TREN VAGONLARINDA YAŞAYANLAR

Sabirabat'ta kullanılmayan tren vagonlarını mesken tutan Karabağlılar, devletin verdiği gıda yardımı ve belirli miktarda aldıkları maaşla yaşama tutunurken, topraklarına geri dönmenin zamanının geldiğini düşünüyorlar. Topraklarını kurtarmak için gerekirse canlarını vermeye hazır olduklarını ifade eden Karabağlılar, barış yoluyla alınamayan toprakları savaşarak geri alacaklarını dile getirdiler.

TREN VAGONUNDA BÜYÜYEN ŞEHİT OĞLU

Karabağ işgalinin ardından Sabirabat'a gelerek tren vagonlarına yerleşenler arasında o dönemde 1 yaşında olan şehit oğlu Akil İmanov da bulunuyor. Aradan 14 yıl geçmesine rağmen hala vagonda annesi ve kardeşleriyle yaşayan Akil İmanov, şunları söyledi: Bu vagonlara bir yaşındayken gelmişim. Babam Karabağ'da şehit olmuş. 14 yıldır bu vagonlarda yaşıyorum. Artık bıktık bu vagonlarda yaşamaktan. Ya topraklarımızı sulh yolu ile alsınlar ya da savaşalım. Ben cepheye gidip savaşmak istiyorum.

AZERBAYCAN'IN POLİTİKASI

Azerbaycan, Ermeni zulmü nedeniyle ülkenin değişik kentlerine yerleşen Karabağlıları, tarımsal koşulların uygun olduğu ve diğer iş imkanları geniş olan yeni yapılan kasabalara yerleştiriyor. Kaçkın ve mecburi göçmenlerin hali hazırda yaşadıkları yerlerde fiziksel ve sosyal altyapı sorunları çözülerek iş yeri imkânlarının açılması ve bu sayede durumlarında iyileştirmeler yapılmasına çalışılıyor. Bir milyondan fazla kaçkının günlük yiyeceği geçimi hükümet tarafından sağlanıyor onlara rahat bir şekilde yaşama imkanı sunmak için çalışılıyor.

AĞLA KARANFİL AĞLA.. KURTAR İŞGAL EDİLMİŞ TOPRAKLARI EY AZERBAYCAN KURTAR Kİ, GÖZYAŞLARI DİNSİN .. AYAĞA KALK EY AZERBAYCAN TÜRK'Ü.. GENÇLİĞİ ARTIK AYAĞA KALK.. KAÇKINLAR ZOR DURUMDA.. 14 YILLIK HASRET, EZİYET YETMEDİ Mİ? İŞGAL EDİLEN TOPRAKLAR KURTARILMALI... VATAN TOPRAĞI HASRETİ İLE YAŞAYANLARIN ÖZLEMİ BİTMELİ...EY HÜR DÜNYA DUY BU SESİ.. NERDE SİZİN VİCDANLARINIZ ..? NERDE İNSAN HAKLARI ..! NERDE ..? NEDEN 1 MİLYON KAÇKININ SESİNİ DUYMUYORSUNUZ..? ERMENİ VAHŞETİNİ SOYKIRIMINI GÖRMEZDEN GELİYORSUNUZ..?

Yukarıdaki yazıyı okudunuz az çok fikir sahibi oldunuz. Şimdide detaya geçelim... Evet, sevgili okurlar sizlere Ermeni soykırımından, vahşetinden kaçıp Azerbaycan da öz vatanlarında kaçkın gibi zor şartlarda yaşayan insanlardan bahsedeceğim. Yüreği Azerbaycan sevdası ile dolu olan İğdırlı iş adamımız Cafere Ali Taşbağ'ın katkıları ve

yardımları ile belgesel çalışması yapan Ayşegül Ahıskalı ile birlikte Azerbaycan'a gittik. Baku'nün içinde ve İmişli, Sadırabat ilçelerinde yurtlarda, tren vagonlarında, çadır kentlerde yaşayan, Ermeniler tarafından yurtları işgal edilmiş, zulme uğramış yakınları gözlerinin önünde öldürülmüş Azeri Türkleri ile görüştük. Anlattıklarını kamaraya çekerek belgesel haline getireceğiz. Yaptığımız bu çalışmaların bir kısmını sizlerle paylaşmak istedim. Bu çalışmada bizlere maddi ve manevi destekte bulunan Kartaş şirketi başkanı Cafer ali Taşbağ,a, Necmettin Taşbağ,a, Kars baş konsolosu Hasan Zeynelov'a , Başbakan yardımcısı Ali Hasanov'a basın danışmanı Sanan Hüseyinova,Şehriyar Aliyev'e ,Gülare Guliyeva,gazeteci ilhame kasımlı ,TRT muhabiri Ağa Hun ve yardımcı olan herkese teşekkür ediyorum. Gerçekten kaçkınlar zor durumda tek umutları da Türkiye.. Türkiye bizlere sahip çıksın Azerbaycan'a yardım etsin topraklarımıza dönelim diyor. Onların durumunu görünce aklıma Mehmet Emin Yurdakul'un Anadolu şiiri geldi.Bana eski Anadolu'yu hatırlattı. Sizleri bu şiir ve yazıyla baş başa bırakıyorum

Ey vatanın bağı yanık bucağı!
Hani senin bereketli hasadın,
Yeşil yurdun, mesut çatın, şen çiftçin?
Hani senin medeniyet hayatın,
Yolun, köprün, kazman, iğnen, çekicin?
Ey Türklüğün otağı!
Ne vakte dek bu acıklı sefalet,
Bu viranlık, bu inilti, bu kaygı?
Ne vakte dek bu uğursuz cehalet,
Bu taassup, bu görenek, bu uyku?
Yazık, sana ağlamayan şiire;
Yazık, sana titremeyen vicdana
Yazık, sana uzanmayan ellere
Yazık, seni kurtarmayan insana!
MEHMET EMİN YURDAKUL

Evet,yazık ...Bu kaçkınların durumunu görmeyen hür dünyaya.. Ermenileri kınamayan onlara yaptıklarının hesabını sormayanlara... Çok yazık.. Bunları gazete ve televizyonlarında yer vermeyen Türk basınına... Kaçkınların acılarını, çektiklerini yüreğinde duymayanlara çok yazık... Vicdanları körelenlere... Çok yazık...

AZERBAYCANDA BİNLERCE ERMENİ ZÜLMÜNE UĞRAMIŞ AZERBAYCAN TÜRK'Ü TOPRAKLARINA DÖNMEK İSTİYOR..

Ermeniler tarafından işgal edilmiş Karabağ ve onun şehirlerinden kaçan 1 milyona yakın Azerbaycan Türk'ü 14 yıldır vatanlarına dönememenin hasretiyle yaşıyorlar.14 yıldan beri evlerinden yurtlarından kopup gelen bu insanlar çadır kentlerde, tren vagonlarında, öğrenci yurdu olarak yapılmış binalarda çok zor şartlarda yaşam mücadelesi veriyor. Aradan geçen 14 yıllık süre içinde karısını, kocasını, oğlunu, kızını, annesini,ve babasını kaybetmiş bu insanlar doğma topraklarına döneceğim ümidiyle yaşama sarılmış yarı aç yarı tok yaşamaya çalışıyor öğrenci yurdunda yaşayan 84 yaşındaki zarife ninenin sözleri yürek parçalayıcı “ zengelan şehrinde yaşıyorduk. Ermeniler baskın verdi bahçede oğlumu öldürdüler bizlerde kaçmak zorunda kaldık geldik buraya yerleştik kocamın kalbi acıya dayanamadı bir yandan toprak hasreti öbür yandan tek gözlü odalarda yaşam...öldü... Bende çok yaşamam ama ,beni yaşatan, bir gün topraklarımıza döneriz ümidi Türkiye bize yardım etsin Ermenilerden topraklarımızı alsın evimize dönelim” sözleri ...Bir başka ninenin “yaylaklarım vardı...Akan sularım vardı ...Bahçem vardı... Meyvelerim vardı..Şimdi yok...Onları çok özledim sözleri bir başka dramı anlatıyor...Tek gözlü yurt odalarında 5–6 nüfus bir arada yaşıyor. ..Konuştuğumuz insanların hepsi, Ermenilere lanet ediyor. Kimisi vahşi Ermenilerin yaptıklarını anlattıkça gözleri doluyor ağlamaya başlıyorlar... Topraklarımızı versinler yalın ayak(ayakkabısız)kaçar gideriz..Fuzuli den Zengelen dan gelen kadınlar ,öfkeli ve topraklarını geri istiyorlar. Topraklarımız yakılıyor evlerimiz yıkılıyor.Hür dünya seyrediyor.. Nerde İnsanlık ..Nerde Birleşmiş milletler..Ermeniler İşgal ettiği topraklarımızda tarihimizi yok ediyor... Azerbaycan'da İmişli bölgesinde çadır evlerde

tek göz odalarda yaşayan yüzlerce aile 14 yıldır neler çektiklerini anlatmakta zorlanıyor. Devletin yaptığı yardım ve verdikleri belli miktar maaşla geçimlerini sağlamaya çalışıyorlar.kimi çadırlarını çamurlarla örmüş kimi teneke ile ve bu kışın ne yapacaklarını kara kara düşünmeye başlamışlar bile...Çadır kentte yaşamak zor.. Yollar bahçeler çamur... Ama Ermeni zulmünü gören bu insanlar ..yakınlarını yitiren insanlar topraklarının barış yolu ile alınamayacağı inancında ..Ve savaşarak toprakları geri almak doğma yurtlarına dönmek istiyorlar..

İmişli ve Sabirabat şehirlerinde yaşayan binlerce Karabağ kaçkını hala topraklarına dönecekleri günü umutla bekliyorlar. Fuzili,Cebrail,Agdam, Zengelan ve Kubalı dan gelen 17200 kişi bu çadır kentte yaşıyor yaşamaksa eğer. Hepsi Ermenilere lanet okuyor. Şair Metlep Mısır “Avrupa gelsin bu gerçeği görsün Ermeni Türk milletinin düşmanıdır. Aman sınır kapılarını açmayın. Türk’ün Türk’ten başka dostu yoktur.diyor çadırla ilgili yazdığı şiiri okuyor” YİNE DE ÇADIRA TEREFE, GEME DEYMEYE GEDİREM, DERTLERİME BİR DEFEDA, BOYUN EYMEYE GEDİREM.. Sabirabat’ta tren vagonlarında 14 yıldır yaşama mücadelesi veren bu insanların artık sabrı taşmak üzere hepsinin ortak görüşü” barış yolu ile alınmayan topraklar savaşarak geri alınsın bizler severek savaşmaya gitmeye hazırız diyorlar. Ermenilerin korkak bir millet olduklarını ,arkalarında Ruslar olduğu için topraklarının işgal edildiğini belirtiyorlar bizler Ermenilerle değil Ruslarla savaştık diyorlar.Yaşlıların tek umutları Türkiye ve Türk askeri .. Türk askeri bize yardım etsin topraklarımızı geri alalım diyorlar. Türk askerini bir kurtarıcı olarak görüyorlar. Tren vagonuyla 1 yaşındayken tanışan şehit oğlu Akil’in sözleri unutulur gibi değil” ben bu vagonlara bir yaşındayken gelmişim babam Karabağda şehit olmuş ben şehit oğluyum 14 yıldır bu vagonlarda yaşadım artık bıktık ya topraklarımızı sulh yolu ile alsınlar ya da savaşalım. Ben cepheye gidip savaşmak istiyorum. Demesi babasının resmini göstermesi gözlerinin dolması bir başka dramdı..

Hocalı’dan kaçanların anlattıkları ise, Ermeni vahşetini bir kez daha gözler önüne seriyor. İşgalde babasını, oğlunu, kızını kardeşini kaybetmiş. Gözlerinin önünde yakınları sevdikleri öldürülmüş. Hepsinin yüreği yanık, hepsi dertli. Ermenilere karşı kin ,nefret dolular... Yaşadıklarını anlatırken hepsinin gözleri doluyor ağlıyor.O günü yeniden

yaşıyorlar...Hocalı katliamından kurtulan Havva Memetova milletvekili olmuş konuyu her alanda yaşayan biri olduğu için dertli Ermenilerin yaptıklarını canlı bir şahit olarak anlatıyor. Yazdığı kitaplarla Ermeni gerçeğini vahşetini dünya kamuoyuna sunuyor. Ama Avrupa birliği bunları görmezden geliyorlar. İlk zamanlarda gösterdikleri ilgi azalmış gibi bence(ilk zamanlarda kaçkınlara gösterdikleri ilgi Azerbaycan'da iş yapabilmek içindi. Nereye gitsek

Amerikalı, İngiliz Fransız gibi iş adamlarını görürsünüz. Bunlar Azerbaycan petrolünü elinde tutan iş adamları. İşlerini sağlama aldıklarından bir milyon kaçkın umurlarında değil...) Milletvekili Havva Memetova” o günleri şöyle anlatıyor.”Ermeniler Dağlık Karabağ da Azerbaycan topraklarına saldırmaya başladılar. Sıra Hocalı'ya gelmişti. Rusların yardımıyla Hocalı'ya saldırdılar. Gençlerimiz ve halkımız kahramanca direndiler fakat silahı olmayan halk katliama uğradı ve kaçmak zorunda kaldık. Bu vahşi saldırıda insanlar vahşice öldürüldüler. Hamile kadınlar karınlarındaki çocuklarla öldürüldü. Ve bu vahşeti hür dünya seyretti... Hocalı soykırımı dünya ve Ermeni tarihine bir kara leke olarak geçmiştir. Bugün Azerbaycan da bir milyondan fazla kaçkın vardır. Hepsi topraklarına döneceği günü ümitle bekliyor. Ben inanıyorum ki en kısa sürede topraklarımıza kavuşacağız. İster barış yoluyla ister savaşarak... Çünkü bu topraklar bizim öz be öz doğmatopraklarımızdır.” Dedi,,

ERMENİ VAHŞETİNİ YAŞAYANLARIN DRAMI ANLATMAKLA BİTMEZ...

Ermeni vahşetinden kaçan on binlerce Karabağlı Azeri Türk'ü Azerbaycan'ın çeşitli şehir ve bölgelerinde yaşamakta devlet yeni şehirler kurarak bunları yurtlardan ,çadır kentlerden vagonlardan alarak buralara yerleştiriyor.Biraz olsun sıkıntılarını azaltıyor.. Karabağ'dan Ermeni vahşetinden kaçanlara KAÇKINLAR deniliyor. Azerbaycan'da bir milyon kaçkın yaşamakta. Kaçkınlara durumu içler acısı. Azerbaycan içerisinde 1 milyon 200 bin Azeri halkı yerinden yuvasından olmuş kaçkın durumunda. Çok zor şartlarda hayatına devam eden bu insanların dramı ayrı bir araştırma konusu. Medeni dünyanın gözü önünde Azerbaycan'da yaşanan bu insanlık ayıbını Türkiye kamuoyu görmüyor. Bir çok sözde akademisyen ve siyasetçi Ermenistan'a giderken bu bölgelere gelmemesi düşündürücü..

Boğaziçi üniversitesinde Ermeni konferansı düzenleyen sözüm ona aydınlar bir kez olsun Azerbaycan a da giderek kendi ülkelerinde sürgün hayatı yaşayan ve kaçkın 1 milyon 200 bin insanı da görmeli. Fransa'nın Sözde soykırım kararını kabul etmeyenler suç işler kararını alanlar bu Ermeni zulmüne uğramış insanları da görmeli insanlık adına vicdan adına...

Ermeni vahşetinden kaçanlar ve gerçek Soykırım. Türk kamuoyunun Karabağ'da Ermeni vahşetinden kaçanlarla fazla ilgilenmemesi üzücü.. Durum gerçekten korkunç. Çadır kentler yurtlar vagonlar tam bir toplama kampı, üstelik bilgi ve bilişim çağında 1 milyon 200 bin Azeri Türk'ü, sözde medeni geçinen dünyanın gözleri önünde ölüm kalım mücadelesi veriyor. Bir yaşlı teyzenin anlattıkları iç burkuyor. Biz yeniden Karabağ'a gitmek aşkı ile yaşıyoruz. Bizim Karabağımız tümü ile kızıl (Altın gibi yer) verimli bağlarımız tarlalarımız orda kaldı. Biz Karabağ'a gitmek ümidi ile yaşıyoruz. Bizleri yerimizden yurdumuzdan eden Ermenilerin içine Allah bin ateş versin tomarı yansın... Bizim içimiz yanıyor. Görüyorsunuz biz burada perişanız" diye feryat ediyorlar. Bir zamanlar öğrencilerin yaşadığı bu yurttta Kaçkınlar yaşıyor,. Çarşafklar asılarak kurulan mutfaklar hem mutfak hem yemek odası ve hem de banyo yapılmış... Eşi Ermeniler tarafından şehit edilmiş bir genç kadın 2 çocuğu ile buraya sığınmış. Acı manzara halen gözlerimin önünde. Gördüklerim gerçekten korkunç..

Bilgi çağında gördüğümüz manzara karşısında insanlığımızdan utanıyoruz. Tüm dünyanın gözü önünde yaşanan bu acı durum insanlığını kaybetmeyen herkesi dehşete düşürmeli. Bu manzara gerçekten üzücü.. Sözde soykırım tasarısını kabul eden sözüm ona medeni dünya ve dost geçinen sahtekarlar Azerbaycan'a gelip bu acı manzarayı gerçek soykırımı, vahşet ve insanlık ayıbını gözleri ile görmeli. Karabağ'dan kaçan Azeriler gerçekten büyük bir dram ve vahşet yaşıyor.. 8 milyon nüfusu olan Azerbaycan'da bir milyondan fazla insan diğer bir ifade ile ülkede yaşayan her 8 kişiden birisi göçmen durumundadır. Rakamsal olarak bakıldığında dünyada en çok göçmen nüfusunu barındıran ülke İran'dır. Ancak göçmen nüfusun toplam nüfusa bölümünde ortaya çıkan rakam açısından Azerbaycan dünyanın en çok göçmen barındıran ülkesidir. Azerbaycan topraklarının % 20'si Ermenistan tarafından işgal edilmiştir ve nüfusunun % 13'ü kendi tarihsel yurtları içerisinde göçmen durumundadır.

1988 yılında silahlı çatışmaya dönüşen Dağlık Karabağ sorunu kısa süre sonra Dağlık Karabağ'ın sınırları dışına taşmış ve cephede kazanılan askeri başarılar Ermenilerin Azerbaycan'ın içlerine kadar sokulmalarına olanak sağlamıştır. Netice itibariyle Azerbaycan topraklarının yüzde 20'si Ermenistan Silahlı Kuvvetleri tarafından işgal edilmiştir. Bu işgal sırasında 18 binden fazla Azerbaycan vatandaşı öldürülmüş (bu konuda bazı yazarlar her iki taraftan 1988–1994 yılları arasında toplam 35 bin kişinin öldüğünü ifade etmektedirler), 20 binden fazlası yaralanmış, 50 bini sakat olmuş ve 5.101 Azerbaycan Türkü ise kaybolmuş /veya esir edilmiştir. Esir olan Azerbaycan Türklerinin 66'sı çocuklardan ibarettir. Azerbaycan'da aile fertlerinden bir /veya birkaçı savaşta öldüğü için 7.737 aile “şehit ailesi” statüsü almıştır. Genelde Azerbaycan nüfusunun 1/3'ü Dağlık Karabağ savaşından doğrudan veya dolaylı olarak zarar görmüştür. Dağlık Karabağ sorunu ile ilgili olarak ta sosyal, ekonomik ve siyasal sorunlardan bütün ülke vatandaşları etkilenmektedir.

Ermeni işgali Azerbaycan'ın önemli miktarda ekonomik kaybına da sebep olmuştur. 60 Milyar \$ olarak hesaplanan bu ekonomik kayıp ile Azerbaycan'ın bu bölgesinde 7.000'e yakın sanayi, tarım ve diğer müesseseler kapatılmıştır. Bu müesseseler ileülke ekonomisinde toplam tahıl hasılatının % 24'ü, alkollü içki imalatının % 41'i, patates üretiminin % 46'sı, et üretiminin %18'i ve süt üretiminin ise % 34'ü karşılanmaktaydı. Yanı sıra; bu bölgede bulunan 616 okul, 242 çocuk yuvası, 683 kütüphane, 464'den fazla tarihi eser ve müze, 695 hastane, poliklinik ve sağlık ocağı, Azerbaycanlıların meskunlaştığı 724 şehir, köy ve kasaba işgal edilmiştir. Azerbaycan'ın bu bölgelerinin işgali ile beraber ülkenin ekolojik sistemine önemli miktarda zarar verilmiş, bölgedeki ormanlar tahrip edilmiştir. Azerbaycan'ın İşgal Edilen Bölgeleri ve İşgal Tarihleri 1988 yılında silahlı çatışmaya dönen Azeri-Ermeni sorunu kısa bir sürede Azerbaycan ve Ermenistan'ın bir bölgesel savaşına dönüşmüş ve Ermenistan silahlı kuvvetleri bu çatışmalar neticesinde 1988 yılından ateşkesin yapıldığı 12 Mayıs 1994 tarihine kadar Dağlık Karabağ'ın tamamı olmak üzere toplam 890 rayon, köy, kasaba ve yerleşim biriminden ibaret Azerbaycan topraklarının %20'sini işgal etmiştir.

Dağlık Karabağ'da Azerbaycanlılar 2 şehir, 1 kasaba ve 53 köyde meskunlaşmışlardı. Ermenistan silahlı kuvvetleri; 18 Şubat 1992'de Hocavend'i, 25 Şubat 1992'de Hocalı'yı, 26

Şubat 1992'de Şuşa'yı, 18 Mayıs 1992'de Laçın'ı, 4 Nisan 1993'de Kelbecer'i, 23 Temmuz 1993'te Ağdam'ı, 24 Ağustos 1993'te Fuzuli, 27 Ekim 1993'te Zengilan'ı, 26 Ağustos 1993'te Cebayıl'ı, 31 Ağustos 1993'te Gubadlı'yı işgal etmişlerdir. İşgal edilen bölgelerden 4.388 km'lik toprak sahasına sahip Yukarı Karabağ'dan 192.300 kişi, Laçın'dan (1.835 km²) 59.500 kişi, Şuşa'dan (970 km²) 29.500 kişi, Kelbecer'den (1.936 km²) 50.500 kişi, Ağdam'dan (1.093 km²) 158.000 kişi, Fuzuli'den (1.386 km²) 100.000, Cebayıl'dan (1.059 km²) 51.600 kişi, Gubadlı'dan (802 km²) 30.300 kişi ve Zengilan'dan (707 km²) 33.900 kişi olmak üzere bu yerleşim birimlerinde yaşayan toplam 676.100 kişi yıllarca yaşadıkları ata yurtlarından kovularak Azerbaycan'ın içlerinde çadırlarda yaşamaya mahkum edilmişlerdir.

HOCALI SOYKIRIMI

Diğer yandan işgal edilen bu bölge içerisinde 936 km'lik alana sahip ve 2.605 aileden ibaret 11.356 kişinin yaşadığı Hocalı kasabası 26 Şubat 1992 tarihinde yüzyılım en acımasız soykırımına maruz kalmış ve kasaba tamamıyla yok edilerek, 613 kişi (63'ü çocuk ve 106'sı kadın) işgence yapılarak öldürülmüş, 487 kişi sakat edilmiş ve 1.275 kasaba sakini ise esir edilmiştir. 8 aileden ise hayatta kalan kimse olmamıştır. Savaşın sonra göç edenlerden çadırlarda barınan 15,530 aile 73.982 kişi, gecekondularda yaşayan 19.782 aile 98.979 kişi, devlete ait konutlarda, çocuk yuvalarında, okullarda ve yurtlarda kalan 43.905 aile 175.255 kişi, tatil köyleri ve sanatoryumlarda barınan 5.236 aile 20.240 kişi, akraba ve tanıdık evlere sığınan 38.926 aile 156.420 kişi, başkalarına ait olduğu halde göçmenler tarafından zaptedilmiş evlerde 8.954 aile 35.472 kişi, inşaatı yarım kalmış binalarda 8.954 aile 44.502 kişi, çiftliklerde 7.555 aile 32.721 kişi, yük vagonlarında 2.076 aile, 8.859 kişi, yol kenarlarında ve topraktan kazılmış mağaralarda yaşamını sürdürmeye çalışan 3.418 aile 14.864 kişi. Bunun yanısıra işgal altında olmamasına rağmen Azerbaycan'ın Ermenistan ile olan sınır bölgeleri sürekli ateş hattında ve aynı zamanda ateş altında olduğu için bu bölgelerdeki insanlar da daha güvenli yerlere gitmek için evlerini terketmek durumunda kalmış ve göçmen durumuna düşmüşlerdir.

Toplam 20.678 aileden ibaret 86.386 kişinin bölgelere göre dağılımı şu şekildedir:

Ağstafa: 328 aileden ibaret 1.152 kişi, Ağcabedi: 681 aileden ibaret 3.358 kişi, Gazah: 1.712 aileden ibaret kişi, Gedebey: 87 aileden ibaret 313 kişi, Terter: 1.186 aileden ibaret 4.973 kişi Ağdam: 5.369 aileden ibaret 20.443 kişi, Fuzuli: 11.119 aileden ibaret 49.967 kişi, Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti'nin Sederek Şehri'nde 103 aileden ibaret 476 kişi ve Şerur şehrinde ise 93 aileden ibaret 273 kişidir. Not: Bu istatistik bilgiler 2000 yılı itibariyledir. Bu bilgiler Sinan Ogan'ın yazdığı Azerbaycan ve kaçkınlar adlı yazıdan alınmıştır.) göçmen olarak yaşayan yaklaşık 1 milyon Azerbaycan Türkü çok ağır şartlar altında yaşamlarını sürdürmektedirler.

Azerbaycan'ın ve haliyle göçmenlerin en büyük umutları Türkiye'dir. Ancak ülkemizin içerisinde bulunduğu ekonomik şartlar Türkiye'nin Azerbaycan göçmenleri ile yeterince ilgilenmelerine olanak tanımamaktadır. Ancak mevcut şartların içerisinde de yapılabileceklerin en iyisinin yapıldığını söylemekte pek mümkün değildir. Diğer yandan Türkiye kamuoyu da yanibaşımızda kardeşimiz olan 1 milyon göçmene gerekli ilgiyi göstermemiştir. Bunun bir çok geçerli sebebi olmasının yanısıra en önemli sebeplerden birisi de kamuoyumuzda bu konunun yeterince bilinmemesidir. Kaçkınların ve Mecburi Göçmenlerin evlerine dönebilme umutları her geçen zaman içerisinde biraz daha azalırken artık 14 yılı çoktan aşmış olan bu zaman dilimi içerisinde bu göçmenlere yardım eden yerel ve uluslararası yardım kuruluşlarının da sayısında giderek bir azalma görülmektedir.

Azerbaycan halkının her ferdi gibi göçmenlerin de en büyük dileği Ermenistan tarafından işgal edilmiş topraklarının kendilerine verilmesi ve en temel haklardan olan kendi evlerinde ve kendi yurtlarında yaşamak haklarının geri iade edilmesidir. yüzyılın dramını yaşayan Azerbaycan Türkleri'ne yardım elini uzatmak Azerbaycan hükümetinin vatandaşlarına olan tabii vazifesi, uluslararası kurumların insanlık adına olan borcu ve Türk insanının ise bir kardeşlik görevidir. Azeri göçmenler ise herkesten ve fakat özellikle de Türk kamuoyundan bu borcun ödenmesini beklemektedirler. Karabağ'da Azeri kentlerini basarak benzerine ender rastlanacak korkunç katliama girişen, silahsız sivilleri; savaş uçakları ile tanklarla bombalayan, kadın-çocuk, yaşlı-genç ayırt etmeksizin işkenceyle öldürenler,

hamile kadınların karnını süngülerle deşenler, bebeklerin çocukların yüzlerini-gözlerini parçalayanlar, hiçbir yüreğin dayanamayacağı dünyanın en korkunç manzaralarını gerçekleştiren ermeniler sanki bu vahşeti kendileri yapmamış gibi davranıyorlar. Ayrıca işgal ettikleri Azerbaycan topraklarına ek olarak, Türkiye'nin doğusunu Batı Ermenistan olarak adlandırdıklarına ve koşullar elverdiğinde Türk topraklarının bir bölümünü hayali 'Büyük Ermenistan'a katma emellerini de gizlemiyorlar. Uluslararası hukuku ayaklar altına alıp çiğnemelerine ve işledikleri tüm savaş suçlarına rağmen yinede kendilerini haklı göstermeye çalışıyorlar 20. Yüzyılın en büyük katliamının gerçekleştirildiği yerleşim yeri olan Hocalı kenti, 1992 öncesinde, Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinde bulunan ve yaklaşık 7.000 Azeri'nin yaşadığı bir yerleşim yeri idi. Karabağ'daki mevcut tek hava alanının burada olması ve demiryolunun da buradan geçmesi nedenleriyle kentin, stratejik önemi vardı. Fergani'den göçe zorlanan Acara Türkleri ile Ermenistan'dan şiddet kullanılarak çıkarılan Azerbaycan Türkleri zaman içerisinde Hocalı'ya yerleşmişlerdi.

Hocalı, 28 Ocak 1992 tarihinde, dönemin Azerbaycan Devlet Başkanı A. Muttalibov'un fermanıyla da Rayon, yani "Özel İdari Bölge" statüsüne kavuşturulmuştu. Ne var ki, 25 Şubat 1992 tarihinde, ağır silahlarla donatılmış Ermenistan silahlı kuvvetleri tarafından, Hankendi'ne yerleşen 366. Rus Motorize Alayı'nın da desteği ile Hocalı'ya "gece yarısı baskını" düzenlendi ve maalesef 1600 Azerbaycan Türk'ü hunharca öldürüldü. Yaşlı-geç, kadın-erkek, çoluk-çocuk, sakat-sağlam demeden, yüzlerce insan katledilirken, tarihte eşi görülmemiş işkencelere maruz kalındı. İnsanlığa karşı en gaddar, en acımasız toplu terör olaylarından biri olan "Hocalı soykırımı" ile Azerbaycan kenti Hocalı, tarihin kara ve tozlu sayfalarında yerini almak üzere yeryüzünden silindi. Hocalı'daki vahşet ve soykırım, Ermenilerin, 'Büyük Ermenistan' ideali çerçevesinde, 1987 yılından itibaren, Ermeni Diasporası ile birlikte yeni hedef olarak seçilen Dağlık Karabağ bölgesinin Azerbaycan Türklerinden temizlenmesi amacına yönelik gerçekleştirilmişti. Ermenilerin ,Toprak genişletmek, arzusuna, tarihi Türk düşmanlığı ve nefreti de eklenerek işlenen bu katliamla, çağın en büyük zulmü ve soykırımı Hocalı,da yaşanmış oldu. Hocalı vahşeti, yalnızca

Azerbaycan halkına karşı değil, tüm halklara karşı işlenmiş ve tarifi imkansız bir insanlık suçuuydu.

Hocalı faciası, bir rastlantı eseri olmayıp, tersine son 200 yıldan bu yana Ermeniler tarafından Azerbaycan halkına karşı yürütülen planlı ve kararlı soykırım ve etnik temizlik siyasetinin sonucuydu. Bu vazgeçilmez sinsî siyaset, Ermeni Diasporası'nın ve lobisinin her türden desteği ve kışkırtmaları ile yıllarca sürdürülmüştü. Ermeniler, amaçlarına ulaşmak için, terör, katliam, etnik temizlik gibi insanlık suçlarından çoğu zaman çekinmemişlerdir. Etnik temizlik ve soykırım politikalarına kendi topraklarında maruz kalan milyonlarca Azeri'nin katledildiğine, aralarında hamile kadınların da bulunduğu çok sayıda insana yapılan işkencelere ve bu insanların ata baba yurtlarından zorla çıkarıldıklarına dair eldeki belgeler, çok net ve açık bir şekilde tarihe tanıklık etmektedir. Ne yazık ki, tarihin ve insanlığın bu en kanlı trajedisi Hocalı'da yaşanırken ve üstelik masum insanların hunharca katledildiği cinayetin kanıtı niteliği taşıyan video kayıtları ve belgeleri de eldeyken, dünya kamuoyu yeterince bilgilendirilemeyerek yıllarca sonuç alınamamış, nihayetinde,

Hocalı vahşetinin, dünya devletleri ve uluslararası örgütlerce soykırım olarak tanınması için gerekli adımların atılmadığı anlaşılmıştır. “Hocalı katliamı”. Adı her ne olursa olsun, nasıl anılıyorsa anılsın, kim tarafından, kime yönelik, hangi şartta ve ne şekilde olursa olsun sonuçta vahim olayların yaşandığı bir vahşet var ortada. Hal böyle iken, insanlık dışı bu olayın, sadece ve sadece Azeriler ve Türkler tarafından anılarak kınanması gerçekten çok üzücü. Diğer taraftan, bu katliamın, aradan 14 yıl geçmesine rağmen halen dünya kamuoyuna anlatılamamış olması da maalesef çok daha üzücü ve düşündürücü. Bu itibarla, yüzyılın vahşeti Hocalı katliamıyla ilgili olarak; ülkeler, uluslararası kurumlar, insan hakları ve sivil toplum örgütleri, v.b. gibi çeşitli kuruluşlar, eldeki kanıt niteliği taşıyan belgelerle daha fazla ve ısrarla bilgilendirilmeli, konunun, uluslararası platformlara taşınarak parlamentolarda tartışılması sağlanmalı, Ermenistan'ın işgalci ve tecavüzkar yapısı ortaya konarak dünya kamuoyuna deşifre edilmeli, yaraların bir nebze de olsun sarılması amacıyla, Ermenilerin işgal ettiği Azerbaycan topraklarından çekilmesi de kararlılıkla istenmelidir.

Yaklaşık 1 milyondan fazla Türk'ün göçmen durumuna düşmesiyle sorun insani açıdan dramatikleşti. Ve 1991 yılından bu yana Azerbaycan'ın değişik bölgelerinde oluşturulan Çadır kentlerde yaşayan savaş göçmenleri (kaçkınlar), kışın ayazına ve yazın bunaltan sıcağına rağmen ümitlerini yitirmeden Karabağ probleminin çözülmesini bekliyorlar. Bebek olarak çadır kentte dünyaya gelen çocuklar şu anda 14 yaşında. Gözlerini çadır kentte dünyaya açan binlerce çocuk eğitimini çadır okullarda görüyor, sağlık ihtiyaçlarını çadır hastanelerde gideriyor.

İstatistik bilgi

İşgal olunan şehir köy ve kasaba: 890

Ölenlerin sayısı :20 bin

Yaralı sakat:50 bin

Kayıp olanlar :50101

1999 yılı verilerine göre

Şehit ailesi :7739

Kaçkın ve kökçünler: 289641 erkek

321652 bayan

17 yaşındaki : 196480

Okullu olan : 126482

Yetim:5000

Kimsesiz:4000

Azeri Türk'ü 565480

Rus : 317

Diğer :131

Çadırlarda yaşayanların sayısı :15530 aile 73972 kişi

Evlerde yaşayanlar :19781 aile 98979 kişi

ERMENİLERİN AZERBAJYAN TOPRAKLARINA SALDIRILARI VE YAPTIKLARI MEZALİMLER

Sadagat ABBASOVA*

Özet

Azerbaycan hem coğrafi, hem de stratejik bakımdan Kafkasya'nın en önemli ve en büyük güce sahip bir devletidir. Tarih boyunca öz kendi tarihi topraklarında özgür yaşaması için Azerbaycan Türkleri her zaman Ermeniler tarafından ayaklanmak, sosyal, kültürel, hatta dini bakış açısından bile baskılarla yüz - yüze yaşamak mecburiyetinde kalmışlar.

Ayrıca, burada, Azerbaycan Türklerinin kendi topraklarından kovulması ve tamamen yok edilmesi fikri esas konu olarak değerlendirilecektir. Aynı zamanda burada Ermenistan'ın son 80 yılında Azerbaycan'a karşı işgalcilik savaşı, toprak direnişi ve özellikle de Ermenilerin Azerbaycan Türklerine karşı işlemiş oldukları tarihin en kanlı faciası olan Hocalı Soykırımı konusu üzerinde durulacaktır. Bununla beraber, Azerbaycan Türklerinin Vatanından sürgün edilmesi ve topraklarının ele geçirilmesi, ermeni suikastları konusu üzerinde de durulacaktır.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan Türkleri, tarihi topraklar, ermeni suikastları, sürgün, mezalimler.

* Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, İngiliz Dili Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, KARS,
sadagat2001@yahoo.com

THE ATTACKS AND TYRANTS OF ARMENIAN ON THE AZERBAIJANI LANDS.

Abstract

Azerbaijan is the most important and the biggest strength state of Caucasus, in both geographical and strategic aspect. Throughout history, Azerbaijani Turks, for the living free in the territory of their historical lands, always have obliged to live under the Armenian pressure, and also have had to live up the face of social, cultural, even from the religious perspectives.

Moreover, will also be considered as the main topic the problem of the expulsion and complete destruction of the Azerbaijani Turks from their lands.

At the same time, here, will be emphasized the subject of the Armenian invasion war, the soil resistances against Azerbaijan over the last 80 years, and especially, the most bloody tragedy of the history- Khojaly Genocide, which this have derived against the Azerbaijani Turks by Armenians. Particularly on this topic Azerbaijani Turks deportation and their seizing from their homeland will be discussed in this issue.

Key words: Azerbaijani Turks, historic lands Armenian assassinations, deportation, atrocities.

Giriş

Bir milletin, memleketin en sorunlu, en ağırlı ana sorunu onun yaşadığı coğrafyada hâkim olduğu milletin, milli kültürünü, ideolojisini, tarihi ve dilini, temel haklarını içten gelen bir duyguyla, gözler önüne getirmeli, korumalı, çektiği acılarını unutmak için ona sahip çıkmayı başarmalıdır. Dünya kamuoyunda sadece Azerbaycan ve Azerbaycan Türklerinin ermeniler tarafından istismarı, topraklarının işgali, insanların kendi topraklarından mecburi sürgün edilmesi, katliamlar, işkenceler ve daha başka neler, neler hakkında çok sayıda bilgiler, kitaplar yazılmış, kongrelerde, dünya çapında bilimsel toplantılarda Azerbaycan halkının başına getirilen amansız “ermenî suikastları”, insanlarına yaptıkları vahşilikler

hakkında saatlerce konuşulmuş, farklı dillerde çeşitli sunumlar yapılmış ve bu konu bu günde öz güncelliğini koruyarak devam etmektedir.

Tarihte hiç bir zaman millet ve toprak adına sahip olamayan ermeniler göçebe olarak yaşadıkları bölgeleri her zaman kendi toprakları gibi benimsemeye çalışmış ve bu bölgelere farklı, çeşitli adlar vererek onları kendi toprakları gibi lanse etmeye çalışmışlardır. Ve daha sonra, bu toprakları “küçük ve büyük Ermenistan” iddiasıyla kendilerine uygun bir şekilde tüm Türk topraklarına, özellikle de şu an yaşadıkları Azerbaycan topraklarına göz dikmişler, onu sahiplenmek isteyerek bağımsız “Büyük Ermenistan” sevdasına düşmüşlerdir. Ama *“Ermeniler, başlangıçtan beri birçok girişimlerde bulunarak bağımsızlıklarını kazanmak istemişlerse de verdikleri savaş, onları bağımsız bir devlet durumuna getirmeye yetmemiştir.”*(Mazıcı 2007: 18). Belki kendilerine göre belli olan veya olmayan sebeplerden ermeniler bu asılsız iddiayı dikkate almamışlar ve ya bilerek almak istememişlerdir. Sonuçta Azerbaycan Türklerinin kendi topraklarından kovulması, tamamen yok edilmesi fikri ermeniler ve onları destekleyen siyasi güçler tarafından esas konu olarak ortaya konulmuş ve ermeniler söz konusu olan topraklarını genişletmek için tarihi Türk ve Azerbaycan topraklarına yönelik siyasi bir hareket içine girmişlerdir. Neticede, ilerleyen zamanlarda (son 80 yıl içinde) ermenilerin bu kışkırtıcı arzularını gerçekleştirmek için, bir plana ihtiyaçları olacaktır. Bu plan Azerbaycan’a karşı yoğun bir terör hareketi ve bir sistem dâhilinde olacaktır.

Elbette ki, gücünü ve yardımını genellikle Rusya'dan alan, her zaman onun gücünden esinlenen Ermenilerin ilk hedefi, ilk isteği, kendi ayakları üzerinde durarak yeniden öz milli Demokratik Cumhuriyetini kurmuş olan Azerbaycan’a, onun tarihi topraklarına yöneliktir. Azerbaycan Türklerinin yenilenen ve değişen sosyal ve felsefi hayat tarzı, kültür ve sosyo-politik alandaki gücü, özgürlüğü ve demokratik mücadelesi, varoluşu, bin yıllara dayanan tarihi, en önemlisi, bir millet olarak kendine dönüşü, Ermenilerde ve onların her zamanki hamisi olan Rusya'da tahriş ve çekememezlik yaratıyordu.

Biz de bu yazımızda, eski kaynaklara dayanarak Ermeni unsurlarının Azerbaycan topraklarına direnmelerinin sonucu olarak bazı arşiv belgelerini bir daha incelemeyi kendimize borç bildik.

Azerbaycan Türklerine Yöneltilmiş Olan Tahrikler

Azerbaycan Türkleri, tarih boyunca öz tarihi topraklarında özgür yaşaya bilmek için her zaman ermeniler tarafından kötü muamelelere maruz bırakılıp, sosyal, kültürel, hatta dini bakış açısından da baskılarla yüz yüze yaşamak mecburiyetinde kalmışlar. Ama aksi olarak tarihte *“Devamlı değişik devletlerin egemenliği altında yaşamış olan Ermeniler”*in (Öztürk 2009: 13) Azerbaycanlılara karşı yaptıkları katliamlar, saldırılar, suikastler, kızlara ve kadınlara ettikleri tecavüzler o kadar çok olmuş ki, bu yaptıkları adi savaş ve kavgalarından dışarı çıkarak tarihte ermeniler tarafından türetilmiş dünya çapında *“görünmemiş bir soykırıma”* yol açmıştır. Ve çoğu zaman ermeniler yaptıkları bu cinayetleri kendileri, kendi adlarından bile söylemekten çekinmemişlerdir. *“Kendisi de bir Ermeni olan, Kafkasya’daki Ermeni Kolordusu Komutanı General Nazarbekof’un Rusça yazılmış Türkçe tercümesi olan 27 Haziran 1918 tarih ve 1008 sayılı, Gümrü’de ki Ermeni Komisyonu’na sunulmuş mektubunda çok önemli itiraflarda bulunuyordu:” “Aldığım bilgilere göre emirlerimle uymadığından komutam altındaki kolordudan bütün müfrezesiyle 5 Haziran 1918 tarihinde uzaklaştırılan, Antranik’in Nahcivan bölgesinde hakikatten bir çok zulüm ve facialar yapmakta olduğunu Türk Komutanlığına bildirmenizi rica ederim”*(Evren 2009: 162). Yukarıda söylediğimiz gibi, bu resmi belge her hangi başka bir millettten olan görevlinin yok, işte bir ermeni komutanının kendi imzasıyla onaylamamış olduğu resmi bir belgedir.

Ermeniler çok ciddi bir direnişle asıl kendi suçlarını gizleyerek, (tarihi kaynaklarda bu tüm aşikârlığıyla gösterilmektedir) - soykırıma uğradıklarını dünyaya tanıtmak iddiaları- tüm dünya resimleri ve siyasetçileri tarafından uydurulmuş bir yalan olduğu ortaya konulmuş ve hatta yaşanacak her konuda kendi menfaatlerini koruyan emperyalist ülkeler bile bu konuda tam nitelik olmadığını resmi dairelerde ve nüfuslu görüşmelerde sürekli beyan etmekte ve söylemektedirler. Bu konularda yıllardır ısrarla ölü sayısını 1,5 milyon olarak (bu rakamlara Ermeniler kendileri bile inanmakta zorluk çekiyorlar) gösteren Ermenilere çok sayıda tarih ve bilim insanları *“tarihin aslında Ermeniler tarafından tahrif edildiğini”* sübut eden binlerce delil ve kanıtlar ortaya koymuşlardı. Kaynaklara dayanarak buna karşın bazı örnekleri göstermek istiyoruz.” Bunun son örneği ünlü tarihçi Bernard Lewis olmuştur.

Ermenilerin soykırım iddialarına ve verdikleri rakamlara “ *Bunlar tarihin Ermenilerin tarafından yorumudur. Oysa burada iki halk arasında geçen bir çatışma, karşılıklı öldürmeler vardır. Olaya, bir de Türkler tarafından bakmak gerekir*”(Evren 2009: 133).

Nitekim yine, bu konunun devamı olarak, arşivlere dayanarak Ermenilerin Azerbaycan Türklerine yaptıkları katliam ve saldırılarla ilgili bazı örneklerle yer vermekte yarar olduğunu düşünüyoruz. “Azerbaycan Milli Arşivi’nde yer alan büyük çoğunluğu Rusça olan belgeler incelendiği zaman görülecektir ki, Ermeni komiteleri sadece Osmanlı devleti sınırları içerisindeki insanlarımızı değil, 1918-1920 yılları arasında (ve son 80 yılda S.A.) Azerbaycan Türklerine de büyük katliamlar yapmışlardır. Yayımlanan belgelerle, tarihi gerçekler önyargılı yaklaşımlardan uzak, bilimsel açıdan orijinal kaynaklarla ortaya koyulmaktadır”(T.C.Başbakanlık Devlet Arşivi, VI.).

Tarihin hangi sayfasına başvursak Ermenilerin Türklere, özellikle de Azerbaycan Türklerine karşı turettileri katliam ve saldırılarda çok “başarılı” ve “marifetli” oldukları resmi bilgi ve kaynaklarla ortaya koyulmuştur. Bu gelişmeler ve işbirlikleri 1828’de yapılan Türkmençay Anlaşması’ndan sonra daha çok Azerbaycan’ın coğrafi, kültürel ve dini aleyhine geniş bir şekilde yürütülen Rus ve Ermeni şovenistlerinin bir “vuruş politika”sı olmuştur. Hepimizce belli olan bu anlaşmanın şartlarına göre, tarihi Azerbaycan toprakları olan Nahçıvan ve Erivan (Revan- Erivan olarak 1918’de şimdiki Ermenistan adlanan yerin başkenti hesap edilse de, Revan-Türk menşeli olup, yeryüzü adını bildirmektedir- S.A.) Ermeni vilayetleri olarak adlandırılmış ve bu kararla da Ermenilerin tüm Türklere, özellikle de Azerbaycan Türklerine karşı birlikte savaşmak için elini kolunu daha serbest ve rahatlıkla hareket etmesine fırsat yaratılmıştır. Ve hatta bu konunun her zaman nezaret de saklamak için birbirleriyle çok yakın müttefiklik yapan İngiltere, Rusya, Fransa, İran, Amerika gibi büyük devletler de yüksek siyasi, yönetim ve yardımlarını hiçbir zaman Ermenilerden esirgemiyorlardı. Müttefiklerinin yaptıkları bu kendine mahsus yardımları da tabii ki, Ermenistan’da yaşayan Azerbaycan Türklerinin kendi etnik topraklarından Ermeniler tarafından temizlenmesi için bir zarurilik yaratıyordu. Ömer Göksel İşyar “*Kafkasya’daki Ermeniler 1800’lü yılların sonlarında hala azınlık durumundaydılar. Hatta bu durumu*

Ermeni yazar Vartanyan, "Vateas" adlı Ermenice eserinde şöyle ifade etmekteydi: Ermeniler için Kafkasya'nın Türkiye'den farkı yoktur. Bunların ikisi de Turanlı" (İşyar 2004: 279). Siyasi güçler, özellikle Çarlık rejimi, Ermenistan'da yaşayan Müslüman Türklerinin bu bölgeden gitmeleri için Ermenileri her zaman ellerinde bir silah olarak kullanmışlar, Ermeniler vasıtasıyla etnik çatışmalar, ayaklanmalar, kanlı terör olayları yaratmışlar. Ermeniler 1918 Bakü katliamları sırasında gizli niyetlerini daha planlı ve düzenli bir şekilde hayata geçirmek için Bakü'de yaşayan Ermenileri bile baştan sona silahlandırmışlar. *"Taşnakların bu geniş kapsamlı hazırlıklarından, amaçlarının etnik olarak bölgedeki Türk varlığını tamamen ortadan kaldırmak olduğu anlaşılmaktadır.* (İşyar: 281).Yine bu olaya benzer bir durum: Şerur-Nahçıvan bölgesinin Ermenistan'a verilmek istendiği aşağıda verilmiş belgede çok açık bir şekilde gösterilmektedir:

Britanya Silahlı Kuvvetleri Komutanlığı'nın Şerur-Nahçıvan bölgesini Ermenistan'a vermek istediği hakkında, Azerbaycan'ın Ermenistan'daki diplomatik temsilcisi Tekinski'nin, Azerbaycan Hükümeti ve Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgraf". 10.5.1919. (BCA.930 01.4-64-2,ADA.970-1-54). *" (T.C.Başbakanlık Devlet Arşivi,53.).*

Yeri gelmişken Azerbaycanlıların ve Azerbaycan Türklerinin hele Milattan önce III. binyıldan (minillikden) itibaren bu topraklarda (şimdiki Ermenistan) yaşaması hakkında elimizde yeterince tarihi kanıtların olduğu herkesin, özellikle de tarih bilincilerinin ve bilim insanlarının ellerinde yeterince değerli bilgileri vardır. Tüm Türk dünyasında ve aynı zamanda, Ermeni tarihçilerinin çok iyi tanıdıkları Azerbaycan'ın görkemli bilim adamı, tarihçi Profesör Gıyaseddin Geybullayev Ermenilerin bu topraklara gelme (getirilme) olduklarını tamamen net ve bilimsel olgularla ortaya koymuştur:" *Şimdiki Ermenistan arazisinde yaşayan Ermeniler köklü değiller. Eramızdan evvel VIII - VII yüzyıllarda Urartu çarları bu araziye harbi seferler yaptığında ahali (nüfusu S.A.) Göyçə ve Zengezur bölgelerinde Türkmenseli ailelerden ibaret idi. Harbi esirler gibi, ermeni ailelerini ise Urartu çarları şimdiki Ermenistan topraklarına aktarmışlardır, "ermenî" ve "hay" isimleri etnik isimler değiller"*(Geybullayev,1994: 49).

Başka bir örnek: “*O vakit (IX-VII yüzyıl), şimdiki Ermenistan erazisinde ermeni yox idi, orada başqa dillerde, esasen Türkce danışan ehali (nufus) yaşayırdı*” (Geybullayev, 1994: 131).

Şüphesiz ki, Azerbaycan Türklerinin tarihi toprakları olan (sadece Karabağ değil) bütünlükle Revan (şimdiki Ermenistan) hakkında çok sayıda bilimsel sahada seçilmiş eserler ve kaynaklardan bu gibi sayısız-hesapsız örnekler göstermek mümkündür ve bu bilgiler hakkında tüm yazılı kaynaklarda herhangi istenilen gerçek olgular vardır. Burada amacımız Azerbaycan’ın ve özellikle de Karabağ Türkünün etnik tarihi, kimliği hususunda bilgi vermek değildir. Bu bölümde Ermenistan’ın son 80 yılında Azerbaycan’a karşı türettiği işgalcilik savaşı ve özellikle de Ermenilerin Azerbaycan Türklerine karşı türetmiş oldukları tarihin en kanlı faciası olan Hocalı Soykırımı konusu üzerinde durmak istiyorum.

XX Yüzyılın Beşeri Faciası Hocalı Soykırımı

İlk önce tüm dünyada saldırgan ve işgalci faaliyetlerde bulunan teröristlerin insanlara, onların yaşadığı bölgelere ne kadar acımasızcasına maddi ve manevi zarar vermesi, bütünlükle onların dünyaya bir tehlike olması hakkında bir anlık da olsa saygılarınıza dayanarak düşünmemizi istiyorum.

1985'te hâkimiyete gelmiş M.Gorbaçov’un “Perestroyka”sı milletler arasındaki ilişkiler ve daha değişik yenileşme kapsamında büyük çapta sürdüreceği temel konuların birincisiydi. “Perestroyka” yönetimi döneminde Rusların Azerbaycan’a ilk hücumu, yıllardır hayallerinde yaşattıkları Karabağ’ı Ermenistan’la birleştirmek, bölgenin tüm denetimini ele geçirmek için savaş hareketine geçmesi oldu. Karabağ planını hayata geçirmek için hele “*1988 yılında Dağlık Karabağ’ın başkenti Stepanakert’te bölgenin Ermenistan’a bağlanması için gösteriler düzenlenmiştir. Bu talepleri, aynı yıl Dağlık Karabağ’da yaşayan Azerbaycan Türklerine yönelik saldırılar takip etmiş ve Stepanakert’ten göçler başlamıştır*”¹⁶(Akman: 61.).

¹⁶ Sovyetler kurulduktan sonra, malum 1923,7 Temmuz kararnamesiyle Xankendine Stepanakert adı verilmiştir. Xankendi diğer Azerbaycan şehirlerinin ekseriyetinden nispeten genç olması ile ferqlenir.Arxiv sənədlərinə görə şəhər XVIII əsrin axırlarında o dövrdə müstəqil Azərbaycan dövlətlərindən biri olan Qarabağ xanlığı

Stepanakert olaylarından sonra Rusların klasik Karabağ planı Ermenilerle işbirliği sayesinde çok hızlı bir şekilde ilerlemekteydi. Birbirinin ardınca yapılan olaylar, boşaltılan köyler, katliamlar, 20 Ocak 1990 Bakü Katliamı, Azerbaycan'ın diğer bölgelerindeki terör olayları, Ermeniler tarafından türetilmiş Sumgayıt hadiseleri, hastanelere, iş yerlerine yapılan saldırılar, hemen- hemen Bakü'nün merkezinde ve bölgelerde yolcu otobüslerinin patlatılması, ve daha başka kanlı olaylar, sanki Ermenilerde otoriter bir güce sahip olmak gibi özel bir ideoloji oluşturmaktaydı. Tabii, 1991 yılına kadar henüz Sovyetler birliği devam etmekteydi ve Sovyetler çöktükten sonra da bu facia ve katliamlar daha yoğun bir şekilde Azerbaycanlılara karşı sürdürülüyordu. Henüz Karabağ olaylarına kadar Ermeniler uyguladıkları politika sayesinde bu bölgede yaşayan Azerbaycan Türklerine defalarla acı yüzlerini göstermişler. Sadece 1988 yılında, Ermenistan'da yaşayan 200 binden çok Azerbaycan Türkü kendi tarihi topraklarından hunharca kovulmuş, evsiz-eşiksiz kaldıklarından Bakü'ye gelerek burada yaşamak mecburiyetinde kalmışlardır. Neden mecburiyetinde kaldılar? Dağlık Karabağ gibi topraklarda yaşayarak, her zaman ziraat ve hayvancılık, köy yaşamıyla ilgilenen yerli ahalinin, her zaman kuru ve ılımlı havası olan Bakü'de meskûnlaşarak hayatta kalma şartları zor koşullara temas ediyordu. Azerbaycan Devlet dairelerinde ise daha büyük savaşlar çıkmasın diye bazen bu rakamları ahaliden gizli tutmaya çalışıyorlardı. Resmi belgelere göre,1 milyon 200 bin insan kaçına çevrildi.(fikrimizce bu rakam gösterildiğinden daha fazla olmasından hiç şüphemiz yoktur. S.A.).Aynı rakamı kaybettiğimiz topraklarımız için de söyleyebiliriz. Resmi kaynaklarda 26% Azerbaycan toprakları işgal altında gösterilse de, bunun daha fazla boyutlarda olduğundan eminiz. *“Bu terör aktörleri sonucunda 2 milyondan fazla Azerbaycanlı katliam edildi”* (Sempozyumu Bildirileri: 107)

Hocalı, sınır ve ulusal etnik açısından her zaman Azerbaycan'ın hukuki varisi olmuş, Karabağ'ın en güzel ve ayrıca stratejik yönden en önemli bölgelerinden biri olmuştur. Ayrıca,

başçıların - xanların istirahəti üçün yaşayış məskəni kimi salınır. Xanların fəaliyyətinə maksimum şərait yaradılması üçün məskən xanlığın paytaxtı Pənahabadın (indiki Şuşanın) 10 kilometrliyində, nisbətən dağ ətəyində salınır.(Vikipediya, Açık Ensiklopediya)

çok eski bir tarihe sahiptir Hocalı. Nüfuzunun hemen hemen hepsi Azerbaycan Türklerinden ibaret olan Hocalıda Ahıska Türkleriyle birlikte Ermenilerde yaşamaktaydı. Çok eski dönemlere, yani VII asırlara ait tarihi Türk mezarlık abideleri, dünyada hiçbir yerde bulunmayan tarihi dairevi kabirler, aşağı yukarı her köyünde, her abidesinde bu günde yaşanan Türk izleri ve Türk medeniyete sahip olmaları Hocalının asıl sakinlerinin kesinlikle Türk asıllı Azerbaycanlılardan olduklarını göstermektedir.

Hocalının Azerbaycanlılardan temizlenmesi Karabağ konusunun en öncül meselelerden biriydi. Hocalı stratejik bir bölgeye yerleşmiş ve Karabağ'dan Azerbaycan'a sadece hava yolu bu bölgeden geçiyordu. 1992 yılında resmi olarak Sovyet askeri kuvvelerinin bu bölgelerden çıkarılması gösterilse de, aslında Karabağ'da vuruşan silahlıların terkihi çoğunlukla Rus ve Ermeni gönüllülerden birikmiş askerlerden ibaret idi. Hocalı Katliamı da Rus ve Ermenilerin bu sadık gönüllülerinin faaliyetleri başarısında gerçekleşmişti. Hazırlıklarını yıllar önce yapmış olan ermeniler, 10 binden fazla nüfusu olan Hocalı'yı bir gecede birkaç saatin içinde imha ettiler. Hocalının nüfusu çoğunlukla Azerbaycan Türkleri idi. Ayrıca burada Ahıska Türkleri de yaşamaktaydı. 1992 Şubat'ın 25-26'sı soğuk ve karanlık bir geceydi. Tüm Türk köyleri 1 kaç saatin içinde yerle bir edildi, acımasızcasına evleri içerisinde aileleriyle birlikte ateşe verildi. Karabağ'ın gören gözü sayılan Hocalı bir gecede yeryüzünden silindi. Azerbaycan Türkleriyle birlikte çok sayıda Ahıska Türkleri de bu katliamın günahsız kurbanları oldu. *“Kadın, çocuk ve yaşlılar da dahil olmak üzere siviller katledilmiştir. Katliamın ilk gecesinde sekiz aile bütün fertleriyle öldürülmüş, 700'den fazla çocuk, anne ya da babasını kaybetmiştir”* (Akman: 65).

Hocalının çok asanlıkla imha edilmesinin başka bir nedeni de bu bölgenin coğrafi bakımdan her taraftan dağ ve sarp kayalıklardan oluşmuş olmasıydı. Ermeniler tamamen en modern silahlarla temin olunmuşlar ve Hocalıya giriş ve çıkış yolların hepsini çok iyi şekilde biliyorlardı. Çok açıkça anlıyorlardı ki, ellerinde hiçbir silahı olmayan sivil insanlar onlara karşı koyacak güçte değillerdi. Azerbaycan'a gidecek olan başka geçit yolları ise tamamıyla, gizlice Ermeniler tarafından tutulmuştu: Hava yolu da bir ay önceden uçuşlar için kapanmıştır. Ermenilerden canlarını kurtarmaya çalışan büyük ölçüde yerli insanlar

Azerbaycan'ın başka bölgelerine tek çıkış yolu olan Ağdama gelmek için yola çıkmak zorunda kalıyorlar. Ama karlı kış soğuşunda ellerinde kendilerini korumak için hiç bir eşyası olmayan bu insanlar burada da Ermeniler tarafından sıkışarak tuzağa düştüklerini anladılar ve burada Ermeni isyancıları tarafından amansızcasına katledildiler. (bu katliam hakkında çok sayıda video ve başka göstergeler vardır).

“ Bütün Azerbaycan şok olmuştu. Ermeni bıçaklarından, kurşunlarından kurtulmayı başaranlar; kadınlar, çocuklar, ihtiyarlar karlı dağlarda tipi altında Ağdama gelmeyi başardıklarında çoğunun ayakları donmuştu....Ermeniler vahşetin her türlüşünü sanki ibret olsun, örnek olsun diye yapmışlardı”.(Akman: 64). Ve yaşadıkları kendi topraklarından zorla çıkartılarak kovulan insanların kaderinde en belirleyici bu son hamle, son yaşam mücadelesi de burada Ermeniler tarafından “sona” erdirilmiştir.

Bu uygulamalar 336. Rus alayının başarısıyla gerçekleşmişti. Alayın başkanı Mayor (binbaşı) Seyran Ohanyan idi ve bu rütbeli subaylardan başka 50'den fazla asker de bu alayın terkinde olmuşlardır. Bunların hepsi farklı yıllarda Rus ve ermeni ordusunda en yüksek görevlerde bulunan militanlar olmuşlar. *Şehit ve mağdur gidenlerin sayısı 800'den fazladır.* (Muslum: 101). Sadece Hocalı katliamında ölen çocukların sayı yüzlerle, tüm aile fertleriyle öldürülen ailelerin sayı 8 (bilinen). Büyük ölçüde toplum olarak ölenlerin sayısı hakkında henüz net bir bilgimiz yoktur. Şu anda bile halen Ermeni esaretinde yüzlerce insan, şunların içerisinde çocuklar, kadınlar, ihtiyarlar (bu güne kadar sağ kala bilmişlerse eğer) ölüm- kalım mücadelesi vermekte-dirler.

Peki, XX. yüzyılın sonlarında İnsan hakları ve özgürlükleri konusunda herhangi bir hukuki ve normatif yasaları göz ardı eden, onlara aldırış göstermeyen Ermenilerin Türklere karşı yıldırma etkinliği, ne zamana kadar devam edecektir? Bu sözde yanlış siyasetin temel anayasasını işleyen siyaset ve yönetim kuralları, tarihi bin yıllara dayanan bir milletin vatanında, toprağında yıllarca, bin zahmet çabasında topladığı ve sonra da ermenilerin sahip çıktığı tüm maddi ve manevi varlıklarının değeri ne zaman verilecektir? Tarif edilemeyecek derecede çok sayıda Ermenilerin Türklere, genellikle Azerbaycan Türklerine karşı

yöneltiltikleri bu kitlesel ve sosyal imha ve yıkım girişimi tamamıyla insan haklarına zıt bir tavır ve davranıştır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki;

Azerbaycan Türklerinin varlığı boyunca yaşadığı toprakların, genellikle Rusların ve Ermenilerin etkisi altında kalması, yerli halkın gerçek vatandaşlık hak ve hukuklarının ihlal edilmesine sebep oluyor.

Dağlık Karabağ, Azerbaycan Türklerinin hukuki varisidir ve şu anda burada yaşayan insanların hiç birisi Karabağ halkını temsil etmiyor. Ermenilerin yaptıkları gayrı insani haksızlıktan sonra onların bu topraklarda yaşamaları bu hakların tamamen asılsız olduğunu bir daha belirlemektedir.

Düzensiz olarak Azerbaycan'ın tüm bölgelerine dağılmış, Ermenistan'dan ve Dağlık Karabağ'dan sürgün edilen tüm vatandaşların karşılıklarına hiçbir talep ve şart koyulmadan kendi topraklarına dönmeleri için her türlü ortamın oluşturulması organize edilmelidir.

Hocalı Katliamı tüm Dünyada yasal olarak tanınmalıdır. Hocalı katliamında hayatta sağ kalmayı başaranların yapabileceği en büyük mücadelesi kendi evlerine dönüşü ve en azından önceki hayat şartlarına yakın bir ortamda hayatlarını devam etmeleridir.

KAYNAKÇA

Kitaplar:

1. AKMAN Aslıhan: (2005). "Azerbaycan Kadim Cografiyanın Genc Ülkesi" İstanbul,1 Baskı Aralık
2. EVREN Gürbüz: (2009). "Emperyalizmin Oyuncağı: Ermeni sorunu" Ankara, Karınca Yayınları
3. GEBULLAYEV G.: (1994). "Azerbaycan Türklerinin teşekkülü tarixinden" Bakü, Azerbaycan Dövlet Neşriyatı
4. İşyar, Ömer Göksel: (2004). "Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu", İstanbul, ALFA

5. MAZICI Nurşen: (2007). “Uluslararası ermeni sorunu’nun kökeni 1878-1920”,3.Baskı, Pozitif Yayınları, Kasım
6. MUSLUM Sariyya: (2007). “Khojaly is not dead”, Baku
7. ÖZTÜRK Mustafa: (2009). Belgelerle 1915(Ermeni Meselesi), İstanbul, Bilge Karınca
8. T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:28, Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920), Ankara-2001,VI.

Dergiler:

1. “Uluslararası Türk-Ermeni Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri”(27-28 Kasım2001/(Ankara),2003,CİLT1

İnternet Kaynakları:

1. “Vikipediya, Açık Ensiklopediya.”

NIKOL PAŞINYAN VE ERMENİSTAN'DA SİYASAL DEĞİŞİM

Göktürk TÜYSÜZOĞLU*

Özet

Geçtiğimiz ilkbaharda gerçekleşen halk hareketi sonrasında, “Kadife Devrim” adı verilen bir süreç bağlamında Ermenistan Cumhuriyetçi Partisi özelinde konsolide olmuş iktidar elitinin etkinliğine son verilmiş olması önemli bir gelişme olarak görülmektedir. Kadife Devrim neticesinde siyasal gücü devralan Nikol Paşinyan liderliğindeki yeni siyasal seçkinlerin, ülkede kontrolü tam manasıyla elde edebilmeleri için Parlamento'da çoğunluk haline gelmeleri bir gereklilik olarak görülmekteydi. Kısa süren bir propaganda sürecinin ardından gerçekleştirilen Parlamento seçimleri, Ermenistan halkının, geçtiğimiz ilkbaharda ortaya koyduğu değişim iradesinin arkasında olduğunu göstermektedir. Avrasya Ekonomik Birliği üyesi olan ülkesini bu örgütten çıkarmak gibi bir söylem geliştirmemiş, Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü üyeliğini ülkesinin güvenliği için elzem gören ve Rusya'nın Ermenistan'daki askeri üslerini, Türkiye ve Azerbaycan'a karşı alınmış doğru bir tavır olarak yorumlayan Paşinyan, bu bağlamda güvenlik odaklı söylem ve düşünce yapısından uzak olmadığını da kanıtlamaktadır. Dağlık Karabağ'daki işgalin sürmesi hususunda Cumhuriyetçi Parti ve aşırı milliyetçi Taşnaksütyun'dan görüş itibarıyla herhangi bir farkı olmayan Nikol Paşinyan, duruş itibarıyla, “iç politik” hususları ön plana koyan ve “dış politika” bağlamında öncüllerinden pek de farklı olmayan bir çizgide durmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Kadife Devrim, Rusya, Dağlık Karabağ, ABD, Benim Adımım İttifakı.

*Doç. Dr., Giresun Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü.

NIKOL PASHINYAN AND POLITICAL CHANGE IN ARMENIA

Abstract

After the Velvet Revolution, change of the effectiveness of the consolidated power grip of the Republican Party is considered to be an important development in Armenia. It was considered a necessity for the new political elites led by Nikol Pashinyan, who took over the political power as a result of the Velvet Revolution, to become the majority in the Parliament in order to achieve control of the country. Parliamentary elections held after a short period of election campaign show that the people of Armenia are behind the will of the change that they made at the past spring. Pashinyan does not want to exclude his country from the membership of the Eurasian Economic Union and sees the Collective Security Treaty Organization as a necessary tool for the security of his country. Pashinyan interprets the Russian military bases in Armenia as steps that are correctly taken. In this context, Pashinyan proves that he is not far away from the notion of security-oriented discourse and thought.

Keywords: Velvet Revolution, Russia, Nagorno Karabakh, US, My Step Alliance.

Giriş

Geçtiğimiz ilkbaharda, siyasal değişime pek de açık olmadığını bildiğimiz **Ermenistan**'da ciddi bir siyasal çalkalanma ve iktidar değişimi yaşandı. Bu değişim çerçevesinde, ülke siyasetine damgasını vuran ve özellikle sözde soykırım odaklı söylem ve Dağlık Karabağ'da çözümsüzlük ekseninde siyaset yürüten iktidar bloğu gücünü kaybetti. Rusya'nın desteğine sahip olan, diaspora Ermenilerinin büyük destek verdiği ve çoğunlukla işgal edilmiş Karabağ topraklarında doğmuş ya da oralı olduğu bilinen isimlerin oluşturduğu “Karabağ Klanı” tarafından yönlendirilen **Ermeni hükümetinin** istifa etmek zorunda kalması, “bu ülkede gerçekten bir değişim mi yaşanıyor “sorusunu akıllara getirdi. Nitekim eski devlet başkanı ve (yapılan değişiklikle anayasal anlamda güçlendirilmiş) yeni başbakan olarak göreve başlayan Serj Sarkisyan'ın yoğun katılımı meydan gösterileri aracılığıyla istifa ettirilmiş olması, ister istemez Gürcistan ve Ukrayna'da yaşanmış olan “renkli devrim” süreçlerini akıllara getirdi. Bu hareketlenmenin, arka planında Batı'nın, özellikle de ABD'nin

olduğu bir siyasal değişim hamlesi olduğu ve Rusya ile Batı arasındaki jeopolitik/jeostratejik bağlamı haiz mücadelenin yeni cephesinin Ermenistan olduğu yönünde yorumlar dünya medyasında yer aldı. Ne var ki yaşanan değişimin önderliğini yapan ve sonrasında başbakanlık koltuğunda oturan isim dikkate alındığında, renkli devrimlerin ruhuna uygun bir değişimin yaşandığını söylemek pek de mümkün görünmüyor.

Kadife Devrim'in İç Yüzü

Ermenistan'da yaşanan siyasal değişimin medya önündeki yüzü olan ve aynı zamanda meydan gösterilerinin en ateşli figürü olarak dikkat çeken Nikol Paşinyan, 8 Mayıs 2018'de pek de kolay geçmeyen bir parlamento oylaması sonucunda, halkın yoğun baskısına dayanamayan parlamentonun “kerhen” destek vermesiyle başbakan olarak seçilmiştir.¹⁷ Kendisini gazeteci olarak tanımlayan bir isim olmasına karşın, Paşinyan kariyeri boyunca “muhalif” çizgide yer almış bir aktör olarak dikkatleri çekiyor. Önceleri Karabağ Hareketi'ne yoğun destek veren bir milliyetçi olduğu söylenebilecek olan Paşinyan, aynı zamanda eski devlet başkanı Levon Ter-Petrosyan'ın önemli destekçilerinden de biriydi.¹⁸ Gerek kendi çıkardığı gazetede gerekse bulunduğu diğer mecralarda Ter Petrosyan'ın milliyetçilikten zamanla pragmatizme kayan ve genel itibarıyla Batı'ya dönük siyasal çizgisine sıcak yaklaşan Paşinyan, 2008 yılındaki devlet başkanlığı seçimleri esnasında ve sonrasında Levon Ter Petrosyan'a destek veren grubun içinde yer almıştır. Hatta seçimlerden sonra, usulsüzlük yapıldığı iddiasıyla düzenlenen meydan gösterilerinde de en ön saflarda yer almış ve “düzen karşıtı olduğu” ve “insanları isyana teşvik ettiği” gerekçesiyle tutuklanmıştır. Daha sonra ise

17 “Armenia: Nikol Pashinyan Elected As New Prime Minister”, *Al Jazeera*, 8 Mayıs 2018, <https://www.aljazeera.com/news/2018/05/armenia-pashinyan-elected-prime-minister-180508094813146.html>, (Erişim Tarihi 14.2.2019).

18 Amanda Paul ve Dennis Sammut, “Armenia's Velvet Revolution: Time is Pashinyan's Worst Enemy”, *European Policy Centre*, 30 Mayıs 2018, http://www.epnk.org/sites/default/files/page-files/pub_8568_armeniasvelvetrevolution.pdf, (Erişim Tarihi 14.2.2019).

kendisini de kapsayan bir genel afftan faydalanarak 1 yıldan fazla kaldığı cezaevinden çıkmıştır.¹⁹

Gazetecilik kariyeri boyunca Paşinyan, eski devlet başkanı Robert Koçaryan ile Serj Sarkisyan ve özellikle onların yakın ilişki içinde olduğu oligark Gagik Tsarukyan ile anlaşmazlık ve mücadele içinde oldu. Ülkedeki yolsuzluk, rüşvet ve siyasal nepotizm gerçekliğinin arkasında, bu üç isim tarafından yönlendirilen ve gerek ordu gerekse diğer güvenlik birimleri ile üst düzey bürokrasi ekseninde kurgulanmış “mafya” oluşumunun bulunduğunu söyleyen Paşinyan, siyasal iktidara karşı bu bağlamda sert bir muhalefet yürütmüştür.²⁰

Paşinyan bu siyasal bloğun Rusya tarafından desteklendiğini düşündüğü için de Moskova'ya karşı “soğuk” denilebilecek bir tutum sergilemiştir. Bu görünüm, onun Rusya karşıtı olduğu yönünde yorumlansa da esasen bu daha çok ülke içindeki dengelerle ilgiliydi. Nitekim Mayıs 2018'de başbakanlık koltuğuna oturduktan sonra, Rusya'ya karşı olan hamlelerinin “olumlu” anlamda şekillendiği söylenebilir. Başbakan olduktan sonra geçen yaklaşık 6 aylık süreçte Paşinyan Rusya lideri Vladimir Putin ile birkaç kez görüştü ve her defasında Putin'i öven ve Rusya ile ilişkilerinin ne denli önemli ve olumlu olduğunu ifade eden açıklamalar yaptı.²¹ Hatta onun kendi siyasal meşruiyetini sağlamak için Rusya'yı ön plana çıkararak, diasporanın ve ülke içindeki Sarkisyan-Koçaryan yanlıları ile Karabağ Klanı'nın desteğini almak istediği bile öne sürülebilir. Zaten Rusya lideri Putin'in de meydan gösterileriyle başlayan sürecin başından itibaren, Ermenistan'daki gelişmeleri etkileyebilecek ve yoğun halk tepkisini arkasına aldığı görülen Paşinyan'ı kötüleyecek girişimlerde bulunmadığını görüyoruz. Paşinyan'ın siyasal hayatında ve gazetecilik geçmişinde Rusya'yı

19 “Jailed Journalist Pashinyan Released”, *TERT*, 27 Mayıs 2011, <https://www.tert.am/en/news/2011/05/27/nikol-pashinyan-freedom/287855>, (Erişim Tarihi 14.2.2019).

20 Emil Sanamyan, “Saint Nick of Armenia: How Protest Leader Nikol Pashinyan Rescued Armenia and Made it Merry”, *Open Democracy*, 5 Mayıs 2018, <https://www.opendemocracy.net/od-russia/emil-sanamyan/saint-nick-of-armenia-how-nikol-pashinyan-rescued-armenia-and-made-it-merry>, (Erişim Tarihi 14.2.2019).

21 “Pashinyan, Putin Praise Bilateral Relations”, *Asbarez*, 27 Aralık 2018, <http://asbarez.com/176956/pashinyan-putin-praise-bi-lateral-relations>, (Erişim Tarihi 14.2.2019).

eleştiren sözleri ve eylemleri bulunmakla birlikte, yaşanan siyasal değişim çerçevesinde Moskova'yı korkutacak söylemlerde bulunmaması, Rusya'yı da (daha önce yaşanan “renkli devrim” girişimlerinin aksine) olaylara daha az müdahil olma yolunda bir tutum sergilemeye itiyor. Bu durum, Sarkisyan'ın liderliğindeki “statükocu” grubun Rusya kartına sığınmasını imkansız hale getirirken, Batılı aktörlerin de Nikol Paşinyan'ın Saakaşvili ya da Yuşçenko olmadığını görmesini sağlıyor.²²

Rusya'nın Erivan'da ve Gümrü'de askeri üslerinin bulunduğu, Türkiye-Ermenistan sınırının güvenliğinin sağlanmasında Gümrü'de konuşlanmış Rus üssünün önemli bir payının olduğu ve Ermenistan'ın gerek askeri ihtiyaçlarının gerekse enerji ihtiyacının karşılanmasında Moskova'nın oynadığı rol dikkate alındığında, Paşinyan'ın ya da başka bir Ermeni liderin Rusya'yı açıkça karşısına alamayacağı ortadadır.²³ Nitekim Ermeni ekonomisinin neredeyse yüzde 80'lik kısmı ve ülkenin tek nükleer santrali Metzamor da Rus şirketlerinin kontrolündedir.²⁴ Şüphesiz Nikol Paşinyan'ın iktidara gelmeden önce ve sonra Rusya'ya dair farkında olduğu en önemli hususlar da bunlardır. Her ne kadar muhalefet saflarındayken Avrasya Ekonomik Birliği'ne üye olunmasını eleştirmiş ve Ermenistan'ın kendi hava sahası güvenliğini ortak savunma çerçevesinde Rusya'ya ihale etmesini kabul etmek istememiş olsa da, Paşinyan iktidara geldikten sonra ülkenin güvenlik ihtiyacının Rusya ile birlikte hareket etmekle karşılanabileceğini kabullendi.

Paşinyan'ın liberal olduğuna, Batılı demokratik değerleri ülkeye yerleştirmek istediğine ve bu doğrultuda Rusya'yı atlatıp AB ve ABD'ye yaklaşacağına dair analizler de yapılmaktadır. Halbuki Paşinyan kendisini asla liberal olarak tanımlamamıştır. İdeolojilerden bağımsız bir söylemi olduğunu birçok kez dile getiren Paşinyan, bu düşünce

22 Margarita Antidze, “How Russia Played Silent Kingmaker in Armenia's Revolution”, *Reuters*, 8 Mayıs 2018, <https://www.reuters.com/article/us-armenia-politics-russia-insight/how-russia-played-silent-kingmaker-in-armenias-revolution-idUSKBN1I92TE>, (Erişim Tarihi 14.2.2019).

23 “Pashinyan: Russian Military Base is Very Important Part of Armenia Security System”, *News.am*, 26 Temmuz 2018, <https://news.am/eng/news/463580.html>, (Erişim Tarihi 14.2.2019).

24 Nina Miholjic, “Russia-Armenia Nuclear Energy Cooperation and the Metsamor Power Plant”, *Caucasus International*, Cilt 8, No. 1, 2018, s. 41-52.

akımlarının insanları ve ülkeleri sınırlandırdığını, kendi hayatında yerleri olmadığını belirtmiştir.²⁵ Zaten ABD'nin Erivan Büyükelçiliği de Paşinyan hakkında daha önceleri “iflah olmaz bir muhalif” olduğuna ve kendileri açısından muteber bir müttefik olamayacağına dair raporlar üretmiştir. Bu bağlamda, Paşinyan'ın “Batı'nın Ermenistan'daki siyasi müttefiki” olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Hatta onun siyasi anlamda etkilendiği, ancak daha sonraları yollarını ayırdığı Levon Ter Petrosyan'ın Batı'ya çok daha yakın bir siyasetçi olduğu bile söylenebilir. Bu bağlamda Paşinyan ideolojilerden ve siyasi kamplamalardan uzak, halkın temel taleplerinin ne olduğunu anlayarak yolsuzluk, ekonomik sorunlar, işsizlik, gelir adaletsizliği ve “bağımsızlık” gibi hususları söyleminde harmanlayan ve kullanan bir aktördür.

Nikol Paşinyan liberal ya da sol görüşlü bir lider olarak tanımlanamayacağı gibi, esasen milliyetçi bir damara sahiptir. Her ne kadar Ermenistan'da milliyetçiliği sahiplenen Taşnak'a ya da Karabağ Klanı'na yakın olmasa da, her daim Dağlık Karabağ'daki işgali savunmuş ve bu toprakların bir daha Azerbaycan'a dönemeyeceğinin altını çizmiştir. Hatta Paşinyan iktidara gelir gelmez derhal Hankendi'yi (Stepanakert) ziyaret ederek Dağlık Karabağ'daki işgal yönetimine desteğini göstermiş ve bölgenin nihai olarak Ermenistan'a döneceğini, esas hedefin işgal edilen toprakları “resmen” Ermenistan'a bağlamak olduğunu da vurgulamıştır.²⁶ Dağlık Karabağ'ı çevreleyen ve işgal altında tutulan 7 rayonun da herhangi bir şekilde Azerbaycan'a geri verilmesinin mümkün olmadığını söylemiştir. Paşinyan sözde soykırım odaklı siyasetin, ülkenin dış politikasına eklemlenmiş en önemli unsurlardan biri olarak kalacağını da açıkça ortaya koymuş ve bu bağlamda diaspora Ermenileri ile yakın olacağını sinyallerini de vermiştir. Türkiye ve Azerbaycan'ın ülkesi adına “güvenlik riski” meydana getirdiğini söyleyen Paşinyan, bu bağlamda Rusya ile var olan askeri/güvenlik odaklı bağların kesilmesinin mümkün olmadığını birçok kez

25 Raffi Elliott, “Is Armenia Really Post-Ideological?”, *The Armenian Weekly*, 19 Kasım 2018, <https://armenianweekly.com/2018/11/19/is-armenia-really-post-ideological>, (Erişim Tarihi 14.2.2019).

26 Eduard Abrahamyan, “Pashinyan Stiffens Armenia's Posture Toward Karabakh”, *Eurasia Daily Monitor*, Cilt 15, No. 72, 2018.

vurgulamıştır.²⁷ Bu çerçevede, ülkesinin de üyesi olduğu ve Rusya'nın eski Sovyet coğrafyasındaki stratejik çıkarlarına entegre Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü üyeliğine ilişkin herhangi bir sorgulamada bulunmamaktadır.

Sosyal adalet, yolsuzlukla mücadele, güvenlik, Ermeni milliyetçiliği, Dağlık Karabağ'da işgalin devamlılığı, sözde soykırım odaklı söylem ve diaspora ile sağlam bağlar kurulması gibi anahtar sözcüklerle tanımlanabilecek bir liderin, kendisinin de vurguladığı üzere “liberal” ve gerçek bir “değişimci” olması mümkün değildir. Paşinyan Karabağ Klanı'nın dışında gelişmiş bir alternatiftir ve ülkeye egemen olan yapının farklı kişiler üzerinden gelişen benzer bir alternatifini yansıtmaktadır. Bu nedenle, Batı'nın Paşinyan'a yönelik ciddi bir desteği bulunmamaktadır. Rusya ise (durumun kendisi aleyhine dönmeyeceğini gördüğü için) şimdilik kaydıyla Erivan'a fazlaca müdahil olmamaktadır.

Parlamento Seçimleri ve Paşinyan İktidarı

Nikol Paşinyan'ın Ekim ayında istifası sonrası, “erken seçim” tarihi olarak tespit edilen 9 Aralık günü düzenlenen seçimler hem ülkedeki iç siyasal dengeler hem de yaratabileceği bölgesel yansımalar bakımından çok yakından takip edilmektedir. Nitekim “Kadife Devrim” adı verilen bir süreç bağlamında Ermenistan Cumhuriyetçi Partisi özelinde konsolide olmuş iktidar elitinin etkinliğine son verilmiş olması önemli bir gelişme olarak görülmektedir. Ne var ki, Kadife Devrim neticesinde siyasal gücü devralan Nikol Paşinyan liderliğindeki yeni siyasal seçkinlerin, ülkede kontrolü tam manasıyla elde edebilmeleri için Parlamento'da çoğunluk haline gelmeleri bir gereklilik olarak görülmektedir. Bu durum, Kadife Devrim hareketinin önderi ve sonrasında da Başbakan olan Nikol Paşinyan tarafından sıklıkla ifade edilen bir husustu. Devletin genel gidişatında önemli değişiklikler gerçekleştirmek istediğini belirten Paşinyan, bunun için halkın meydanlara yansıyan istekliliğinin ve desteğinin Parlamento'ya da etki eder hale gelmesi gerektiğinin altını çizmekteydi. Bu bakımdan, Ekim ayı içerisinde, gerekli ekonomik reformları yapabilmek ve

27 “Nikol Pashinyan: Armenian-Russian Relations Have Unique Place and Significance”, *TERT* 7 Eylül 2018, <https://www.tert.am/en/news/2018/09/07/pashinyan/2784345>, (Erişim Tarihi 15.2.2019).

özellikle “yolsuzlukla mücadele” edebilmek için, Parlamento ve halk desteğini alabilmek, yani ihtiyaç duyduğu siyasal meşruiyete kavuşabilmek için “erken seçim” kararı alınmasını sağlayacak adımları atmıştır.²⁸ Parlamento'daki ezici çoğunluğuna karşın, Kadife Devrim sürecinde “istenmediği” açıkça gözler önüne serilmiş olan Cumhuriyetçi Parti de, Paşinyan'un bu talebine güçlü bir şekilde karşı çıkmamıştır. Birkaç küçük siyasal partinin, seçimler için propaganda yürütecek yeterli zamanın olmadığı ve yeni seçim yasası kabul edilmeden seçimlere gidilmemesi gerektiğine ilişkin itirazları ise sonuç vermemiştir.

Paşinyan, seçimlerden önce, altını önemle çizdiği demokratik çoğulculuk kavramına verdiği değeri gösterebilmek adına seçim yasasında bir reforma gitmek istemiştir. Buna göre, siyasi partiler için %5, siyasal ittifaklar için %7 olan seçim barajını sırasıyla %4 ve %6'ya indirmeyi önermiş, seçim sonuçları ne olursa olsun parlamentoda en az 4 siyasal partinin temsil edilmesi yönünde (şu an en az 3 siyasal parti temsil edilmek zorundadır) bir karar alınmasını istemiş ve cinsiyet kotasını (kadınların temsili hususunda) da %25'ten %30'a çıkarmayı teklif etmiştir. Ayrıca ülkenin 13 ayrı seçim bölgesine ayrılması hususunun da ortadan kaldırılması ve bölgeler arasındaki nüfus ve nüfuz farklılıklarının siyasal arenaya etki etmesinin önlenmesi de Paşinyan'ın öngördüğü değişiklikler arasındaydı.²⁹ Ne var ki, Cumhuriyetçi Parti ve milyarder iş adamı Gagik Tsarukyan'ın önderliğindeki Müreffeh Ermenistan Partisi, bu değişikliklerin takip eden ilk seçimde uygulanamayacağı için kabul edilmemesi gerektiği yönünde tavır almış ve bu yönde oy kullanarak seçim yasasındaki değişikliği reddetmişlerdir.³⁰ Paşinyan ise, bu değişikliğin, aslında kendisine muhalif olan partilerin işine geleceğini, zira kendisinin büyük bir oy farkıyla kazanacağını iddia ederek, seçim yasasındaki değişiklik talebi üzerinden “çoğulculuğa olan saygısını”, demokrasi

28 “Armenia Needs Development Programs Rather than Charity Projects, Nikol Pashinyan Meets with Armenian Community Representatives in New York”, *Armenpress*, 24 Eylül 2018, <https://armenpress.am/eng/news/948308.html>, (Erişim Tarihi 15.2.2019).

29 Sevak Hakobyan, “What You Need to Know About Armenia's Electoral Reforms in the Run-up to Early Parliamentary Elections”, *Jam News*, 2 Ağustos 2018, <https://jam-news.net/what-you-need-to-know-about-armenias-electoral-reforms-in-the-run-up-to-early-parliamentary-elections>, (Erişim Tarihi 15.2.2019).

30 “Armenian Parliament Rejects Electoral Reforms in Second Reading”, *TERT*, 29 Ekim 2018, <https://www.tert.am/en/news/2018/10/29/parliament/2830584>, (Erişim Tarihi 15.2.2019).

talebini güçlü bir şekilde gündemde tutan halka ve Batılı aktörlere gösterme imkanı bulmuştur.

Kısa süren bir propaganda sürecinin ardından gerçekleştirilen Parlamento seçimleri, Ermenistan halkının, geçtiğimiz ilkbaharda ortaya koyduğu değişim iradesinin arkasında olduğunu göstermektedir. Zira Kadife Devrim'in önderi olarak görülen Nikol Paşinyan'ın liderliğindeki “Benim Adımım” ittifakı, oyların %70,4'ünü alarak Parlamento'nun neredeyse tek hakimi haline gelmiştir.³¹ Batı yanlısı olarak değerlendirilen, ancak Paşinyan'ın söylem ve eylemleri özelinde Rusya ile varolan ilişkileri fazlaca sorgulama taraftarı olmadığı anlaşılan “Benim Adımım İttifakı”, yolsuzlukla mücadele, demokratik değerlerin uygulama alanına yansıtılması ve ekonomik reform odaklı olarak tespit ettiği programını hayata geçirme yönünde halktan büyük bir destek almıştır. İlk günlerdeki iyimserliğin ardından, Vladimir Putin ile olan iyi ilişkileri ve kendisinin Rusya karşıtı olmadığını ve ülkesini Rusya'ya “karşı” konumlandırmayacağını ifade eden söylemleri çerçevesinde Batı'nın da şüpheyle yaklaştığı Paşinyan'ın bu başarısı, Robert Koçaryan ve Serj Sarkisyan gibi Rusya taraftarı liderlere kıyasla, özellikle ABD'nin, Paşinyan'a daha sıcak bakmasına neden olmaktadır. Avrasya Ekonomik Birliği üyesi olan ülkesini bu örgütten çıkarmak gibi bir söylem geliştirmemiş, Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü üyeliğini ülkesinin güvenliği için elzem gören ve Rusya'nın Ermenistan'daki askeri üslerini, Türkiye ve Azerbaycan'a karşı alınmış doğru bir tavır olarak yorumlayan Paşinyan, bu bağlamda güvenlik odaklı söylem ve düşünce yapısından uzak olmadığını da kanıtlamaktadır. Dağlık Karabağ'daki işgalin sürmesi hususunda Cumhuriyetçi Parti ve aşırı milliyetçi Taşnaksütyun'dan görüş itibarıyla herhangi bir farkı olmayan Nikol Paşinyan, duruş itibarıyla, “iç politik” hususları ön plana koyan ve “dış politika” bağlamında öncüllerinden pek de farklı olmayan bir çizgide durmaktadır. Bu bağlamda, Paşinyan döneminde Ermenistan'ın izleyeceği dış politika bağlamında, Türkiye ve Azerbaycan ekseninde, çok da büyük bir değişim beklenmemelidir.

31 “Armenia Election: PM Nikol Pashinyan Wins By Landslide”, *BBC World*, 10 Aralık 2018, <https://www.bbc.com/news/world-europe-46502681>, (Erişim Tarihi 15.2.2019).

Seçimlerden ikinci çıkan parti ise milyarder Gagik Tsarukyan (Çarukyan)'ın önderliğindeki Müreffeh Ermenistan olmuştur. Kadife Devrim öncesinde Ermenistan Cumhuriyetçi Partisi'nin “sistem ortağı” olan bu parti, eski devlet başkanı Robert Koçaryan'a oldukça yakın bir isim olan Tsarukyan'ın kişiliğine entegre olmuş bir “oligark” partisidir.³² Rusya ile çok yakın ilişkilere sahip olan Tsarukyan'ın partisi, bu seçimlerde oyların ancak %8,2'sini alabilmiştir. %5'lik seçim barajını aşarak Parlamento'ya girmeyi başaran son parti ise, Kadife Devrim öncesinde Nikol Paşinyan'a çok yakın duran Edmon Marukyan'ın “Parlak Ermenistan” adlı partisidir. %6,3'lük oy oranı ile barajı aşan Parlak Ermenistan, liberal-demokrat çizgide, AB ile yakın ilişkiler yanlısı ve Rusya'dan uzak durmayı amaçlayan bir harekettir.³³ Ülkenin Avrasya Ekonomik Birliği ve Kolektif Güvenlik Antlaşması üyeliklerinin tartışmaya açılması gerektiğini düşünen Marukyan, AB ile özel bir ortaklık antlaşması imzalanmasına taraftardır. Bu yönden, Parlak Ermenistan'ın izlediği çizgi itibarıyla, Paşinyan'ın, Rusya ile Batı arasında bir konum almaya çalışan pragmatist anlayışına uzak olduğu ifade edilebilir.

Uzun yıllardır ülkeyi yönetmekte olan ve “Karabağ Klanı” kökenli siyasetçilerle, diasporanın desteğine sahip ve ülkeyi Rusya'ya her anlamda “bağımlı” kılmış Ermenistan Cumhuriyetçi Partisi ise, Serj Sarkisyan'ın ardından partinin liderliğine getirilen eski Savunma Bakanı Vigen Sarkisyan'ın önderliğinde girdiği seçimlerden %4,7'lik oy oranı ile ayrılarak, %5'lik seçim barajını aşamamıştır. Dramatik bir çöküş yaşayan Cumhuriyetçi Parti, ülkeye egemen olan yolsuzluk ağı, nepotizm, mafyalaşma süreci ve otoriter siyasal algının merkezi olarak görülmektedir. Diasporaya entegre “sözde soykırım” odaklı bir siyaset izlemek ve Rusya'nın Güney Kafkasya'daki güvenilir ortağı olmayı sürdürmek dışında herhangi bir iddiası olmamış olan bu parti, içeride de Koçaryan ve Sarkisyan'a yakın duran oligarklar ile Ermenistan Ordusu ile istihbararının üst kademelerinde konumlanmış isimlerin

32 Ani Mejlumyan, “Armenia's Biggest Oligarch Survives Anti-Corruption Campaign-For Now”, *Eurasianet*, 28 Kasım 2018, <https://eurasianet.org/armenias-biggest-oligarch-survives-anti-corruption-campaign-for-now>, (Erişim Tarihi 15.2.2019).

33 “Bright Armenia: Relations with EU Must Reach Strategic Level”, *News.am*, 29 Kasım 2018, <https://news.am/eng/news/483534.html>, (Erişim Tarihi 15.2.2019).

çıkarlarına ekemlenmiş bir yapı olarak bilinmektedir. Bu minvalde, Kadife Devrim'in hedefinde yer alan bu hareketin, büyük bir oy kaybına uğrayacağı seçimlerden önce de çeşitli anketler özelinde tahmin edilen bir durumdu. Nikol Paşinyan'ın önderdiği seçim yasaı değişikliklerini reddetmesi ise, mevcut konjonktürde, Cumhuriyetçi Parti'nin Parlamento'ya dahi girememesine yol açmıştır.

Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksütyun), Sason Delileri (Sasna Tsrer), “Biz İttifakı” ile Orinats Yerkir (Kanun Devleti) gibi partiler de seçim barajını aşamadıkları için Ermenistan Parlamentosu'nda yer alamayacak aktörler arasındadır. Taşnaksütyun ve Sason Delileri adlı hareketlerin “aşırı milliyetçi” çizgide konumlandıkları ve “Büyük Ermenistan” idealine odaklandıkları bilinmektedir. Aralarındaki en önemli fark ise, 2016 Temmuz'unda yaşanan Karakol Baskını sonrasında kurulan Sason Delileri adlı partinin, Rusya ile değil, Batı ile stratejik bir işbirliği içerisinde olunması gerektiğini öngörüyor olmasıdır.³⁴ Biz İttifakı ise liberal ve Batı yanlısı bir çizgide konumlanmış ve özellikle Levon Ter Petrosyan'ın mirasını sahiplenen bir siyasal ittifaktır. Orinats Yerkir ise, 1998'den bu yana ülke siyasetinde çeşitli biçimlerde var olmuş ve genellikle küçük bir temsil oranı ile Parlamento'da bulunmuş bir harekettir. Lideri Artur Baghdasaryan daha önce devlet başkanlığı seçimlerinde aday da olmuştur.

Sonuç

Seçim sonuçları Paşinyan'ın istediği gibi bir Parlamento yaratmıştır. Bundan sonraki süreç, geçtiğimiz ilkbaharda meydanlarda yüksek sesle vurguladığı ve kısa süreli Başbakanlığı döneminde altını önemle çizdiği programını uygulama hususunda kendisi için bir sınav olacaktır. Yolsuzlukla mücadele ve kalkınma odaklı söyleminin ne derece hayata geçirilebileceği ve ülkenin Rusya tahakkümünden ya da Moskova'ya olan bağımlılığından ne kadar uzaklaşabileceği ise önümüzdeki dönemin cevabı en fazla merak edilen soruları

34 “Anti-Russian Sentiments in Armenia-Sasna Tsrer That Replace Dashnaks”, *Report News*, 24 Kasım 2018, <https://report.az/en/analytics/anti-russian-sentiments-in-armenia-sasna-tsrer-that-replace-dashnaks-comment>, (Erişim Tarihi 15.2.2019).

olacaktır. Fakat seçimlere katılım oranının %50'ye bile ulaşmadığı (%48,6) dikkate alındığında, Ermenistan halkının, ülkede gerçek bir siyasal değişimin yaşanabileceğine olan umudunun çok da fazla olmadığı anlaşılmaktadır. Hatta bu katılım oranı, orta vadede, muhalefet tarafından kendisine karşı bir siyasal meşruiyet tartışması açmasını da beraberinde getirebilecektir.

Kaynakça

“Armenia: Nikol Pashinyan Elected As New Prime Minister”, *Al Jazeera*, 8 Mayıs 2018, <https://www.aljazeera.com/news/2018/05/armenia-pashinyan-elected-prime-minister-180508094813146.html>, (Erişim Tarihi 14.2.2019).

Paul, Amanda ve Sammut, Dennis, “Armenia's Velvet Revolution: Time is Pashinyan's Worst Enemy”, *European Policy Centre*, 30 Mayıs 2018, http://www.epnk.org/sites/default/files/page-files/pub_8568_armeniasvelvetrevolution.pdf, (Erişim Tarihi 14.2.2019).

“Jailed Journalist Pashinyan Released”, *TERT*, 27 Mayıs 2011, <https://www.tert.am/en/news/2011/05/27/nikol-pashinyan-freedom/287855>, (Erişim Tarihi 14.2.2019).

Sanamyan, Emil, “Saint Nick of Armenia: How Protest Leader Nikol Pashinyan Rescued Armenia and Made it Merry”, *Open Democracy*, 5 Mayıs 2018, <https://www.opendemocracy.net/od-russia/emil-sanamyan/saint-nick-of-armenia-how-nikol-pashinyan-rescued-armenia-and-made-it-merry>, (Erişim Tarihi 14.2.2019).

“Pashinyan, Putin Praise Bilateral Relations”, *Asbarez*, 27 Aralık 2018, <http://asbarez.com/176956/pashinyan-putin-praise-bi-lateral-relations>, (Erişim Tarihi 14.2.2019).

Antidze, Margarita, “How Russia Played Silent Kingmaker in Armenia's Revolution”, *Reuters*, 8 Mayıs 2018, <https://www.reuters.com/article/us-armenia-politics-russia-insight/how-russia-played-silent-kingmaker-in-armenias-revolution-idUSKBN1I92TE>, (Erişim Tarihi 14.2.2019).

“Pashinyan: Russian Military Base is Very Important Part of Armenia Security System”, *News.am*, 26 Temmuz 2018, <https://news.am/eng/news/463580.html>, (Erişim Tarihi 14.2.2019).

Miholjic, Nina, “Russia-Armenia Nuclear Energy Cooperation and the Metsamor Power Plant”, *Caucasus International*, Cilt 8, No. 1, 2018, s. 41-52.

Elliott, Raffi, “Is Armenia Really Post-Ideological?”, *The Armenian Weekly*, 19 Kasım 2018, <https://armenianweekly.com/2018/11/19/is-armenia-really-post-ideological>, (Erişim Tarihi 14.2.2019).

Abrahamyan, Eduard, “Pashinyan Stiffens Armenia's Posture Toward Karabakh”, *Eurasia Daily Monitor*, Cilt 15, No. 72, 2018.

“Nikol Pashinyan: Armenian-Russian Relations Have Unique Place and Significance”, *TERT*, 7 Eylül 2018, <https://www.tert.am/en/news/2018/09/07/pashinyan/2784345>, (Erişim Tarihi 15.2.2019).

“Armenia Needs Development Programs Rather than Charity Projects, Nikol Pashinyan Meets with Armenian Community Representatives in New York”, *Armenpress*, 24 Eylül 2018, <https://armenpress.am/eng/news/948308.html>, (Erişim Tarihi 15.2.2019).

Hakobyan, Sevak, “What You Need to Know About Armenia's Electoral Reforms in the Run-up to Early Parliamentary Elections”, *Jam News*, 2 Ağustos 2018, <https://jam-news.net/what-you-need-to-know-about-armenias-electoral-reforms-in-the-run-up-to-early-parliamentary-elections>, (Erişim Tarihi 15.2.2019).

“Armenian Parliament Rejects Electoral Reforms in Second Reading”, *TERT*, 29 Ekim 2018, <https://www.tert.am/en/news/2018/10/29/parliament/2830584>, (Erişim Tarihi 15.2.2019).

“Armenia Election: PM Nikol Pashinyan Wins By Landslide”, *BBC World*, 10 Aralık 2018, <https://www.bbc.com/news/world-europe-46502681>, (Erişim Tarihi 15.2.2019).

Mejлумyan, Ani, “Armenia's Biggest Oligarch Survives Anti-Corruption Campaign-For Now”, *Eurasianet*, 28 Kasım 2018, <https://eurasianet.org/armenias-biggest-oligarch-survives-anti-corruption-campaign-for-now>, (Erişim Tarihi 15.2.2019).

“Bright Armenia: Relations with EU Must Reach Strategic Level”, *News.am*, 29 Kasım 2018, <https://news.am/eng/news/483534.html>, (Erişim Tarihi 15.2.2019).

“Anti-Russian Sentiments in Armenia-Sasna Tsrer That Replace Dashnaks”, *Report News*, 24 Kasım 2018, <https://report.az/en/analytics/anti-russian-sentiments-in-armenia-sasna-tsrer-that-replace-dashnaks-comment>, (Erişim Tarihi 15.2.2019).

KARABAĞ'DA YIKILMIŞ OLAN İSLAM KÜLTÜREL MİRASI VE BU SORUNUN ÇÖZÜMÜ BAKIMINDAN İRAN'IN YERİ VE ROLÜ

Ramil RÜSTEMOV*

Özet

İran İslam Cumhuriyeti ile ilişkiler bağımsız Azerbaycan'ın dış politikasında daima önemli yer edinmiş, öncelik yönlerden birini teşkil etmiştir. Bu önem, kuşkusuz, bir dizi tarihi-kültürel, jeopolitik ve jeoekonomik etkenlerle şekillenir. Belirtelim ki, İran'ın Dağlık Karabağ sorununda ilk arabuluculuk girişimi 1992 yılının şubat ayına tesadüf etmiştir. Şunu da belirtelim ki, bazı iddiaların aksine, Azerbaycan tarafı hiç de Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ anlaşmazlığının ilk döneminde (1992-1994 yıllarında) İran İslam Cumhuriyeti işgale uğramış, kitlesel mülteci akını ile yüzleşmiş Azerbaycan'a yaptığı yardımları unutmamıştır. Ermenistan'ın işgal politikasının ilk günlerinden İran'ın "Hilal-e Ahmar" (Kırmızı Hilal) örgütü İmişli, Saatlı ve Bilesuvar bölgelerinde çadır kampları kurmuştu. Örgüt bu çadırlarda yaşayanları gıda ve ilkin malzeme temin ediyordu. Ayetullah Humeyni adına "İmdat" örgütü de azerbaycanlı mültecilere yardım ediyordu. İran eylül 1993'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin güneyinde 55 bin mülteci için çadır kampı kurdu. Bununla birlikte, İran tarafı askeri operasyonlarda yaralanmış Azerbaycan asker ve subaylarının Tahran, Reşt, Tebriz, Astara vd. kentlerdeki hastanelerde tedavisine ortam yaratmıştı. Tüm bunlar şunu gösteriyor ki, Azerbaycan ilişkilerinin yapıcı ruh gelişimi sadece ikili ilişkiler açısından değil, bölgesel bakımdan da büyük önem taşımaktadır. Bununla birlikte, İran daima sorunun toprak bütünlüğü ilkesi temelinde barışçıl yoldan çözümüne taraf olmuştur. Bu tutum 2016 yılında cephe hattında savaşlar yaşandığı zaman yüksek rütbeli İran

* Dr. Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü, ramilrustamov088@gmail.com

yetkilileri tarafından bir kez daha açıkça ifade edilmiştir. İran yüksek dini lideri ayetullah Hamaney'in Karabağ'ı müslüman toprağı adlandırması da bu tutumun göstergesi sayılabilir.

İşgal altındaki müslüman dini kimliğine ait olan anıtlar dahil diğer kültür göstergeleri yıkılır, hakaret ediliyor. Son yıllarda camilerde vahşi hayvan ve diğer hayvanların tutulması olgusu Batı ülkelerinin foto muhabiri tarafından da filme alınmış ve tüm dünya kamuoyu bu kadrolarla tanıştı. BM gibi nüfuzlu örgütün Karabağ sorunu ile ilgili kabul ettiği kararların yönetimsiz kalması Azerbaycan'a karşı çifte standartlı siyasi tutumun göstergesidir. Öyle kuşkusuz sorunun bugüne kadar uzaması tehlikeli durum yaratıyor. Bölgede barışın bozulması, savaşın başlaması AGİT dayandığı temel ilkelerine aykırıdır, genel ve uluslararası alanda mevcut olan barış ve güvenliğin kurulması yönünde atılan adımlara uygun değil. Şu nedenden dolayı da, uluslararası birlik Ermenistan'ın işgalcılık politikasına son verilmesi yönünde ciddi adımlar atmalıdır.

Anahtar kelimeler: Karabağ, İslam mirası, barış politikası, Azerbaycan, İran'ın tutumu

THE DESTROYED ISLAMIC CULTURAL HERITAGE IN KARABAKH AND THE PLACE AND ROLE OF IRAN IN THE SOLUTION OF THIS CONFLICT

Abstract

Keywords: Karabakh, islamic heritage, peace policy, Azerbaijan, Iran's position

Relations with the Islamic Republic of Iran have always been one of the priorities in the foreign policy of independent Azerbaijan. This significance is undoubtedly conditioned by a number of historical-cultural, geopolitical and geo-economic factors. It should be noted that the first mediation initiative of Iran in the Nagorno-Karabakh conflict was in February 1992. It also should be noted that in contrast to some allegations, the Azerbaijani side has never forgotten the assistance provided by the Islamic Republic of Iran to Azerbaijan, which has been occupied and faced with the flow of mass refugees during the initial period of the

Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict (1992-1994). Since the early days of the Armenian occupation policy, Iran's Hilal Ahmar (Red Crescent) organisation has set up tent camps in Imishli, Saatli and Bilasuvar regions. The organization provided food and primary necessities to those living in those tents. Ayatullah Khomeini's "Imdad" organization also assisted Azerbaijani IDPs. Iran established a tented camp for 55,000 internally displaced persons in southern Azerbaijan in September 1993. At the same time, the Iranian side provided conditions for the treatment of Azerbaijani soldiers and officers injured in military operations in hospitals of Tehran, Rasht, Tabriz, Astara and other cities. All this shows that the constructive development of the Azerbaijani-Iranian relations is of great importance not only in terms of bilateral relations, but also in the regional context. Nevertheless, Iran has always supported peaceful settlement of the conflict on the basis of the territorial integrity principle. This position has once again been explicitly expressed by high-ranking Iranian officials when fights took place in the front line in April 2016. The fact that Iran's Supreme Leader Ayatollah Khamenei called Garabagh as a Muslim land can be seen as a manifestation of that position.

Monuments, including other cultural figures of the Muslim religious identity under occupation are being destroyed, insulted. The fact that cattle and other animals were kept in mosques in recent years was also filmed by Western photographers and the whole world community was acquainted with these cadres. Non-execution of resolutions adopted by the authoritative UN body on the Karabakh issue is a sign of double standard political relations with Azerbaijan. Undoubtedly, the prolongation of the conflict to this day creates a dangerous situation. The violation of peace in the region, the beginning of the war contravenes the basic principles of the OSCE, as a whole, does not meet the steps taken to create peace and security in the international arena. That's why the international community must take serious steps to end Armenia's occupation policy.

Giriş

İran İslam Cumhuriyeti ile ilişkiler her zaman bağımsız Azerbaycan'ın dış politikasında önceliklerden biri olmuştur. Bu önem, kuşkusuz, bir dizi tarihi, kültürel, jeopolitik ve jeo-ekonomik faktör tarafından şartlandırılmıştır.

İki ülke arasındaki ilişkiler hiçbir zaman pürüzsüz ve verimli olmamasına rağmen, iki ülkenin siyasi eliti, ortak tarihi ve kültürel mirasa, ortak çıkarlara ve iyi komşuluk ve karşılıklı yarar sağlayan işbirliği çerçevesinde ilişkilerin gelişmesine avantaj oluşturmuştur. Başka bir deyişle, iki ülke arasındaki ilişkilerin tarihi karşılıklı çıkarlar temelinde geliştirilmiş ve genişletilmiştir, ancak genel olarak politik, ekonomik, kültürel ve insani ilişkilerin bir iniş ve çıkış geçmişi, farklı yaklaşımlar, bazı don ve hatta gerilimler vardır. Tabii ki, bir dizi faktörün ikili ilişkiler üzerinde kalıcı bir etkisi olmuştur. İki ülkenin siyasi sistemleri, dış politikadaki farklılıkları ve Hazar Denizi'nin yasal statüleri arasındaki farklılıklar zaman zaman test edildi. Her iki tarafın ortak kültürel-tarihi mirası, paradoksal olmasına rağmen, bazen tartışmalara ve anlaşmazlıklara yol açmıştır. Ancak, genel olarak belirtildiği gibi, gerçek politikaya dayanan sağlıklı düşünme ve karşılıklı çıkarlara dayanan politik düşünce, bir bütün olarak bölge ve dünya için sorumlu vizyon, ikili ilişkilerin doğasını belirledi.

1. İran-Azerbaycan Siyasi İlişkileri

Ermeni-Azerbaycan Dağlık Karabağ ihtilafının ilk yıllarında İran'ın Dağlık Karabağ ihtilafının çözümünde aktif bir rol oynadığı belirtilmelidir. İran'ın Dağlık Karabağ ihtilafındaki ilk arabuluculuk girişimi Şubat 1992'ye denk geldi. Aynı zamanda İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Vilayati, Bakü, Erivan ve Karabağ'ı ziyaret etti ve taraflar arasındaki ateşkes için çaba gösterdi. Bununla birlikte, Ermenilerin 25-26 Şubat gecesinde Hocalı soykırımını gerçekleştirmiş olması bu çabaları başarısız kıldı ve uluslararası güçler arabuluculuğu engelledi (<http://www.irna.ir/fa/News/82677408>)

Bununla birlikte, İran her zaman toprak bütünlüğü ilkesine dayanarak anlaşmazlığın barışçıl çözümünü desteklemiştir. Bu pozisyon bir kez daha, Nisan 2016'da cephede kavgalar gerçekleştiğinde, üst düzey İranlı yetkililer tarafından bir kez daha açıkça

ifade edildi. İran'ın ali dini lideri Ayetullah Hamaney'in Karabağ'ı Müslüman topraklar olarak adlandırdığı da bu pozisyonun tezahürü olabilir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı, bu pozisyon için İran İslam Cumhuriyeti'ne minnettarlığını ifade etti. Ayrıca şunu da not edelim ki, bazı iddiaların aksine, Azerbaycan tarafı, Ermeni-Azerbaycan Dağlık Karabağ ihtilafının ilk aşamasında (1992-1994) İran İslam Cumhuriyeti'nin mültecilerin kitlesel akışıyla uğraşan Azerbaycan'a yardım çabalarını unutmadı. Bu konuda Azerbaycanlı araştırmacıların çalışmalarında yeterince bilgi var. "6 Eylül 1993'te, İran İslam Cumhuriyeti'nin Azerbaycan Cumhuriyeti'ne insani yardım konusunda bir protokol imzalandı. İran tarafı, Ermenistan'ın saldırganlığı sonucu mülteci olmuş ve yerlerinden edilmiş Azerbaycanlılara insani yardım sağlamıştır. Ermenistan işgal politikasının ilk günlerinden beri, Hilal-e Ahmar (Kızılay), İmişli, Saatli ve Bilesuvar bölgelerinde çadır kampı kurmuştur. Örgüt bu çadırlarda yaşayanlara yiyecek ve temel ihtiyaçlar sağladı. Ayetullah Humeyni'nin "İmdad" örgütü Azerbaycan'ın mültecilerine de yardım etti. İran, Eylül 1993'te Azerbaycanın güneyinde 55.000 mülteci için 7 çadır kampı kurdu" (Qasımlı, 2015: 572).

Ayrıca, "İran tarafı, askeri operasyonlarda yaralanan Azerbaycan askerlerini ve memurlarının Tahran, Reşt, Tebriz, Astara ve diğer şehirlerindeki hastanelerinde tedavisine yardımcı oldu" (Talıblı, 2016 :182-185).

Bütün bunlar, Azerbaycan-İran ilişkilerinin yapıcı gelişiminin sadece ikili ilişkiler açısından değil, aynı zamanda bölgesel bağlamda da büyük önem taşıdığını göstermektedir. Bölgenin mevcut ve gelecekteki durumu büyük ölçüde karmaşık jeopolitik alandaki iki ülke arasındaki ilişkilere dayanmaktadır. Böylece, bazı politik, güvenlik, ekonomik ve kültürel-tarihsel faktörler Azerbaycan-İran ilişkilerini genişletiyor (Məhəmmədi, 2018: 16).

2. İran'ın Milli Güvenlik Sorunları

Dağlık Karabağ meselesinin tanımında dini veya etnik bir terim kullanmayan İran'ın, meseleyle ilgili değişken tutumu farklı noktalarla açıklanabilir. Bunlar; sorunun çözümü ile Güney Azerbaycan'daki Türk topluluğunun Azerbaycan'a bağlanma tehlikesi İran milli güvenliğinin en önemli endişelerindendir, İran'a göre; Ermenistan, Batı

ittifakına karşı Rusya safında desteklenmesi gereken bir ülkedir, Türkiye'nin Kafkasya'daki etkinliği ancak Ermenistan'la yaşanan sorunlar yoluyla azaltılabilir, İran Batı'daki Ermeni diasporası yoluyla kendisine de bazı fırsatlar oluşturabilir ve hatta uluslararası kamuoyunda imaj yenileme konusuyla ilgili olarak diasporadan gerekli destek alabilir. Nitekim bu sonuncu madde, bugün Suriye'deki Ermenilerin Esed rejimini desteklemesiyle de doğrudan ilişkilidir. Bir diğer husus ise bölgede oluşan Batı etkisine karşın İran'ın Rusya ile beraber hareket edebileceği bir siyasetin var olması gerekliliğidir. Ermenistan yanlısı tutumu ile İran'ın Rusya safında hareket etmesi bölgede ayrı bir güç dengesinin oluştuğu görünümünü vermekle beraber, milli güvenlik endişelerinde İran'ın daha rahat olmasını sağlamaktadır. Ermenistan eğilimli yaklaşımları ile Türkiye'nin bölgede Batı menşeli bir etkisinin oluşmasını ve bölgedeki Türk halkına yönelik muhtemel tesirini engellemek isteyen İran, Dağlık Karabağ sorunu ile ilgili olarak daha etkin bir aktör olma isteği taşımaktadır. Son dönemlerde arabuluculuk söylemlerini yineleyen İran, aynen Rusya'nın izlediği politikada olduğu gibi bu sorun vasıtasıyla varlığını hissettirmeyi istemektedir. Tüm bu hususlar İran'ın Dağlık Karabağ sorununa yaklaşımını belirleyen temel meseleler olma özelliğindedir. Güney Azerbaycan'daki Türk nüfusun etkisiyle de Ermenistan yönlü politika izleyen İran'ın kolektif barış açılımları konusunda komşu devlet olarak önemi bulunmaktadır. Bölgedeki mevcut sorunlar karşısında tamamen Batı karşıtı ve Rusya safında olma eğilimini devam ettirmeme ihtimali bulunan İran'ın bir komşu devlet olarak sorunun çözümündeki etkisi tartışılmaz önemdedir. Bölgeye yönelik politikalarında belirlediği hususların şu ana dek İran'a ne kazandırdığı ise sorulması gereken başka bir meseledir. Buna ek olarak Rusya'nın devamlı surette nükleer meselesinde İran'ı yalnız bırakması da yeni açılımların ne olacağı konusunda soru işaretleri oluşturmaktadır. Son dönemlerde sık sık vurguladığı arabuluculuk söylemleri İran'ın orta vadede konu ile ilgili olarak eskisine nazaran daha uzlaştırıcı fakat farklı beklentiler ve yönlendirmelerden dolayı Azerbaycan'la restleşmelere açık bir yol izleyeceği izlenimini vermektedir (Öztarsu, 2012 :17.06.).

İran'ın Azerbaycan Cumhuriyeti'nden de korktuğu konular da var. İranlı yazarların belirtmişler ki, Azerbaycan'ın siyasal görüşlerinde İran'ı Güney Azerbaycan'ın Kuzey Azerbaycan'dan ayrılmasının faili olduğunu açıkça söylenmiş ve gelecekte tek bir bölünmez Azerbaycan kurma fikirler ortaya atılır. H. Aliyev 1981'de Güney Azerbaycan hakkında konuşmuş ve gelecekte birleşik bir Azerbaycan'ın kurulması konusundaki görüşlerini dile getirdi. 1989'daki sınır olaylarının tam olarak nedeni de işte şu olaydır. 1988'de başlayan ulusal kurtuluş hareketi ve 1991'de Azerbaycan'ın bağımsızlığı da İran'ı korkuttu. İran, ilk önce Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımasa da, 1992'den beri onu tanımaya mecbur oldu. Elçibey hükümetinin Güney Azerbaycanla ilgili İran'ı tehdit etmesi bu ülkeyi ciddi şekilde rahatsız etti. 2003'te Yeni Azerbaycan Partisi'nin toplantılarından birinde, Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in Güney Azerbaycan fikrini kullanması ve kendisini 50 milyon Azerbaycan halkının başkanı olarak görmesi İranlı yetkililerin hoşuna gitmedi (Kayhan international 1999 : 11/7/2012).

Genel olarak, İran ile Azerbaycan arasındaki pragmatik ilişkiler hakkında Habib Rzazade, Cerefi (Amirahmadiyan, 1395: 19), Ehsan Felahi, İnayetullah Yazdani (Yazdani, 1395: 411), Mehnaz Qoderzi, Nora Qeyseri ve diğerleri yazarlar kendi çalışmalarında ayrıntılı bilgi vermiştir (Guderzi, 1387: 144).

2008-2010-cu iller erzinde İran Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından işgaline resmi olarak tepki göstermiş, genellikle işgali kınayan açıklamalar yapmıştır. Örneğin, Nisan 1993 başlarında Azerbaycan'ın Kelbecer rayonu Ermenistan tarafından işgal edildikten sonra Türkiye, Pakistan, İngiltere ve genel olarak İslam Konferansı Örgütü ile beraber İran da işgale tepki göstermişti. Sonraki dönemlerde İran yetkilileri çoğu zaman Karabağ sorununun toprak bütünlüğü ilkesi çerçevesinde çözümüne desteklerini ifade etmiş, ama Ermenistan'ın işgalci bir devlet olduğunu ifade etmekten çekinmişlerdir. Hatta Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda 14 Mart 2008 tarihinde 62/243 sayılı ile kabul edilen ve "İşgal altındaki Azerbaycan topraklarındaki durum" başlığını taşıyan kararın oylamasına katılmamıştır. Azerbaycan tarafının tepkisi üzerine İran yetkilileri sonradan, önemli işleri çıktığı için toplantıya katılamadıklarını, ama Azerbaycan'ın önerisini desteklediklerini

açıklamıştır. İran`ın Ermenistan ile geliştirdiği ilişkiler bu ülkenin kuşatılmışlık duygusundan ve aslında aynı zamanda genel olarak tecritten kurtulması açısından önemli rol oynamıştır. Ermenistan yetkilileri defalarca İran`ın kendileri açısından nefeslik rolü oynadığını ifade etmiştir. Azerbaycan yetkililerine göre Ermenistan`ın işgalci politikalarında ısrar etmesinin temel nedenlerinden birisi de İran`ın bu ülkeye yönelik olarak işgalci ülke muamelesi yapmamasıdır. İran bazen Karabağ konusunda tarafsızlık göstermiştir (Shaffer, 2003 :17).

3.İran-Ermenistan ilişkileri

İran, Aralık 1991`de Ermenistan`ın bağımsızlığını tanıdı ve böylece iki ülke arasında siyasi ilişkiler kuruldu. İran tarafı, ülkelerinin Avrupa'ya katılımında Ermenistan'ın kilit bir rol oynadığını düşünüyor (Sadegh-Zadeh, 2008 :36)

İran-Ermenistan ilişkilerinde önemli çizgiler şunlardır:

1. İran İslam Cumhuriyeti'nden Ermenistan'a demiryolu yapımında işbirliği;
2. Araz Nehri'nde bir elektrik santrali inşaatına yatırım yapmak;
3. Serbest ticaret bölgesinin oluşturulması;
4. Enerji alanında işbirliği;
5. Bankacılıkta işbirliği;
6. Petrol ürünleri taşımacılığı için boru hatlarının yapımı;
7. sigorta işbirliği;
8. İhracatın genişletilmesi (İran İqtisadi İnformasiya Agentliyi (Econ.), 26 aprel 2009-cu il).

Ermenistan'ın İran için öneminin nedenleri:

1. İran'ın Karadeniz, Kuzey Kafkasya ve Avrupa'ya entegrasyonu açısından Ermenistan'ın jeopolitik rolünün önemi;
2. Türkiye'nin bölgedeki genişlemesine karşı çıkmak için Ermenistan'ın stratejik önemi;
3. Ermeni azınlıkların İran'daki faaliyetlerinin önemi;

4. İslam ile Hristiyanlık arasında tarafsız konumun ve İran'a karşı Batı propagandası arasındaki islami konumu etkisiz hale getirmek için iki ülke arasında sağlıklı işbirliğini teşvik etmenin önemi;
5. İran'da siyasi ve ekonomik çevrelerde güçlü Ermeni lobisinin önemi;
6. Kendi ürünlerini ihracı için ermeni pazarının ele alınmasının ekonomik önemi;
7. İran'da Karabağ krizi gibi krizlerin yayılmasını ve bölgede güç dengesi kurulmasını, Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki ilişkileri ve bölgesel eşitliği önlemek.

İran, Ermenistan'ın ekonomik yaşamında en önemli rolü oynuyor. Bu ilişkiler Nisan 1992'de başlamış ve gaz ve yakıt ihracatı ile devam etmiştir. Ermenistan Devlet Başkanı'nın 1995'te İran'a ziyareti, Araz Nehri üzerinde yeni bir köprü açılmasına neden oldu. 1998'den beri İran, Ermenistan'ın üçüncü ticaret ortağı oldu. 2001'de İran ve Ermenistan arasındaki ticaret hacmi 120 milyon dolara yükseldi. O yıl İran, Ermenistan'a gaz ve petrol boru hatları inşaatı konusunda da bir karar verdi. 2007 yılında Ermenistan'ın Meghri mahallesinde gaz ve petrol boru hattı inşaatı konusunda bir anlaşma imzaladı. Ayrıca, iki ülke arasında 5 yıl boyunca hazır olacak, 2 milyar dolar değerinde 470 kilometrelik bir demiryolu inşaatı için bir anlaşma imzaladılar. Başlangıçta, 2007 yılında gaz boru hattı açıldı. 2011'den bu yana, enerji alışverişinde anlaşmalar imzalandı. 2014 yılında Tebriz'den Ermenistan'a 354 km uzunluğunda gaz boru hattı açılması kararlaştırıldı (Amirahmadiyan, 1391 :.22.05 1391).

4. Karabağ'da tahrip edilmiş tarihi ve kültürel miras

Karabağ, yalnızca Azerbaycan'da değil, dünyanın da en eski şehirlerinden biridir. En eski insanların yerleşim yerleri bu alanda Azık mağarasında keşfedildi. Bu yerleşim, Karabağ'ın, Akdeniz havzası ve Doğu Afrika ile birlikte, insanlığın ilk vatanlarından biri olduğunu kanıtıyor. Burada oluşmuş Guruçay kültürünün tarihi 1 milyon 200 yıldan daha kadim olmuştur (Mahmudov., Şükürov, 2005 :16).

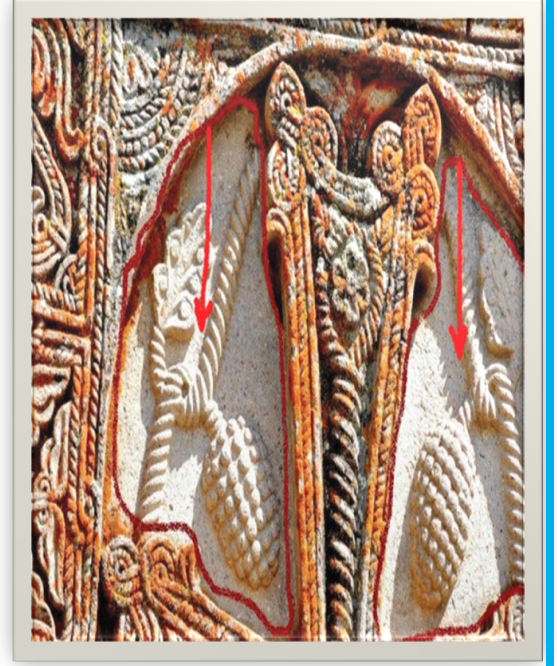
V.Minorsk'a göre, ilk kez Karabağ istilasının yazılı kaynakları Hamdullah Mustoufi'nin kitabı "Nüzhat al-Kulub'a" denk geliyor. Belki de, "Karabağ" adı, bugün iz bırakmayan herhangi bir Türk kabilesinin adı ile ilgilidir. Merkezi Şuşa olan Karabağ'ın Araz ve Kür nehri arasında yer almaktadır (Recebniya, 1368 :192).

Azerbaycan'ın çağdaş tarihinin keşfedilmemiş sayfalarından biri de Karabağ savaşı zamanı Azerbaycanlıların köy ve semtlerinde işlenen soykırımlar. Hocalı trajedisi ile ilgili bilgi blokajının kırılması için bazı çalışmalar yapılmış olsa da, diğer trajediler için bunu yapmak ne yazık ki mümkün değil. Yoksayılan ve daha az öğrenilen trajedilerden biri, Hocavend bölgesindeki Garadağlı köyünde ve Kelbecer bölgesindeki Ağdabanda yaşanan bir trajedi. Garadağlı trajedisinin canlı görgü tanıklıkları, bu trajediyi Hocalı soykırımıyla karşılaştırılabilecek bir trajedi olarak görüyor. Bazıları Garadağlı trajedisine ikinci Hocalı trajedisi diyor. Garadağlı köyü, Ermeni köyü ile çevrili, Hankendi ve Hocavend şehirlerini birbirine bağlayan yolda bulunan 800 evden oluşan büyük bir Azerbaycan köyüydü. Sovyet döneminde, köyün nüfusu göç etmek zorunda kaldılar ve toprakları Ermeni köylerine verildi (Zülfüqarlı, 2010 :6).

8 Nisan 1992'de Ermeni korsanları, 3 gardiyanı öldürerek köy koruculuğuna saldırdı. Ağdere bölgesindeki Çapar köyü yönünden Kelbecer'in Çayqovuşan ve Agdaban köylerine yapılan silahlı saldırı sonucunda, köy tamamen yandı ve siviller acımasızca işkence gördü. Bu katliamın sonucunda 39 kişi gaddarlıkla katledildi. Ermeniler tarafından tarihi, mimari ve kültürel anıtlar yıkılmış, terk edilmiş ve tahrip edilmiştir. Bu trajedi, Azerbaycan tarihinde işlenen en büyük suçlarından biriydi ve Karabağ'ın stratejik olarak önemli Kalbajar bölgesini ele geçirmek için Ermenistan milliyetçileri tarafından "Büyük Ermenistan" adına insanlara karşı işlenen korkunç bir katliamdı. Ağdaban trajedisi - bütün bir köyün yakılması, yüzlerce masum sivilin işkencesi ve hafızalardan silinen bir olay değildir (Qasımov, 2017 :1).

Bu köyün ikinci kez işğalı 26 Mart 1993'te gerçekleşti. Ermeniler tarafından saldırıya uğrayan, savunulmayan provokasyonlardan etkilenen Kelbecer nüfusu, karlı

günlerde, yalınayak, mülklerini atarak,deniz seviyesinden 3400 metre yükseklikte Murovdağ geçidini geçmek zorunda kaldılar. Ağdaban köyünü ikinci kez işgal etmek, Kelbecer'ın tamamen Ermenistan tarafından ele geçirilmesi anlamına geliyordu. Ondan sonra, Kelbecer her taraftan ablukaya alınarak, 31 Mart - 2 Nisan 1992 tarihleri arasında tamamen işgal edildi. Kelbecer'ın işgali Ermeniler için stratejik bir plandı. İlk olarak, Karabağ kuşatması ancak Ağdaban, yani Kelbecer'in işgalinden sonra mümkün oldu. İkincisi, Kelbecer'in işgal edilmesi, askeri üstünlüğün Ermenistan'a geçmesi ve Ağdam, Fuzuli, Zangilan, Gubadli, Cebayil gibi zengin kaynaklara sahip bölgemizin işgal edilmesi ile tetiklendi (Nərimanoğlu, 2018 :7).

1. Sahteleştirilmiş eski abidelerimizden biri

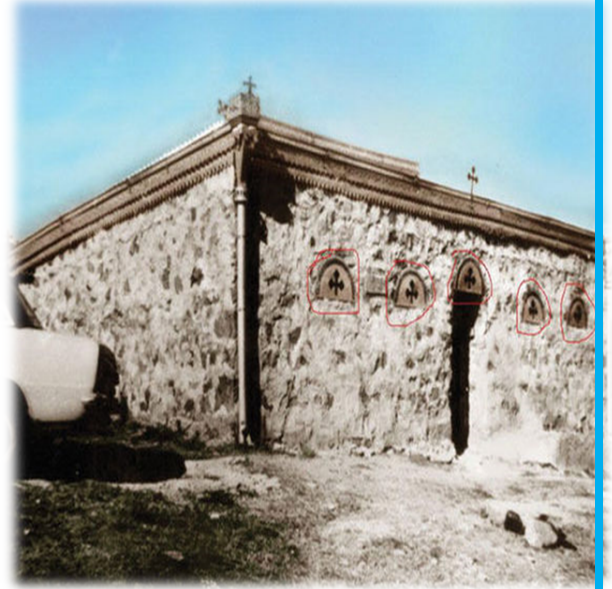
Ermeniler Azerbaycan topraklarına yerleştikten sonra, Ermeni tarihini kendilerine gösterilen özeni ve güveni kullanarak yenilemeye başladılar. Rusya'nın etkisi altında olan Güney Kafkasya'nın tüm bölgelerinde, Ermenilere büyük güven gösterildi ve devlet işlerinde üst sıralara yerleştirildi. Bu istismarları kullanarak Azerbaycan devletinin ve Alban Hıristiyan kiliselerinin dini arşivlerindeki tarihi bilgileri kötüye kullandılar veya yok ettiler. Aynı zamanda, kontrol ettikleri toprakların izlerini kaybetmeye, başka yerlere sürüklenmeye, albaba isimlerini, toponyumlari değiştirmeye, Azerbaycanlıların ulusal kùltür modellerinden bazılarina hakim olmaya ve başkalarını tahrip etmeye başladılar. Bilinçli zihinleri ve kamuoyu ile, Ermeniler, ancak bu şekilde kendilerini Güney Kafkasya'nın efsaneleri ve ebedi sakinleri olarak dünya topluluğuna, işgalcileri ve terörist faaliyetleri için yasal elbiseler giyecekler.

Ermeniler tarafından tarihi eserler, mezar höyükleri, dekoratif uygulamalı sanat örnekleri, at ve koç figürler, mezar taşları, mezarlar, camiler, haçlar, antik yerleşimler,

saraylar, anıt eserler, evler ve müzeleri imha etmeye karar verildi. Bu kararı uygulayarak Ermeniler, kendilerinin bu bölgelerde yaşadıklarını ve Güney Kafkasya'nın Ermeni toprakları olduğunu kanıtlamak istiyor. Dağlık Karabağ'da şu an 50-60 bin Ermeni nüfusunda yaşadığı halde, Ermeni halkı ibadet etmek ve dini inançlarını yerine getirmek için 600 Alban manastır, bazilika ve diğer karakteristik tapınaklara isim verilerek Ermeni Kilisesi adıyla tanıtılıyor. Şu anda Ermenistan'ın böyle bir kiliseye ya da manastıra sahip olmadığı bilgisine dikkat edilmelidir. Bütün bunlar azmış gibi, işgal altındaki Azerbaycan topraklarında 15 farklı modern Ermeni kilisesi yapılmıştır (İsmayılov, 2009 :93).

5. Yıkılan Alban Tapınakları

Bu anıtların çoğu Azerbaycan'ın birçok bölgesinde korunmuş ve orijinal hallerini saklamışlardır. Kelbecer semtindeki Hudavenk mimarlık kompleksi XIII. Yüzyıl, Talış köyü Urek tapınağı (1279), Laçın bölgesinin Kosalar köyünde Açoğlan tapınağı - IX. Yüzyıl, Varazuğun mebedi - XII. Yüzyıl, Hocavendin Sos köyünde Amaras tapınağı - IV. Yüzyıl, Ağdere ilçesinde kutsal Yelisey tapınağı, Veng köyünde Gencasar tapınağı, Gubadli bölgesinde Gavurdere tapınağı, Ağdam bölgesinde Yemiş Arakel tapınağı XII. Yüzyıl, Hocalıda Hansıh mebedi (1122), Haçmaç - 1100 yıl, İnci Tapınağı - 1202, Hocavend bölgesinde Kızıl Tapınak – 1000 yıl, Hagapat Tapınağı, Goşaveng Tapınağı, Dedeveveng Tapınağı, Ağtala Tapınağı, Erçiveng Tapınağı, Tatev Tapınağı, Uzunlar Tapınağı, Yenivan Tapınağı, Sanain Tapınağı, bugüne kadar Alban mimarisinin en güzel örnekleri. Şu anda, Ermeniler bu anıtları, taş yazıtları, süs resimlerini, sanatsal taş örnekleri ve bu anıtlardaki birçok Hıristiyan dini sembolünü

2. Tahrip edilmiş Alban abidesi

değiştirerek Ermeni kiliseleri ve manastırları olarak değiştirmiştir. İşgal altındaki bölgelerde tarihi ve kültürel anıtlara deyen toplam zarar 177.000.000 \$ 'dır.

Şüphesiz, Ermeni işgali sonucu yağmalanan, imha edilen müzeler arasında en sıradışı Ağdam Ekmek Müzesi. Ermeni işgali sırasında sadece Şuşa'da 8 müze tahrip edildi ve yağmlandı. Şuşa'daki Halı ve Sanat Müzesi, Üzeyir Hacıbeyov'un Şuşa'daki Ev Müzesi, ancak bu müzelerin fonları tam olarak kurtarılmadı. Şuşa kentinde Natavan, Bülbül, Abdurrahim bey Hagverdiyev ve diğerleri Ev müzeleri, fotoğraf galerileri, Şuşa ve Hankendi etnografya müzeleri tamamen tahrip edilmiştir. Bu anıtlar tüm ahlaki normlar, uluslararası insancıl ilkeler, medeniyete aykırı olarak zarar görmüş ve ağır hasar görmüştür. Ermenilerin yıktığı müzelerden biri Kelbecer Tarih ve Etnografya Müzesi idi. 30.000'den fazla tarihi esere sahip olan bu müze, 1980'lerin başında kuruldu. Müze tamamen Ermeniler tarafından tahrip edildi. Zengilan Yerel Tarih Müzesi de bu bölgenin tarihi ve kültürü hakkında bilgi sahibi olmak için bir kartvizit rolü oynadı. Müze 1980 yılında faaliyete geçti ve orada yaklaşık 6.000 eser korunmuştur. Burada çeşitli halılar, kilimler, çeşitli bakır ve gümüş eşyalar, nimçe, sürahi, hurcun, gümüş hançerler ve on sekizinci yüzyıl Zangilan köylerinden birinin kırsal yaşam modelini içerir. İşgalden sonra, müze yıkıldı ve sergileri yağmlandı. Gubadli'nin işgali sırasında Ermeniler, 5.000'den fazla nadir serginin bulunduğu bir tarih ve etnografya müzesi yağmaladılar. Buradaki sergilerden herhangi birini kurtarmak imkansızdı

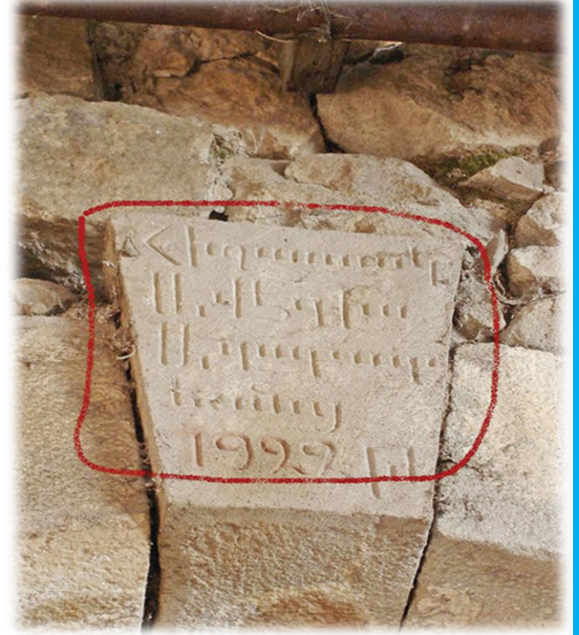
(http://garabagh.net/content_340_az.html).

6. İran'ın Karabağ'daki faaliyetleri ve Azerbaycan'ın kültürel mirasının farslaştırılması

İran medyası, Şuşa'daki anıtları eski Farsça anıtlar olarak tasvir etmeye başladı. Eski bir Türk şehri olan Şuşa'nın iddialar konusunda tahrif edildiğini söylemek mümkündür. MS 2. yüzyılda yaşayan "Eski Roma tarihçisi Gaius Cornelius Tacitus (Tasit), Kafkasya'daki Dondar Türk kabilesine ait Sosu şehrinin varlığı hakkında bilgi verdi. Şuşa şehrinin adı Türk kabileleri ve Türkçe kelimelerle açıklanmaktadır. Türklerin yaşadığı en çeşitli yerlerde Şuşa, Şoşu, Şuşi gibi isimler ve yerleşim yerleri vardı. Pek çok

araştırmacı Şuşa kelimesini Türk dilinde "uc" "yüksek" manaları veren "şiş" bileşeni ile anlatıyorlar. Kısacası Şuşa'nın Perslerle hiçbir ilgisi yok. Şuşa başta olmak üzere Karabağ'ın işgalinden sonra Ermenistan'ın diğer bölgelerdeki camilere attığı adımlar şöyle özetlenebilir:

1. Ermeni Cumhuriyeti'nin ilgili devlet kurumları tarafından, Azerbaycanlı camilerine resmi olarak hakaret ve imha edilmesine karar verildi;
2. Caminin minareleri tamamen yıkılmış, iç tasarımları ve duvarları tahrip edilmiş, hücreler ve yardımcı odalar havaya uçmuş, kullanım ve iletişim hatları tamamen tahrip edilmiş;
3. Caminin süs eşyaları, teknik donanımları, teçhizatları, sağlam ve yumuşak envanteri ele geçirildi ve Ermenistan Cumhuriyeti'ne götürüldü;
4. Caminin iç ve dış duvarlarındaki Ermeni ve Rus dillerinde küçük düşürücü, Azerbaycan halkına ve Türk milletine karşı ifadeler ve hakaretler yazılmıştır;
5. Ermeniler artık caminin ibadet odasını ve yardımcı odalarını ahır olarak kullanıyorlar.

3. Ermenileştirilen eski abidelerimizden

İran tarafının camileri restore etme veya tamir etme isteği övgüye değer. Ancak, eski Türk toprağı Karabağın kültürel ve dini anıtlarının farslaştırılması herhangi bir boyuta uymuyor (<https://sputnik.az/politics/20171206/413077407/qarabadak-abideler-niye-farslashdirilir>).

Erivan'daki tarihi "Mavi Camii" adı "Fars Camii" olarak değiştirildi. Bu barede İğdır Azerbaycan Evi Derneğı Başkanı Sardar Ünsal söyledi. Dernek başkanı, 1765 yılında inşa edilen Erivan Cuma Camii veya "Mavi Camii" ni Ermeniler yabancı misafirlere Fars camii gibi anlatıldığını söyledi. S.Ünsal, Ermenilerin İranlıları memnun etmek için dağıtmadıklarını ve aynı zamanda İran İslam Cumhuriyeti caminin onarımı ve restorasyonu için koşullar yarattığını söyledi. Türk izlerini her fırsatta ortadan kaldırmak isteyen Ermeniler, bazı camileri Fars Camii olarak sunarken bazı camiler ahır olarak kullanılıyor. Erivan Camii, Hüseyinli

4. İran hükümeti tarafından farslaştırılmış İrevanın "Göy mescidi"

Hanı tarafından 1760 yılında inşa edilmiş ve 1765 yılında tamamlanmıştır. Bu cami, 1776 yılında şehirdeki gezginlerin eserlerinde güzelliğı için kentin en görkemli anıtı olarak sunulmuş ve Doğu Mimarisinin nadir incilerinden biri olarak tesvir edilmiştir. Ermeni kaynaklarına göre, 1930'da Sovyet gücünün kurulmasından sonra, Erivan'daki tüm camileri yıkmaya karar verildi. Sadece Ermeni şair Yegişe Karents'ın ciddi girişimlerinden sonra, "Mavi Camii" imhadan kurtuldu ve 1936'da camide Erivan Tarih Müzesi kuruldu. İkinci Dünya Savaşı sırasında cami bir silah deposu olarak kullanıldı. 1995 yılında, İran ile Ermenistan arasındaki anlaşmaya göre, İran hükümeti caminin yeniden yapılandırılması masraflarını üstleniyor. Caminin onarım ve restorasyon çalışmaları 2006 yılında tamamlanmıştır. "Mavi Camii" kompleksinin 24 metrelik minaresi, 28 hücre (küçük oda), kütüphane, büyük salon, restore edilerek işletmeye alınmıştır

(http://musavat.com/news/meneviyyat/Ermeniler-Irevandaki-Goy-mescidin-adini-deyisib-Fars-mescidi-edibler_209223.html)

Karabağ'ın İran'la olan sınırlarını da dikkate alan İran tarafı, turistleri tarihi ve dini anıtlarına çekmek için bu anıtları restore etmeye başlamış, Azerbaycan halkına ait maddi kültür, İran kültürü olarak sunulmuştur. Sözde Arsak Cumhuriyeti, 2015'ten beri Avrupa Tarihi ve Mimari Anıtların Korunması ve Restorasyonu Konvansiyonu'na katılmıştır. İranlı yetkililer, defalarca Karabağ'daki İran kültürel anıtlarını restore etmenin bizim görevimiz olduğunu belirttiler (<http://www.alikonline.ir/fa/news/political/html>).

Şuşa'daki Aşağı Gövher Ağa camisinin onarımı ve yeniden inşası, İranlı uzmanlar tarafından tamamlandı ve Dağlık Karabağ Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı tarafından sipariş edildi. Yukarı Gövher Ağa Camii'nin yeniden inşası, Ermeni Tarihi Miras Fonu tarafından Karabağ hükümeti ile ortaklaşa gerçekleştirildi (<http://alikonline.ir/fa/news/cultureandart/item>).

İranlı uzmanlar, bir hoşgörü örneği olarak Karabağ'da bulunan tarihi eserlerin korunması ve restorasyonu hakkında bilgi verdi. Şuşa'daki Aşağı Gövher Ağa Camii, 1883'te Azerbaycanlı bir mimar olan Kerbelayi Safi Han Garabağlı tarafından yaptırılmıştır. Daha önce bu cami Tarih Müzesi idi. Yukarı Gövher Ağa Camii, 2008-2009 yılları arasında bir kez daha restore edilmiş ve tavanı ve kubbesi sözde restore edilmiştir

(<http://www.robertmarkarian.com/fa/index.php/news/item>).

İran'ın diğer yasa dışı eylemlerinden biri de Karabağ'da faaliyet gösteren şirketleridir. İran'ın Mellat Bankası Erivan şubesi, Nisan 2016'da Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'ne büyük miktarda finansal destek gönderdi. Daha önce aynı bankanın Erivan şubesinin eski başkanı Hraçya Talişi Ovanisyanın İtirafı: "Nisan 2016 olayları sırasında, İran Mellat Bankası tarafından bir kez daha "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti" adına para ayırmak için oraya gittim. Dağlık Karabağ ziyaretim sırasında, Manvel

5. Ağdamın Gövher Ağa camisinin İranlı iş adamları tarafından restore edilerek fars abidesi gibi tanıtılması

Qirgoryan da dahil olmak üzere bir dizi devlet görevlisiyle tanıştım ve bankanın finansal yardım konusundaki görüşlerini paylaştım. Ermenistan'da faaliyet gösteren yüzlerce İran şirketi var. Banka kayıtlarına göre Karabağ'da olan Mona Grup (Rahmani, Rashidi, Azadan Haddad), Kankar (Seyid Nur Eyni), Sharifli (Rza Şarifi), Süleymani (İzzet Süleymanpur), Arya Filiz Nab (Rasul Anzari), Araz Muhacir Ticaret (Kazım Safarzadeh), "Aftab" (Azimi Ahmedpur), "Ar azfud" (Cav Necefzadeh, Necefzade, Mohammad Bimağdari, Nusrati (Rza Nusratti), Peyan-e Saderat (David Jokar), Vasif (Mohammed Jafarpur Vasif), Firuznejat (Ahmed Firuznejat) Kaimifa "(Abulfaz Metlebzade)," Turac "(Mahammadhüseyn Yusifzadeh)," Armen "(Ali Yerçekimi)," Ava "(Vahid Ohancanian)," Kraun "(Hamu Davudi)," Sha "(Seyidali Husseyini)" Suas " "Nahid" (Mohsen Fushbaf), "Saba Saha" (Rza Nafazi), "Petrocam", "Derakhshan" (İsmail İbrahimi), " Muhammed Ansari, Muhammed Ansari, Muhammed Anjari, Lubah, Hüseyin Malik ve diğerleri, ayrıca "Luba" (Ali Azad Afruz), Nardino (Siyamek Bolandi), Kultrom (Sada Allahverdiyan), Shadan (Shahruh Husseyini), Sunesar (Nasir Enayi), Suzan (Behruz Jaznage), "Novcavan Kardeşler" Javad Novcavan), "T atyo" (A (Shahinans), Roberto (Rubik Minasyan), Arbi (Varouj Ayvazyan), Shahbaz (Mohammedza Baqeri), Kyudot (Rahim Ali), Ambret (Parviz Nusret)), "Bir" (Hadi Purradi Ghargi), "Kondal" (Asker Fadai), "Aypeks Nur", "Miyad" (Yunes Rezayi Aqdam), "Paknam" (İsa İmamı), "Marlik" Nasırlı Eslami), "Nadir" ("Nadir"), "Sahab Sahand" (Cavad Rahimi Namdar), "Ercimend" (Alirza Ercümend), "Livarcan" (Mohsen Canabiyya), "Silis Şen" (Seyid Abulfaz Sallı) (Nadir Karimiyan Blackrud), Rand (Rahman Behruzi), Trakliyan (Hamid Kharrami), Didar (Alirza Halimi Tabrizi), Genel Yağ (İbrahim Dadasi Farkandi), Aştar (Muhammed Ali) "Necati" (Yusif Necati), "Alishan" (Sırık), "Hadi" (Rza Hadi), "Zakeri" (Menuchehr Zakeri), Apada (Alirza Firuzmandi), "Olaks" (Yusuf Cales) "Alfapetrolium" Harut Aslanian), "Sanir" (Katuziyan), "Biga" (Jerj Antik), "A Harmik Motor (Haremayn Manaseryan), Sin Ezgim (Amir Azhari), "Eski İranlı" (Ali Aliantuht), "Rumi Yağı" (Hernik Darqukasyan), Motoshop (Rafiq Gargusyan), Raymond Tarverdiyan, , "Tun Tun" (Serge Amirkhanian), "Zohrabyan" (Zohrabyan kardeşler) ve "Edko" (Armen Hodobahşyan) gibi şirketlerdir. Bu şirketler adına genellikle Dağlık Karabağ'a para

transferleri yapıyor. İran'ın Saman Caal Co'su ile ayrılıkçı örgüt arasında imzalanan sözleşmeye göre 1883'te Şuşa'da yapılan Gövher Ağa Camii yeniden inşa edildi.

Sonuç

Sonuç olarak, işgal altındaki bölgelerde Ermeniler tarafından 738 tarihi eser, 83500 sergisi olan 28 müze, 4 resim, 14 anıt kompleksi ve 1107 kültür kurumu dahil olmak üzere 1891 adet maddi kültürel kaynak yağmalandı ve vandalizm nesnelere dönüştürüldü. Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik askeri saldırganlığının ve işgal politikasının bir parçası olarak, maddi kültür ve dini abidelerin imha edilmesi, yağma, zimmete, menşe ve hedef değişikliği gibi sistematik bir vandalizm politikası izlenmektedir.

6. Erivan "Göy meşid" üzerinde farsca yazı ilave edilmiştir

Azerbaycan halkının kültürel mirasını yok etme politikası yalnızca Azerbaycan halkına karşı değil, aynı zamanda evrensel medeniyete de karşıdır. Dışişleri Bakanlığı yetkilisine göre, 2003 yılından bu yana Azık Mağarası ve Ağdam'da yasadışı arkeolojik kazılar yapıldı. Azerbaycan halkının Ermenistan topraklarında kültürel mirası aynı kaderidir. Erivan'daki Demirbulak camisi yerden silindi ve Mavi Camii orijinal özelliklerinin yerini almak için yenilendi. Tahrip edilen anıtlar arasında 18. yüzyılın ikinci yarısında Kara Mühür tarafından Erivan'da inşa edilen Hacı Novruzali Bey Camii ve saray kompleksi "Sardar Sarayı" bulunmaktadır. Erivan'daki Sardar Camii, 2014 yılında tamamen yıkıldı. Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Dışişleri Bakanlığı, "Ermenistan Cumhuriyeti tarafından Azerbaycan'ın işgal altındaki bölgelerinde tarihi ve kültürel mirasın tahrip edilmesi" ve "Ermenistan Cumhuriyeti'nin Azerbaycan Cumhuriyeti'ne karşı devam eden saldırganlığının bir sonucu olarak tarihi ve kültürel mirasının tahrip edilmesi ve hakaret edilmesi" hakkında ayrıntılı raporlar hazırlayarak BM, AGİT, Avrupa Konseyi, İslam İşbirliği Teşkilatı, ISESCO ve UNESCO dahil diğer kuruluşlara sunulmuştur. Yapılan çalışmalar sonucunda, İslam İşbirliği

Teşkilatı Azərbaycan Cumhuriyeti'nin işğal altındaki bölgələrində İslam tarixi və kultural mirasının imhasına yönelik düzenli kararlar kabul edilmektedir. Bu tür son kararlar 2015, 2016 ve 2017 yıllarında Kuveyt, Özbekistan ve Kotdivuar'daki İİT Dışışleri Bakanları Konseyi'nde kabul edildi. Ermenistan'ın bu eylemleri, 1954 Haaqa veya “Silahlı Çatışmalar sırasında Kultural Anıtların Korunması Sözlüşmesinin” kaba bir ihlalidir. Ermenistan işğal altındaki bölgelerimizdeki maddi kultural anıtlara karşı işlenen vandalizm eylemleri için doğrudan uluslararası yasal sorumluluğa sahiptir.

KAYNAKÇA

1. İsmayılov Faiq (2009), “Məcburən erməniləşdirmə” Bakı: 183 s.
2. Mahmudov Yaqub; Şükürov, Kərim. (2005), “Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər”, Bakı: Təhsil nəşriyyatı - 250 s.
3. Məhəmmədi Məsiğa (2018), “Azərbaycan-İran siyasi əlaqələrinin hazırkı durumu və perspektivləri” / Azərbaycan-İran əməkdaşlığı: əsas istiqamətlər və imkanlar/ Bakı: 204 s.
4. Nərimanoğlu, Məhəmməd (2018), “Zülmət gecənin qanla açılan səhəri” / Azərbaycan qəzeti 8 aprel, s.7
5. Qasimov, Hamlet (2017), “Xalq qəzeti”nin bölgə müxbiri 12 noyabr, s.1
6. Qasımlı, Musa (2015), “Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003)”. I hissə. Bakı, s. 605
7. Sadegh-Zadeh, Kaweh (Winter 2008), “Iran’s Strategy in the South Caucasus, Caucasian Review of International Affairs, Vol.2, No.1.s.35-41
8. Talıblı, Sübhan (2016), “İran İslam Respublikasının Qafqaz siyasətində Dağlıq Qarabağ problemi (1991-2005-ci illər)”. Bakı, s. 182-185
9. Öztarsu, Mehmet Fatih (17.06.2012), Strategic Outlook Analisti, Ermenistan, Zaman Gazetesi.
10. Shaffer, Brenda (2003), “Irans Role in the South Caucasus and Caspian Region ran: Diverging Views of the U.S. and Europe”, SWP Berlin, s.17-22.

11. Zülfüqarlı, Məhərrəm (2010), "Dağlıq Qarabağda erməni terroru Qaradağlı faciəsi", Bakı, 15 s.
12. http://garabagh.net/content_340_az.html
13. <https://sputnik.az/politics/20171206/413077407/qarabadak-abideler-niye-farslashdirilir>
14. http://musavat.com/news/meneviyyat/Ermeniler-Irevandaki-Goy-mescidin-adini-deyisib-Fars-mescidi-edibler_209223.html
15. <http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=1304894&title=iran-karabag-konusunda-neden-ermenistani-destekliyor&haberSayfa=0>

Farsça kaynaklar

16. امیر احمدیان بهرام، حبیب رضازاده، احمد جرفی "تحلیل روابط ایران و ارمنستان با استفاده از چارچوب نظری" هطالعات اوراسیای مرکزی؛ دوره 9، شماره 1، بهار و زمستان 1395، ص. 19-41
17. امیراحمدیان بهرام (1391)، "فرصت ها و چالش های ایران در قفقاز"، تاریخ دسترسی (22.05.1391) arannews.ir/fa/news/23705.aspx
18. مهناز گودرزی، نورا قیصری (1387) "روابط ایران و ارمنستان: فرصتها و موانع" مطالعات اوراسیای مرکزی، مرکز مطالعات عالی بین المللی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، سال دوم، شماره 3، زمستان و بهار، ص. 144-121
19. خبرگزاری اقتصاد ایران /اکنونوز 26 فروردین 1388 "سفر رئیس جمهور ارمنستان به ایران"، <http://www.econews.ir/>
20. عنایت الله یزدانی، احسان فلاحی (1395) "تعامل سیاست خارجی ایران و روسیه در تقابل با محور شرعی-غربی در قفقاز جنوبی" هطالعات اوراسیای مرکزی؛ دوره 9، شماره 2، پاییز و زمستان، ص. 411-430
21. <http://www.irna.ir/fa/News/82677408> مناقشه قره باغ و 20 سال مذاکرات نافرجام
22. Kayhan international (1999), "South Azarbaijan Unrest: A Nationalist Feeding", Available at: www.rferl.org/content/article/1143277.html, (Accessed on: 11/7/2012)

23. Sazman-i edarey-i hökuməte Səfəvi ya təliğate Minorski bər təzkirət əl-mülük. (1368), Tərcomey-i Məsud Rəcəbnıya, Tehran, 340 s.

24. <http://www.alikonline.ir/fa/news/political/%D8%B3%DB%8C%D8%A7%D8%B3%DB%8C/item/2822%D9%BE%D8%A7%D8%B3%D8%AE%D9%85%D9%82%D8%A7%D9%85%D8%B1%D8%B3%D9%85%DB%8C%D8%AC%D9%85%D9%87%D9%88%D8%B1%DB%8C%D9%82%D8%B1%D9%87%D8%A8%D8%A7%D8%BA%D8%A8%D9%87%D8%A7%D8%B9%D8%AA%D8%B1%D8%A7%D8%B6%D8%A8%D8%A7%DA%A9%D9%88%D8%AF%D8%B1%D8%AE%D8%B5%D9%88%D8%B5%D8%A8%D8%A7%D8%B2%D8%B3%D8%A7%D8%B2%DB%8C%D9%85%D8%B3%D8%AC%D8%AF%D8%B4%D9%88%D8%B4%DB%8C>

پاسخ مقام رسمی جمهوری قره باغ به اعتراض باکو در خصوص بازسازی مسجد شوشی

25. <http://alikonline.ir/fa/news/cultureandart/item/2711%D8%A2%D9%85%D8%A7%D8%AF%D9%87%D8%B4%D8%AF%D9%86%D8%B7%D8%B1%D8%AD%D8%A8%D8%A7%D8%B2%D8%B3%D8%A7%D8%B2%DB%8C%D9%88%D9%85%D8%B1%D9%85%D8%AA%D9%85%D8%B3%D8%AC%D8%AF%D8%B4%D9%87%D8%B1%D8%B4%D9%88%D8%B4%DB%8C%D9%82%D8%B1%D9%87%D8%A8%D8%A7%D8%BA>

آماده شدن طرح بازسازی و مرمت مسجد شهر شوشی قره باغ

26. <http://www.robortmarkarian.com/fa/index.php/news/item/1999%D8%A7%D8%AF%D8%A7%D9%85%D9%87%D8%B9%D9%85%D9%84%DB%8C%D8%A7%D8%AA%D9%85%D8%B1%D9%85%D8%AA%D9%85%D8%B3%D8%AC%D8%AF%D8%B9%D9%84%DB%8C%D8%A7%DB%8C%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86%DB%8C%D8%B4%D9%87%D8%B1%D8%B4%D9%88%D8%B4%DB%8C%D9%82%D8%B1%D9%87%D8%A8%D8%A7%D8%BA>

ادامه عملیات مرمت مسجد علیای ایرانی شهر شوشی قره باغ

دوشنبه، 14 فروردین 1396

TÜRKİYE VE AZERBAYCAN ŞİİRİNDE KARABAĞ SORUNU, HOCALI FACİASI

Merziyye NECEFOVA*

ÖZET

Artık uzun yıllar aşmak o trajik - (Şubat 25-26 geçen gece, 1992 yılı) geceden. 1905-yılından bu yana defalarca Ermeni ve velileri tarafından tacavüzə maruz kalan Azerbaycan halkı sonunda benzeri olmayan Hocalı faciəssini yaşadı. 1988 yılından itibaren literatürde, özellikle şiir türünün Karabağ bölgesinde yaşananacaq bu faciaların olmasını duyan yazılar, şiirler oluşmaya başlamıştı. Henüz Hüseyin Arif 1997 yılından "Göyçəlilər dağılmayın, Göyçeden" adlı şeirilə sesini gerekli yerlere iletmek isterse de ancak, çok maalesef, ona sadece şair ve yazarlar cevap verdi. Karabağ Savaşı başladığında ise tüm edebiyat adamları ve aydınları döyüşçülərimizə manevi destek ve dayanak oldular. Artıq bir süreden sonra ise Türk dilli halklar Karabağ olaylarına ve Hocalı faciasına münasebet bildirmekle birlikte edebiyatın aktif janrı olan şiirle de olaylara münasebet bildirdilər. Xüsusilə kardeş Türkiye'de mitinglerin yapılması, bu konuyla ilgili konferans ve simpozyumların, seminerler yapılması dikkat çekiyor ve ölçülür. Ancak Türkiye'de sık -sık Hocalı faciasının anma günlerinde Şiir müsabakalarının düzenlenmesi bu konuda yüzlerce Türkiyeli şairlerin yaratıcılığında akılda kalıyor. Son yıllarda Kars'da, İzmir'de, Antalya'da, İstanbul'da, Ankara'da ve onlarca şehirlerde Hocalı faciasını eks etirən müsabaka ve seminerler düzenlenmiştir. Özellikle Seyit Osman Akyüzün, Özer Altayın, Talet ülkerin, Nihat Malkoçun, Osman Bayların, Ahmet Yağmurun, Ahmet Omurcanın, Osman Bayların şiirleri daha şox dikkat çekiyor. 2004- ci illə Türkiye ve Azerbaycan kadınlarının birlikte baskı yaptıkları "Bayraklarda hilalımız"

* Prof. Dr. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, necefova.merziyye@mail.ru, tel:+99450-351-70-71

adlı topluda onlarca şairlərin Karabağ ve Hocalı hesretli şiirleri güzel bir örnek vardır. Kitapta Rabia Barışın, Harika Ufukun, Minevver Sezer'in ve digərlerinin şiirleri Karabağ konusunda dəyərli eserlərdən kabul edilə bilər. (Bu şiir nümunələrindən məqalədə geniş şəkildə yazacağım)

KARABAKH İSSUE İN THE POEM OF TURKEY AND AZERBAİJAN, THE HOJALY TRAGEDY

SUMMARY

That trajectory that will last longer years - from late (1992 to night 25-26). Since 1905, Azerbaijan, which has been defeated by Armenians and their cousins, has survived the endless Hocali tragedy. In the lost literature in 1988, the poems dedicated to the existence of these tragedies, especially in the Karabakh region of poetry, began to appear. Although Hussein Arif wanted to send his voice to the places he wanted in 1997 with the poem "Do not disperse the Goychans," but a great maalesef gave him just the poets and writers. When the Karabakh War began, the men and women of the war were supported and supported by the maneuver. This conveys the importance of conducting conferences and symposiums, seminars, and measurements. But Turkey-the-Memory of the Khojaly tragedy Poetry competitions in the memory of hundreds of Turkish poets in this field remain in mind. In recent years, competitions and seminars have been organized in Kars, Izmir, Antalya, Istanbul, Ankara and dozens of Hodjaly tragedies. Featured by Sayyid Osman Akyuz, Ozer Altay, Talet Ulker, Nihat Malkoçun, Ottoman Bay, Ahmet Rain, Ahmet Omurcan, Ottoman Bay poems are more attentive. There are good examples of dozens of poems from Karabakh and Hocali, in the "Our Flag on the Flag," which was organized by Turkish and Azeri women in 2004. The book contains poems by Rabia Baris, Harika Ufuk, Minevver Sezer and others, and can be taken from the artifacts on the Karabakh convention. (I'll write more in this article from this poem).

GİRİŞ

Azərbaycan şiirində 1990 -cı yıllardan itibaren Karabağ konusunu, torpağ itkili şiirlerden yazmayan şair kalmadı. Bakhtiyar Vahabzade, KhalilRza Uluturk, Mammad Araz, Zalimkhan Yagub, Mammad Aslan, Kabil, Famil Mehdi, Jabir Novruz, Isa Melikzade, Sabir Rustamkhanlı, Nusret Kasamanlı, Fikret Goja, Nariman Hasanzadeh Alakbar Salahzade, Alemdar Oğuzcan, Oğuzhan Aydın Laçınlı, İnci Dilbazi, Hökume Billuri, Firuze Memmedli, Rıza Xələfli ve yüzlerce genç şairlerin sanatında kırmızı bir çizgi oldu. Daha sonra bu lirik şiirler büyük hacimli şiirler dönüştü.

X.R.Ulutürk "Karabağ şehitlerine ağıt", İsa İsmayılzade "Haran ağrıyor, Vatan?", Zelimhan Yakup karabağ konusunda yedi büyük eseri "Şair Çılgılığı, " Zelimhan bedduası," O kızın gözyaşları ", Ələkbər Salahzade" Hocalı xəçilləri ", Nusret Kesemenlinin "Hocalı", Adalet Əsgəroğlunun "derdimizin kan rengi", Nurəngiz Günün "Hocalı senfonisi," Alemdar Quluzadenin Karabağ konusunda sayısız şiir ve poemaları- "Alay Komutanı", Şehit Şehir, gibi değerli poemalar yarattılar.

Bu eserlerin her birinde önemli bir sorun var. Bu edebiyatımızın ağır konusu olan toprak kaybı ve şehitlik konusudur.

Hocalı Çılgılığı, sanatsal itham gibi seciyye nitelene bilecek bu eserlerde Hocalı'nın şahsında Vatanın feci kaderi esas konu, ana fikir seviyesinde kaleme alınır, Vatan karakteri musibetlere maruz kalan, acı çeken halk karakterini şekillendirir, soykırımına revac veren güçler lənətlənir.

Z.Yaqub "O kızın göz yaşları" şiirinde bir bir Sivil şair Çılgılığı var. Eser birazda kendimizin kendimize itirafı ve qınağı.

Poemanın esasında şöyle bir olay durur: "Hocalı faciasının 13. yıldönümü ile ilgili yas merasimi-şehitleri anma günü kutlanıyordu. Her çıkışta bir isyan, her kalpte bir tufan, her bakışta bir sağanak vardı. Dardını dile getirenlere bir bir söz verilirdi. 21 yaşındaki Hocalı kızı Xəzangülə de söz verdiler. Ermeniler onun 36 yaşındaki annesi Rena eşi, 5 yaşındaki kız kardeşi Yeganeni Əsgəran ormanında kurşunla delik deşik etmişlerdi. 38 yaşındaki babası Təvəkkülü 8 yaşındaki Xəzangülün, bebek kızcağızın göz göre göre, diri-

diri ağaca sarıyıb yandırmışdılar. Tevekkülün günahı ondan ibaret olmuştu ki, Ermeniler "Karabağ Ermeni toprağıdır" sözünü ona dedirde bilmemişdiler ".

Hocalı soykırımını konusunda Alemdar Kuluzadə yaratıcılığı tüm yönleri konunun eh ateliliyi, olayların hissi kurgu derki, gerçekliğı, şiirsel tesvir ve terennüm canlılığı, doğallığı ile seçilip farklıdır. Bunun da başlıca sebebi şairin ele ilk günlerden Karabağ iztirablarını çekmesi, Hocalı soykırımının canlı şahidi olması, trajedi sırasında 88 yaşındaki aksakal baba sının vahşice katledilmesi ve tümüyle bu faciayı manen yaşayıp poeziyaya getirmesi ile ilgili dir. Bu bakımdan şairin "Bekle, Hocalı, gözle", "Şehit şehir" gibi eserleri edebiyat tarihimi zde etkili şiir örnekleri olarak yaşayacaktır.

Şairedebiyat Neriman Hasanzade "Şehit şehir" eserini "edebi olay", "şehit olmuş şehri n tanık feryadı", "el-obaya sonsuz sadakat duygusu", "kendini, müasirlerini itham", "geleceğe başvuru" olarak değerlendirerek yazıyor:

"Eser Hiroşima, Hatın ve Hocalı ellerinin anlaşılır feryadı, zaman adlı ağsaçlı ihtiyar a kızgın, temkinli itirazdır. Cəngəlliklər yarası ile yaşayanın toplumunun insan nesline qəni m kesilmesi konusunda uyarıdır ... Poema, ressam dili ile desek, naturadan taşındı ve umu mîleştirilip. Azərbaycan hakkında bir epilasyon vardı. "

E.Quluzadə Hocalı soykırımını "düşünülmüş oyunun bilinçli ihaneti" olduğunu usta lıkla açıklamaktadır. eserde yıllarca Azərbaycan halkının Ermenileri her zaman evinin üst b aşında oturtmasına, tekrar hatalar bırakarak Ermeni daşnaqların kendimizin "yüz" vermemi ze ilişki de eks edilir "Dağlar imanımız, dinimiz vardı, Sözden don biçərdik geline, kıza", "kapım konuk tek gelen yadların, Evime sahiplik iddiası var ", " Tepeden tırnağa boyandıktan kana, Derd bin yol kaynadı, qeyret bir buğum "diyerek şair poemada feryat ediyor.

Nurəngiz Günün "Hocalı Simfonyası" eseri dünyada yayınlanaraq sesimizi dünya halklarına ileten bir eserdir. Çağına yazılmış ve tercüme edilerek Türk halklarına ve Avrupa' ya ayak açmıştır. (Bu eser hakkında özel olarak geniş bilgi vereceğim).

Amaç Karabağ sorunun ve Hocalı faciasının Azərbaycan ve Türkiye şiirinde hangi düzeyde yansıması ve bu eserlerin tanıtılarak analiz edilmesidir.

Hocalı trajedisi Türk şiirine ne ölçüde yansıyor? Azerbaycan'daki bu trajedi yüzünden uzun sürmedi. Türk şiirinde ilk yıllardan beri gururla adı verilen Abdülrahim Karagoc'un şiirlerini hatırlıyoruz.

Alevler tıpkı senin gibiler,

Senin yaran bizim. (1)

Ardından Ozan Arif'in Türkçe "Oz Karabağ veya Ölüm" şarkısını hatırlıyorum.

Karabağ'da kan var, Azerbaycan kanıyor

Karabağ'daki Siyahlar, Azerbaycan'a bağlı

Kan eridi, Azerbaycan çağırıyor

Bu korkunç dünyaya ayıp!

Ya Karabak ya ölüm! başka yol yok!

Şiir ayrıca Azerbaycan topraklarına dökülen masum kanın şiirsel ifadesini de yansıtmaktadır. Başka yolu yok. Ermenilerin dünyayı korkularıyla birleştirmelerinin korkularını hoş görmeyen bir Türk aşığı ağlıyor.

Dünya bu insan trajedisine kör bir gözle bakmıyor

Gözleri kanlıydı, bakmen Armen

Toprağa girdiğim alanda

Ya öyle ya da kes!

Ya Karabağ ya ölüm! Başka yolu yok! (1)

Ozan Arif'in şiiri, Türklerin Ermeni vandalizminden dolayı her zaman trajedilere maruz kaldıklarını vurgulamaktadır.

Ahmet Ömürcha, Karabağ ve Hocalı'daki şiirlerine de dikkat çeker. Bu bakımdan şiirine "Hocalı" bakalım. Şiirin şiirsel denemesi, şehitlik olarak ana vatan için sevgi duygusuydu. De Folkore'nin yaratılmasında kilit rol oynamayı seçen şairin filozofudur. Şairin "Bir Sessizlik Avuç" adlı kitabı bu esprili şiirleri içerir. Uzun yıllar Kocaeli'de mücadele eden Ahmet Asker, şehitliği anlatıyor. Yaşamlarını ülkeye giderken besleyen şehitlerin şehitliği, şehitlerin şiirselinin evrensel imajını göstermektedir. Şair için bütün bir Türk dünyası var. Ve o ülkenin şiirinde Azerbaycan'ın kaderini paylaşabileceğini söylüyor.

Toprak için ölen bir şehit var ve şair, bir gecede Hojali soykırımında şairin şiirsel ifadesini ve Hojali katedralinde düşmanın şiirini anlayabiliyor.

Hojali'de kara şafak boğuldu
Çiçekli, bülbül, terk edilmiş, Hocalı
Aslan uyuyor, yamaçlar mekansal.
Çakallar Hocalı'da değil devriliyor.
Köpeğime yapışan bir kaplan solucanı
Ümmetin tükenmeyeceğini bilmiyor.
Ruslar Dan'e hamile kaldı, harap oldu ve harap oldu
Hocalı'da yıllardır yakılan fırınlar (2)

Bu şiirle, şair Hojali soykırımında üçüncü sırayı kazanır. Şiir çok gerçekti. Şiiri okuyan herkes, kendi gözleri ile gördüğü gibi hissediyor. Kitapta şair şiirlerinde dürüst ve dürüsttür. "Bize vatanımızı söyleme. Ve her zaman bu ülke için bir geri dönüş yapmaya hazırdır. Bu trajedinin aksine, şair Mustafa Nihat Malkoch'un şiiri de şiirseldir. Şiiri, Ermenilerin yaşlılara ve yaşlılara karşı şefkatli tutumunu yansıtıyor. Hikaye okuyucuya çok şok edici.

Korkunç bir şekilde katlanmış
yaşlılar ve torunlar,
Melek yüzlerce diş eti karnına tünemiş.
Kanlı güneş ışığı, Hocalı kanaması
Gözyaşları gözlerinden süzüldü, bu ateş (3)

Mustafa Nihat'ın şiirleri şehitlikte özel bir yere sahiptir. Türk dünyasında şehitlik imajı her zaman farklıdır. Şehitler bedel öderler. Şehitler ölümsüz ve unutulmazdır. Şehitler, kahramanlık destanlarının kanı ve kahramanlığı ile yazarlar.

Destan Yazma Öğrencileri, Mutlu Köpekler
Ülkedeki bedeviler, ruhlarıyla

Hiçbir şey unutulmasa bile, şehitler unutulmayacak
Muhafızlarımıza kazandıkları için teşekkürler. (3)

Hakan Kurtaran'ın şiiri "Hocalı Kliamami" de, bu paylaşım hakkında ve birliğimiz bu yolda başarının ön şartı olarak kabul ediliyor.

Bu yolda zor olsa da başarılı mücadeleler,
Hikmet sağlam, güçlü bir çelik tutamağa sahiptir
Rabbimin yarattığı küllerde,
Şehitlerle dolu Hojali, bu kavga bitmeyecek. (4)

Türk sanatında hanım şairlerinin Karabağ'daki şiirleri farklı niteliktedir.

Kadın şairlerin şiir kalıpları farklıdır. Onlar anneler ve kadınlar. Daha duygusallar. Bu savaş bir oğul dağına neden oldu ve bir koca kaybı yaşadı. Ancak zaman zaman, bu savaşları şiire getiren Türk şairleri, yaratıcılığının iyimser ruhu tarafından benimsendi ve mücadeleyi alkışladı. Modern Türk şiirinde, Rabia Peace, Harika Ufukun, Ayten Yönetmeni, Fatma Bahar Gökfiliz ve onlarca Türk şairi vatanı Karabağ'ı kırmızı çizgiyle birleştirir. Türk kadın şiirinde farklı tutumlar, sevgi ve benlik saygısı örnekleri Rabia Barışdır. Rabia Yedi Şiirlerdeki şiirsel ifadeyi yansıtan Türk şiirlerinden birinde Türk şiirinde barış. Türk Kültür Bölümü tarafından üç kitap daha yayınlandı. Bu kitaplardan birine "Eunice Ame'nin Barış Dili" adı verilir. Rabia'nın kitabı ülkeye olan sevgisine, Azerbaycan'a olan bağlılığına, Karabağ ve Hocalı soykırımına olan özlemine odaklanmaktadır. Şair "Azerbaycan" şiirindeki trajediler hakkında büyük bir üzüntüyle konuşur, dünyadaki Hocalı soykırımını anlar ve olayları gerçek bir şekilde iletebilir.

Bakü'de gerçekten kan var, Karabağ'da kan var.

Böyle bir katliam sona erebilir mi?

Hocalığın yası, neredesin cehennem?

Ruhum ruhumda.

Sen babanın ülkesinde bir Türksün.

Sen ateşli sevgilisin,

Soylu neslimize güven,

Azerbaycan'ı memnun eder misiniz? (5)

Bu şiirlerden Bayan Rabia, Karabağ ve Hocalı soykırımının trajedileri hakkında yazıyor ve Ermeni olmayan soykırımdan ve zaman zaman toprak kapma iddialarından bahsediyor. "Komşularımızın" işlediği soykırım trajedisini tuz ve ekmekten çıkarmak için çaba harcıyor. Rabia, Tamella Abbashanlı tarafından barış hakkında yazıyor. "İsimsiz bir kahramanda Rabia Baris demek daha doğru olur. Kimsenin Türk dünyasına çalışmaları için teşekkür etmesini beklemiyor, bütün bu güzel şeyler anavatan ve Türk dünyası için yapıyor. Bu eserlerin ahlaki bir borç olduğunu düşünüyor. "Rabia Barışı, Karabağ Soykırımı'ndaki olaylara çok fazla müdahale ediyor:"

Ve bulut onları kapladı.

Bebekler öldürülmeden önce

İnekler yangında hayatta kalmadılar,

Yüzlerce yıl Türkiye'ye vermedi,

İnsanlık bilmeyen, hangi yolun iyi olduğu. (5)

Veya, "Şair Azerbaycan" şairi, Türk şair Harika Ufuk, Türkiye ile Azerbaycan arasındaki birliğe sevgi gösteriyor:

Azerbaycan, kalbim seninle

İnce bir ipek somun gövdesiyle,

Örneğinizle geçmişi yeniden keşfedin.

Turkum, Kafkasya'da Azerbaycan (6)

Türk şairlerin aksine, Azerbaycan şairlerinin şairleri, vatanlarından önce güçlü bir suçluluk duygusuna sahiptir. Nazakat Mammadova "Şiirleri, bizi affet" şiiri bu açıdan şöyle düşünüyor:

Beyaz Günden Seçim Gününe,

Neden gökten yağmur yağmadı?

Yüzlerce yıldır yerinden oldum.

Baba, bizi affet. (7)

Kadın şairler, şiirleri folklor örneklerinde daha doğal ve basit bir dil ifade etmişlerdir, genellikle annelerdi, şehit oğulları, kardeşleri ile konuştular ve askerlere tıbbi yardım sağladılar. Edebiyatımızda kahraman kadın gazeteci Salat'ın cesareti, 90'ların şiirindeki mücadelenin ilham kaynağı ve ilham kaynağı olmuştur. Kadınsı kadınlarımız sevgi ve bağlılığın bir sembolü haline gelmiştir.

Nazmiyya Hicret'in şiiri "Bir avuç toprak özlemi", vatanın özlemi hakkında da yazılmıştır. Şair, dünyadan ahirete göç eden mültecilerin gözlerinin açık olduğunu hatırlıyor. Şair ağlıyor. Annelerimiz ve büyükbabalarımız, toprağın özlemi ile göç ederler. Bu iltihap, kadın şairler tarafından bir bayat'a dönüşür.

Türk Azerbaycanlı bir kadın olarak, bir kadın olarak, bir kadın olarak, Karabağ savaşında, modern Azerbaycan şiirinde yurtseverlik fikirleri üretirken, kadın şairlerimizin, oğulları ile destek verdiği sonucuna varılabilir.

Firuze Mammadli'nin şiirindeki şiir, Türk şairlerinin yaratıcılığının teması ile örtüşmektedir.

Göçmen bir milletin yarısıydı,

Yaşlı, genç, yaşlıydı.

kaçan

Bir kalp parçasıydı

Doğru yollardan. (8)

Şairler, yüksek şiirsel enerjiye sahip mülteci ve zulmün sert, sıkıcı doğasını, romantik sanat panolarını ve evlerinden ve yuvalarından yerinden olmuşları ilgisizlik ve çaresizlikle savaşımaya çağırıyor.

Şair Farida Hijran, ülkemizin toprak bütünlüğü için kanlı savaşımlara katıldı ve bir kez bile yaralandı. Farida, Şuşa'da ilk Hicran denemelerinin ve reklamcılık kitaplarının yazarıydı. Hayatlarında yaşayanlar gülümsemezler. Ancak kavga çok geride değil. Muharrem Gasimli'nin dediği gibi, "Farida'nın kadını olduğu kadar yaratıcı. Şiirle ayarlanmış

şiiirlerinde yarımın başarısını izleyen çarpıcı bir sabah var." Bayan Farida "Karabağ'ın yağmalaması" gazetesinde yayınlanan kitabını yayımladı. Sonra Anavatana adanmış şiiirlerini yayımladı. Anavatanına adanan şair folklorla döndü. Şair, büyükannesinin dilinden, Karabağ hakkında konuşmak için bir masal istedi. Bu şiiire örnekte, bir cennet Şuşa'nın güzelliği, halkın güzelliği, gelenek, bülbül şarkıcılarının şarkısı ile sohbet etmeye çalıştı. Şiiirinde "Merdiven" özlem ve özlem vardır. "Aghdam" şiiirinde körfezin üstüne monte edilmiş bir ateş ve bir kadeh vardır.

Ağdam yaralandı,

Ben onun kırık kolu.

Rüyada yoluma gidiyorum.

Bu yol Aghdam'a giden yol. (9)

Mahira Abdullayeva'nın sözlerinde, mülteciler, mültecilerimizin acısı ve kederi çok doğal olarak yansıtılıyor. Şiiirin Karabağ'a adanmış lirik şiiiri eleştirelinden daha güçlüdür.

Biz buna özgür ölüm diyoruz

Biz özgürlüğü seven bir millet değiliz.

Yaz yerlerimiz uzun zamandır işgal edildi.

Kamp alanlarımız şimdi satışta. (10)

Özgürlük ve bağımsızlık her millet ve milletin en büyük dileğidir. Bütün uluslar bu arzu ve arzuya savaşmaya kararlılar. Eski ve onurlu bir tarihe sahip olan Azerbaycan halkı da özgürlükleri ve bağımsızlıkları için savaştı ve binlerce çocuğunu bunun için feda etti. Azerbaycan'ı yücelttiği ve yücelttiği zaman kahramanca çocukları vardı. Bu kahramanlığın en belirgin örnekleri 1990-2005 yılları arasındaki şiiirlerde yaygın olarak kullanılmaktadır.

Türk-Azeri birliğine adanmış yüzlerce Türk ve Azerbaycan şairinin şiiir örneği vardır. Bunların her biri birliğimize ve kapsamlı ilişkilere yansır.

KAYNAKÇA

- 1.A.Karakoç. İnternet resursu.
- 2.A.Omurça. İnternet resursu
- 3.M.N.Malkoç. İnternet resursu
- 4.H.Kurtaran. İnternet resursu
5. R.Barış. (Eskişehir,2014) “Bayraklarda hilalımız”.
6. H.Ufuk. (Eskişehir,2014) “Bayraklarda hilalımız”.
7. N.Məmmədova. (Eskişehir,2014) “Bayraklarda hilalımız” .
8. F.Memmedli.(Bakı,1999) “Meni menle bölən dünya”.
9. F. Hicran. (Bakı,2014) “Məni görməmişən”.
10. M.Abdulla. (Bakı,2007)“İlğım cənnətlər”.

INTELLIGENCE SHARING: FIVE EYES – PESCO

Halil İbrahim ALBAYRAK*

Süfyan Kadir KIVAM**

Abstract

The importance and questioning of intelligence sharing in the international anarchic order, where internal and external threats show great changes and transitions, is becoming more and more important. In this context, the ability of countries to access and analyze all information in the evolving age of threats and technology is in need of confirmation for many reasons. Although intelligence services are not suitable for alliances due to their nature, they are able to act together in the face of common threat perception. In this study, Five Eyes, one of the important intelligence alliances that started in World War II and reached to the present day, and Pesco which is still in the project stage, are examined. While these alliances were described through their historical process, it was discussed in which conditions the intelligence services could work together.

Key Words: Intelligence Sharing, Five Eyes, Pesco

İSTİHBARAT PAYLAŞIMI: FIVE EYES - PESCO

Özet

İç ve dış tehditlerin büyük değişiklikler ve geçişgenlikler gösterdiği uluslararası anarşik düzende istihbarat paylaşımının önemi ve sorgulanması her geçen gün daha da önem kazanmaktadır. Bu bağlamda, ülkelerin gelişen tehdit ve teknoloji çağında tüm bilgilere

* Halil İbrahim ALBAYRAK, Giresun Üniversitesi Espiye MYO Öğretim Görevlisi,
İbrahim.albayrak@giresun.edu.tr

**Süfyan Kadir KIVAM, Milli Savunma Üniversitesi, İstihbarat Çalışmaları ABD, Tezli Y.Lisans Öğrencisi

ulaşıp, analiz edebilme kabiliyeti, doğruluk açısından birçok sebeple de teyide muhtaçtır. İstihbarat servisleri doğaları gereği ittifaklara uygun olmasalar da ortak tehdit algısı karşısında birlikte hareket edebilme kabiliyeti gösterebilmektedir. Bu çalışma II. Dünya Savaşı'nda başlayan ve günümüze kadar uzanan önemli istihbarat ittifakı Five Eyes'ı ve henüz proje aşamasında olan PESCO'yu konu almaktadır. Bu ittifaklar tarihsel süreci ile anlatılırken, istihbarat servislerinin hangi koşullar oluştuğunda birlikte çalışabilecekleri tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İstihbarat Paylaşımı, Five Eyes, Pesco

Introduction

Intelligence services are obliged to provide processed information and consultancy to the institutions and persons they are obliged to serve due to their existence. From this perspective, intelligence services are a vital organ that is responsible for a state's future planning and monitoring of what is happening around it. For intelligence services, it is unlikely to encounter the concept of alliance as it is between armies. This is because national interests may interfere with the Allies from time to time, and in the perspective of intelligence services there are only enemies and possible enemies. On the other hand, when interstate relations are viewed as threats rather than interests, it is observed that joint work is possible.

This study seeks to analyze the circumstances and how the intelligence services can form alliances. The main question that the study focuses on is how the intelligence services can make a partnership and how the profit-loss relationship of this partnership will be, although states follow realist approaches in international relations. In this context, the alliances examined in this study are Five Eyes and Pesco.

The reason why Five Eyes was one of the alliances examined in the study is that it is an important example of an alliance relationship that dates back to the years of World War II and includes the most advanced SIGINT network in the world. The intelligence services of the five countries offer intelligence sharing to each other in almost complete harmony as

they have similar perceptions of threats and come from common historical backgrounds. In addition, the fact that the GCHQ (Government Communications Headquarters) and the NSA (National Security Agency) have shared alliance archive documents allows for an objective study that is free from speculation on the way to the answer to the research question.

In line with changing security problems, the EU Global Foreign and Security Policy Strategy (EUGS) has initiated a closer co-operation process in the field of security and defense (Pesco). EU Member States have agreed to accelerate the work of the European Union in this area and acknowledge the need for greater coordination, increased investment and greater co-operation in the development of defense capabilities.

The study will first describe the foundation of the Five Eyes and Pesco alliances, then explain the basic principles and areas of activity of the alliances. The alliance's surveillance capabilities will then be addressed, and finally, why and how it appears to be operating in full harmony will be analyzed. In the conclusion section, how the intelligence alliance can be successfully maintained despite the fact that states are realists in international relations will be evaluated.

Foundation of the Five Eyes Alliance

Of course, the intelligence services played a major role in the victory of the Allied States in World War II. The infiltration and propaganda activities of the Allied intelligence services and especially Britain and France against Germany are among the important achievements that changed the course of the war. On the other hand, Britain's success in breaking down the German Enigma³⁵ gave the Allied Powers a military advantage. In addition, the United States '(USA)' s breaking of the Japanese Purple³⁶ has certainly turned the war in favor of the Allied States.

³⁵ Enigma; It is the name of the encryption machine used by the Germans during World War II.

³⁶ Purple is an cryptography machine like- Enigma developed and used by the Japanese.

The intelligence success of the UK and the United States against the Axis Powers increased the importance of sharing intelligence with each other and formed the basis of the UKUSA Agreement (Dailey, 2017: 5).

This relationship, which began with the dissolution of the radio frequencies and cryptographic communication methods of the Axis Powers during the Second World War, continued against the Soviet threat that emerged after the war, and in 1948, with the participation of New Zealand and Australia in 1955, with the participation of New Zealand and Australia Five Eyes³⁷ was formed.

Alliance Principles and Activity Areas

The UKUSA agreement, the founding agreement of the Alliance, took its last known form in 1956 and according to this agreement all the details of the duties, rights, working principles and structural standards of the member states were determined.

According to the text of this agreement, the United States and the United Kingdom constitute the contracting parties of the agreement, while Canada, New Zealand and Australia are referred to as the 2nd Party States in the agreement. But all member states generally have equal rights and responsibilities.

According to the text of the agreement, the area of the alliance is to share information concerning the communication intelligence (SIGINT-COMINT) obtained by the member states³⁸. In the annex "A" of the agreement on this matter;

*"communications of all non-electromagnetically selected non-electromagnetic information and technical materials relating to telephone lines, radio frequency and other electromagnetic communications (excluding press, propaganda and public publications) of other states"*³⁹

³⁷ J. Vitor Tossini, "The Five Eyes – The Intelligence Alliance of the Anglosphere", 14 /11/ 2017, <https://ukdefencejournal.org.uk/the-five-eyes-the-intelligence-alliance-of-the-anglosphere/> (Date of access: 21 /01/ 2018)

³⁸ National Archives of Britain, Released GCHQ Files: UKUSA Agreement, HW80/11, s. 9, 18 Ekim 1956, <https://www.nationalarchives.gov.uk/ukusa/>

³⁹ National Archive of Britain, Released GCHQ Files : UKUSA Agreement, HW80/11, s. 15, 18 Ekim 1956, <https://www.nationalarchives.gov.uk/ukusa/>

described as.

The duties and responsibilities of FVEY members are explained as follows⁴⁰

- Data Collecting
- To provide communication documents and equipment
- Data analysis
- Perform crypto analysis
- Decode and translate encrypted messages
- Obtain information about communication organizations, procedures, applications and equipment

Again according to the text of the agreement, member states are entitled to have liaison and COMINT experts in the intelligence services of other Five Eyes members⁴¹. In addition, it is clearly stated that all communication between the member states and institutions will be made through encrypted or microfilm⁴². Finally, FVEY members are prohibited from listening to each other and engaging in SIGINT activities with respect to each other (Walsh and Miller, 2016: 31). However, if a member has reasonable suspicion about a citizen of another country, he or she may report it to that member state and carry out activities against that person (Cox, 2012: 7).

FVEY members operate all over the world and share the infrastructure and operational budgets of these activities⁴³. At the same time, member states are focused specifically on different regions. Thus, each member has full access to other intelligence gathered in the pool environment while monitoring the method of gathering, analyzing and sharing information in the region within his / her area of Duty. In this context, the areas where members will collect information are determined as follows.

- Australia; South and East Asia,

⁴⁰ National Archive of Britain, Released GCHQ Files: UKUSA Agreement, HW80/2, s. 5, 1 Kasım 1945, <http://www.nationalarchives.gov.uk/ukusa/>

⁴¹ National Archive of Britain, Released GCHQ Files : UKUSA Agreement, HW80/11, s. 23, 18 Ekim 1956, <https://www.nationalarchives.gov.uk/ukusa/>

⁴² National Archive of Britain, Released GCHQ Files : UKUSA Agreement, HW80/11, s. 21-22, 18 Ekim 1956, <https://www.nationalarchives.gov.uk/ukusa/>

⁴³ Edward Snowden, Hong Kong, 2013, <https://www.tagesschau.de/snowden-interview-englisch100.pdf>

- New Zealand; South Pacific and Southeast Asia,
- Britain; Europe and Western Russia,
- United States will look after the Caribbean, China, Russia, the Middle East and Africa (Dailey, 2017: 5).

This alliance that started with cryptic communications and radio frequencies during World War II continued in the Cold War. During this period, FVEY members discovered that they could listen to the Soviets through satellites and started to cut through the satellite network and listen to all the Soviets⁴⁴. In addition, the detection of ballistic missiles on Soviet submarines in the North Atlantic and North Sea was important for FVEY members⁴⁵. The changes observed in the threats as they approached to the present day caused changes and developments in the related fields of FVEY members. The focus of attention, which began with the Soviet threat, then spread to a wide range of intelligence activities, including China, the Pacific geography, problematic governments and other states (Dailey, 2017: 5). Increased radicalization and terrorist activities prior to the September 11 attack were another area of interest for the alliance (Walsh and Miller, 2016: 31). With the expansion of this entire range of targets, FVEY's scope for intelligence gathering and sharing has expanded. In the first instance, the alliance, which was founded solely on SIGINT gathering and sharing, started to share in different intelligence branches such as Human Intelligence (HUMINT), Security Intelligence, Defense Intelligence, Counter Terrorism and National Assessment (Cox, 2012: 7-8). With the expansion of the scope of activities, there was also an increase in the intelligence services that are part of the agreement (see Table 1 for the intelligence services and their distribution of tasks). In addition, FVEY members jointly develop large budgeted intelligence collection infrastructures and share their costs⁴⁶.

⁴⁴ Sandy Vingoe, "Inside the Global Signal Intelligence Apparatus: An Overview of the Five Eyes Alliance", 1 Haziran 2015, <http://natoassociation.ca/inside-the-global-signals-intelligence-apparatus-an-overview-of-the-five-eyes-alliance/> (Date of access 22 /01/ 2018)

⁴⁵ J. Vitor Tossini, "The Five Eyes – The Intelligence Alliance of the Anglosphere", 14 /11/ 2017, <https://ukdefencejournal.org.uk/the-five-eyes-the-intelligence-alliance-of-the-anglosphere/>(Date of access: 21 /01/ 2018)

⁴⁶ Edward Snowden, Hong Kong, 2013, <https://www.tagesschau.de/snowden-interview-englisch100.pdf>

Alliance Surveillance Capabilities

The rapid development of technology has contributed greatly to the development of SIGINT activities. Human weaknesses and security hazards in HUMINT's activities have led intelligence services to minimize the human factor. Furthermore, the fact that the intelligence obtained by electronic devices and software provides economic profit in the long term and the probability of disinformation is less than HUMINT's is another important factor in the services' emphasis on activities in this field. After the September 11 attack, governments granted the intelligence services wide-ranging surveillance and data collection rights⁴⁷.

With the Edward Snowden incident in 2013, we learned that FVEY members of the world are being followed and his individual rights are being violated. FVEY stated that it was conducting these activities for preventive purposes and did not follow anyone without reasonable suspicion. On the other hand, the existence of some of the software that Snowden put forward causes these doubts to continue. Some of the software and systems that Snowden proves are still in use by FVEY members (Walsh and Miller, 2016: 346). These programs;

Echelon

It is the name of the system used by FVEY members to monitor and store data all over the world. The program was launched in 1960 to monitor the Soviet Union and the Eastern Bloc, and its existence became official in 1971. Thanks to this system, members can listen to phones and e-mails and faxes all over the world⁴⁸.

Echelon software was developed by the NSA in conjunction with the millennium and gained a SIGNIT analysis plug-in called THINTREAD. Thanks to this extension, the data collected through civilian satellites were analyzed and link analysis could be done on the graphics (Jaffey et al, 2013: 12).

⁴⁷ Edward Snowden, Hong Kong, 2013, <https://www.tagesschau.de/snowden-interview-englisch100.pdf>

⁴⁸ Andrew Bamford, "Echelon spy network revealed", 3 /11/ 1999, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/503224.stm>
(Date of access: 23 /01/ 2018)

Prism

It is a type of data storage system managed by NSA and GCHQ. The data stored in this system can be examined retrospectively and the data storage process is performed automatically by the system. The system creates a large database by storing daily data collected from the largest US technology companies⁴⁹.

Prism's warehouse has more than 70,000 intelligence reports. Prism is mainly used for anti-terrorist purposes. Thanks to the Prism program, FVEY members have access to a wide range of digital information such as e-mail addresses and Facebook posts (Walsh and Miller, 2016: 31).

Tempora

Tempora is a surveillance system that was tested by GCHQ in 2008 and put into operation in 2011, capable of capturing 10 GB of data per second over 200 fiber-optic networks per day⁵⁰. The data collected and stored in this system is stored for 3 days and the meta-data format can be kept for 30 days⁵¹. The Tempora software includes 300 analysts working for the GCHQ and 250 analysts working for the NSA (Walsh and Miller, 2016: 31). The data and traffic stored in the system can be filtered according to groups such as Skype, Facebook (Jaffey et al, 2013 :13).

Xkeyscore

Xkeyscore is a very comprehensive search engine developed by the NSA. It can search all over the world on a desired topic. It is also able to collect instant data on many specific topics such as phone number, e-mail address, internet activity and history, IP

⁴⁹ Ben Hayes, State of Surveillance: the NSA Files and the global fightback, Transnational Institute, https://www.tni.org/files/download/state_of_surveillance_chapter.pdf (Date of access: 23 /01/ 2018)

⁵⁰ Philip Bump, The UK Tempora Program Captures Vast Amounts of Data and Shares with NSA, 21 Haziran 2013, <https://www.theatlantic.com/national/archive/2013/06/uk-tempora-program/313999/> (Date of Access: 23 /01/ 2018)

⁵¹ Kadhim Shubber, A Simple Guide to GCHQ's Internet Surveillance Programme Tempora, 24 Haziran 2013, <http://www.wired.co.uk/article/gchq-tempora-101> (Date of Access: 23 /01/ 2018)

address⁵². Data collected can be stored for 3 days. Thanks to this software, only in 2008, 300 terrorists were captured. Xkeyscore has access to 700 database servers from 150 sites worldwide.

Within the program there are plugins that create stores according to different classifications. Other FVEY members have access to all of these plug-ins, such as MAINWAY (the codename for the plug-in that registers a call) and have the opportunity to review all data recorded in the past annually (Jaffey et al, 2013 :13).

Reasons For The Success Of The Alliance

In view of the working principles of the alliance, the operational responsibilities and limitations of all members are clearly defined in the founding agreement, UKUSA. This determination contributes greatly to the alliance's regular operation. In addition, member states have similar safety standards and classifications.

The fact that they share the same historical origin and use common language is another important factor in the success of the alliance. In addition, all of these states have common ideals and worldviews, such as democracy. All member states have similar perceptions of threats, and naturally their interests do not conflict with each other at the point of preventing threats.

PESCO

In order to define the PESCO structure, the historical background of the European security understanding should be examined. In this section, superficial information about PESCO will be given briefly and the intelligence aspects of the projects they have adopted as of November 2018 will be discussed.

It is an organization established by 23 European Union (EU) members for cooperation and coordination in the field of defense. In this context, Member States signed the Defense Agreement on Permanent Structured Cooperation. It is not foreseen to form an EU army in

⁵² Glenn Greenwald, "Xkeyscore: NSA tool collects 'nearly everything a user does on the internet'", 31 Haziran 2013, <https://www.theguardian.com/world/2013/jul/31/nsa-top-secret-program-online-data> (Date of access: 21 /01/ 2018)

line with this Agreement, but members are required to prepare their national plans on how they can contribute to the common defense of the EU. PESCO is an initiative started under the leadership of Germany and France.

Permanent Structured Cooperation (PESCO), It is an EU defence cooperation mechanism set out in the Lisbon Treaty, which came into force in 2009. Article 42.6 and Protocol 10 were written into the treaty “at the request of member states whose military capabilities meet higher criteria”⁵³.

There are five EU countries that refuse to be parties to the deal;

UK, Denmark, Maltese, Ireland, Portugal

Although the UK has expressed support for PESCO, London says co-operation in defence can only be clarified after the country's exit from the EU⁵⁴.

On 11 December 2017, the council decided to establish permanent structural cooperation (PESCO). PESCO allows EU member states to work more closely in the field of security and defence . This permanent framework for defence cooperation allows willing and able member states to develop joint defence capabilities, invest in joint projects, and increase the operational readiness and contribution of their armed forces.

PESCO 25 participating member states: Austria, Belgium, Bulgaria, Croatia, Czech Republic, Cyprus, Estonia, Finland, France, Germany, Greece, Hungary, Italy, Ireland, Latvia, Lithuania, Luxembourg, Netherlands, Poland, Portugal , Romania, Slovenia, Slovakia, Spain and Sweden⁵⁵.

According to the official website (EU) of the defense cooperation, 34 projects are being conducted under the name of "Permanent Structured Cooperation (PESCO) 's projects - Overview".

⁵³ Indrek Elling, <https://icds.ee/what-is-pesco/> (Date of Access: 25/01/2019/

⁵⁴ https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/34226/permanent-structured-cooperation-pesco-factsheet_en#_ftn1 (Date of Access: 21/01/2019)

⁵⁵ <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2018/11/19/defence-cooperation-council-launches-17-new-pesco-projects/> (Date of Access: 21/01/2019)

When the mentioned projects are examined, it is observed that the content is within the framework of the cooperation specified in the PESCO agreement, but especially the projects related to the sharing of intelligence are numerous in number.

The following table describes it⁵⁶.

Project and countries participating	Description	Press contact
EĞİTİM, OLANAKLAR		
European Training Certification Centre for European Armies Italy, Greece Adopted on 6 March 2018	The European Training Certification Centre for European Armies aims to promote the standardisation of procedures among European Armies and enable the staff, up to Division level, to practice the entire spectrum of the command and control (C2) functions at land, joint and interagency levels in a simulated training environment. The Centre will ensure that soldiers and civilian employees will work together in a simulated training environment with scenarios such as “Humanitarian Assistance” and “Support to Stabilization and Capacity Building” and eventually contribute to ensure that corporate experience and knowledge is consolidated, shared and made available to plan and conduct CSDP missions and operations.	Davide BONVICINI ITALY
Helicopter Hot and High Training (H3 Training) Greece,	The project aims to provide EU's Helicopter Aircrews with specialized flight and tactics training within a "Hot-and-High" environment against new, transnational and multidimensional threats. Moreover, it	Dimitrios BAKOULIS GREECE

⁵⁶ <https://www.consilium.europa.eu/media/39664/table-pesco-projects.pdf> (Date of Access: 21/01/2019)

Italy, Romania Adopted on 19 November 2018	provides a unique venue for additional training and evaluation of aircrews. It is eligible not only for military crews but also for EU civil aircrews, in order to cover peacetime operations such as forest fire fighting and police air patrols, in high altitude areas.	
Joint EU Intelligence School Greece, Cyprus Adopted on 19 November 2018	The JEIS, in collaboration with member states, NATO CoEs, Intelligence and Security Services, will provide education and training in intelligence disciplines and other specific fields to EU member states intelligence personnel.	Dimitrios BAKOULIS GREECE
Deployable Military Disaster Relief Capability Package Italy, Greece, Spain, Croatia, Austria Adopted on 6 March 2018	The Deployable Military Disaster Relief Capability Package will deliver a multinational specialist military package for the assistance to EU and other States, which can be deployed within both EU-led and non EU-led operations. The new EU capability will manage a range of emergencies including natural disasters, civil emergencies, and pandemics. The project aims to include the establishment of a new EU Disaster Relief Training Centre of Excellence, and ultimately a Disaster Relief Deployable Headquarters.	Davide BONVICINI ITALY
Armoured Infantry Fighting Vehicle / Amphibious Assault Vehicle / Light Armoured Vehicle Italy, Greece, Slovakia	The project will develop and build a prototype European Armoured Infantry Fighting Vehicle / Amphibious Assault Vehicle / Light Armoured Vehicle. The vehicles would be based on a common platform and would support fast deployment manoeuvre, reconnaissance, combat support, logistics support, command and control, and medical support. These new vehicles will also strengthen the EU CSPD ensuring, at	Davide BONVICINI ITALY

Adopted on 6 March 2018	the same time, the interoperability among European armies.	
Integrated Unmanned Ground System (UGS) Estonia, Belgium, Czechia, Spain, France, Latvia, Hungary, Germany, Netherlands, Poland, Finland Adopted on 19 November 2018	The objective is to develop a Modular Unmanned Ground System with the following capabilities: • Multi-mission capable platform to carry different payloads (transport, ISR, tethered UAV etc.) and sensors, • Cyber secure autonomous navigation capability for route and mission planning with different options for manned-unmanned teaming • EW resilient Command & Control interface capable of swarming and interoperable with existing C4 systems	Marika POST ESTONIA
EU Beyond Line Of Sight (BLOS) Land Battlefield Missile Systems France, Belgium, Cyprus Adopted on 19 November 2018	The project aims at developing an EU new generation medium range BLOS Land Battlefield missile systems family. The output is intended to be integrated on an extensive variety of platforms (ground-to-ground and air-to-ground) and to provide integrated and autonomous target designation capability. The project includes joint training and formation aspects. Dedicated “users’ club” is envisioned develop a common European doctrine on BLOS firing. ”	Mathilde FELIX PAGANON FRANCE
Harbour & Maritime Surveillance and Protection (HARMSPRO)	The Harbour & Maritime Surveillance and Protection (HARMSPRO) will deliver a new maritime capability which will provide Member States with the ability to conduct surveillance and protection of specified maritime areas, from harbours up to littoral waters,	Davide BONVICINI ITALY

<p>Italy, Greece, Poland, Portugal Adopted on 6 March 2018</p>	<p>including sea line of communications and choke points, in order to obtain security and safety of maritime traffic and structures. It will deliver an integrated system of maritime sensors, software and platforms (surface, underwater and aerial vehicles), which fuse and process data, to aid the detection and identification of a range of potential maritime threats. The project will also deliver a command and control function for the deployable system, which could operate in harbours, coastal areas and the littoral environment.</p>	
<p>Upgrade of Maritime Surveillance Greece, Bulgaria, Ireland, Spain, Croatia, Italy, Cyprus Adopted on 6 March 2018</p>	<p>The project on Upgrade of Maritime Surveillance will integrate land-based surveillance systems, maritime and air platforms in order to distribute real-time information to Member States, so as to provide timely and effective response in the international waters. The main objective of the program is to enhance the Maritime Surveillance, Situational Awareness and potential Response Effectiveness of the EU, by using the existing infrastructure, deploying assets and developing related capabilities in the future. It aims to address timely and effectively new and old threats and challenges (such as energy security, environmental challenges, security and defence aspects); thus ensuring accurate Awareness and Rapid Response, so as to contribute to the protection of the EU and its citizens.</p>	<p>Dimitrios BAKOULIS GREECE</p>

<p>Deployable Modular Underwater Intervention Capability Package (DIVEPACK)</p> <p>Bulgaria, Greece, France Adopted on 19 November 2018</p>	<p>The project aims at developing an interoperable specialized modular asset for full spectrum defensive underwater intervention operations in expeditionary setting. The DIVEPACK unit will integrate a wide range of diving and Unmanned Underwater Vehicles materiel, operated by qualified personnel, in a comprehensive capability package. Its mission tailorable open architecture “plugand-play” concept will facilitate the versatility of response in the framework of EU CSDP operations and will provide a quick reaction capability, applicable to a broad range of underwater scenarios, both at sea and in inland bodies of water, short of Special Forces missions.</p>	<p>Genoveva CHERVENAKOVA</p> <p>BULGARIA</p>
<p>Cyber Threats and Incident Response Information Sharing Platform</p> <p>Greece, Spain, Italy, Cyprus, Hungary, Austria, Portugal Adopted on 6 March 2018</p>	<p>Cyber Threats and Incident Response Information Sharing Platform will develop more active defence measures, potentially moving from firewalls to more active measures. This project aims to help mitigate these risks by focusing on the sharing of cyber threat intelligence through a networked Member State platform, with the aim of strengthening nations' cyber defence capabilities.</p>	<p>Dimitrios BAKOULIS</p> <p>GREECE</p>
<p>Electronic Warfare Capability and Interoperability Programme for Future Joint</p>	<p>The primary objective of the project is to produce a comprehensive feasibility study of the existing EU electronic warfare (EW) capabilities and the gaps that need to be filled. The findings of the feasibility study should potentially lead to the adoption of joint EW</p>	<p>Petr JANOUŠEK</p> <p>CZECH REPUBLIC</p>

Intelligence, Surveillance and Reconnaissance (JISR) Cooperation Czechia, Germany Adopted on 19 November 2018	concept of operations (CONOPS). The CONOPS might include joint training of EW experts and, if agreed upon by the MS, the establishment of a joint EW unit.	
---	--	--

When the projects are examined, it is understood that the PESCO structuring is based on intelligence and intelligence sharing.

Result

As it is known, states follow a realistic security approach considering their interests. This security approach inherently leads to power maximization, which leads to a security dilemma. In other words, while a state becomes stronger to protect its interests, it also creates a security problem by threatening the interests of other states. This makes unity difficult due to conflicting interests between states.

On the other hand, in today's world, new generation threats are not caused by a state but rather by non-state actors such as radical groups and hacktivists. From this perspective, a neighboring country is less likely to attack you than a radical group within your country's borders. When approached in this way, it is possible for security agreements and co-operations between states to be realized by considering a threat index based interest index. Although the Five Eyes alliance is contrary to the natural structure of intelligence services, it is a good example that other states can work with intelligence services when it comes to security interests.

It is a fact that such an alliance will undoubtedly benefit from reducing threats. In addition, labor and large-scale operations (ISR-Surveillance / Reconnaissance) costs will be

reduced. However, the establishment of such alliances depends on many criteria, such as the Five Eyes example. One of these criteria is to have world view, historical background and common principles. In addition, common perceptions of threats are the most important issue for establishing such alliances.

The Pesco structure, which is still in the project stage, seems to be able to work under the intelligence framework built on the common European perception of threat. Just like the Five Eyes structure, intelligence, surveillance and reconnaissance capabilities are emphasized and planned as an operational force. It is arguable that a common continental culture will be sought to be centered, and a continental military intelligence structure is planned.

A further stage of this study may be to find out whether an intelligence sharing platform can be established in line with common threats and interests by introducing cultural and historical ties for the Turkish World.

It should not be forgotten that international intelligence sharing has ongoing problems.

REFERENCES

Bamford, Andrew. «Echelon spy network revealed.» *BBC News*. 1999. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/503224.stm> (erişildi: 01 23, 2018).

BBC News. «Q&A: What you need to know about Echelon.» *BBC News*. 2011. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/sci/tech/1357513.stm> (erişildi: 1 23, 2018).

Ben Jaffey, Caspar Bowden, Dan Squires, Duncan Campbell, Eric Metcalfe, Ian Brown, James Bamford, Mark Scott, Marko Milanovic, Mathias Vermeulen, Nicky Hager, Shamik Dutta. *Eyes Wide Open*. Özel Rapor, Privacy International, 26 Kasım 2013.

British National Archives. «HW 80/11.» *Released GCHQ Files: UKUSA Agreement*. 1956.

—. «HW 80/2.» *Released GCHQ Files: UKUSA Agreement*. 1945.

Bump, Philip. «The UK Tempora Program Captures Vast Amounts of Data — and Shares with NSA.» *The Atlantic*. 2013.

<https://www.theatlantic.com/national/archive/2013/06/uk-tempora-program/313999/>.

<https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2018/11/19/defence-cooperation-council-launches-17-new-pesco-projects/> (Date of Access: 21/01/2019)

<https://www.consilium.europa.eu/media/39664/table-pesco-projects.pdf> (Date of Access: 21/01/2019)

Cox, James. *Canada and the Five Eyes Intelligence Community*. Canadian Defence & Foreign Affairs Institute and Canadian International Council, Aralık 2012.

Dailey, Jeffrey. «The Intelligence Club: A Comparative Look at Five Eyes.» *Journal of Political Sciences & Public Affairs* 5, no. 2 (6 Haziran 2017).

https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/34226/permanent-structured-cooperation-pesco-factsheet_en#_ftn1 (Date of Access: 21/01/2019)

Greenwald, Gleen. «XKeyscore: NSA tool collects 'nearly everything a user does on the internet'.» *The Guardian*. 2013. <https://www.theguardian.com/world/2013/jul/31/nsa-top-secret-program-online-data>.

Hayes, Ben. «State of Surveillance: The NSA Files and the global fightback.» *Transnational Institute*. 2014.

https://www.tni.org/files/download/state_of_surveillance_chapter.pdf.

Indrek Elling, <https://icds.ee/what-is-pesco/> (Date of Access: 25/01/2019/)

Miller, Patrick F. Walsh & Seumas. «Rethinking 'Five Eyes' Security Intelligence Collection Policies and Practice Post Snowden.» *Intelligence and National Security*, 2016: 345-368.

Shubber, Kadhim. «A simple guide to GCHQ's internet surveillance programme Tempora.» *Wired*. 2013. <http://www.wired.co.uk/article/gchq-tempora-101>.

Snowden, Edward. *Snowden Röportajı* (2013).

Tossini, J. Vitor. «The Five Eyes – The Intelligence Alliance of the Anglosphere.» *UK Defence Journal*. 14 Kasım 2017. <https://ukdefencejournal.org.uk/the-five-eyes-the-intelligence-alliance-of-the-anglosphere/> (erişildi: Kasım 25, 2017).

Vingoe, Sandy. «Inside the Global Signals Intelligence Apparatus: An Overview of the Five Eyes Alliance.» *NATO Association*. 1 Temmuz 2015. <http://natoassociation.ca/inside-the-global-signals-intelligence-apparatus-an-overview-of-the-five-eyes-alliance/> (erişildi: Kasım 25, 2017).

HOCALI SOYKIRIMININ HATIRLATTIĞI GERÇEKLER

Betül KARAGÖZ YERDELEN*

ÖZET

Bu bildiride Hocalı soykırımından hareketle Karabağ meselesine ve daha gerideki arkaplan olarak Osmanlı-Ermeni ilişkilerine göz atılacaktır. Arkaplanı iyi anlamanın, bugünün sorunlarını çözmede ve daha önemlisi geleceği güvenli kılmada büyük önem taşıdığı bir gerçektir. Hocalı soykırımını, Karabağ'ın işgalinden ayrı düşünmek nasıl mümkün değilse, Karabağ'ın işgalini de, 1918'de yaşanan Taşnak Ermenilerinin yaptığı Azerbaycan soykırımından ayırmak mümkün değildir. Öte yandan 1918'de Azerbaycan'da yaşanan büyük faciayı da, Osmanlı Ermenilerinin teröre bulaşması ve azgın terör eylemleri yaparak gidişatı tehcir noktasına varana kadar tırmandırmaları, hatta emperyalistlerin vekalet savaşını yürütmeleri ile ilişkilendirmek gerekir. Uzun tarihi süreçte, terör ve işgalle vatan edinmeye çalışan bir kanlı örgütün, Türk milletine verdiği zarar giderek artmış ve gelinen noktada telafisi mümkün olmayan bir boyuta ulaşmıştır.

Anahtar sözcükler: Hocalı, Karabağ, Osmanlı Ermenileri, Taşnak, 1918

GİRİŞ

Hocalı Soykırımını, Dağlık Karabağ sorunundan ayrı düşünmek mümkün değildir. SSCB sonrasında Güney Kafkasya'nın, uluslararası çatışma alanına dönüşmüş olmasına karşın, diğer çatışma noktaları olan ne Abhazya'da ne de Güney Osetya'da, Dağlık Karabağ'da yaşanan ağır terör savaşı yaşanmamış, terörist saldırganlığın ve vahşetin bu denli ağırlığına tanık olunmamıştır. "Dağlık Karabağ olayı sırasında, tüm terör bağlantılı suçların hemen hemen hepsi farklı sıklık ve aralıklarla Ermeni tarafınca işlenmiştir. Yasa dışı silahlı

* Prof. Dr., Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, drbetulkaragozyerdelen@gmail.com

örgütlerin kurulması ve bunlara katılım sağlanması suçu, Dağlık Karabağ bölgesinin her yerine yayılmıştır”⁵⁷

Terörün bu denli tercih edilen bir saldırı aracı olması ve Dağlık Karabağ bölgesinde yayılmış bulunması, Azerbaycan Cumhuriyeti’ne karşı topyekûn bir saldırıya ve çatışmaya girişildiğini göstermektedir. Oleg Y. Kuznetsov da, bu gerçeğe dikkat çekmiştir:⁵⁸ “Bu durum bize, Dağlık Karabağ sorununda Ermenistan’ın terör araç ve yöntemlerini kullanarak öncelikle uluslararası terörist güçlerle birlikte, Azerbaycan Cumhuriyeti’ne karşı bir çatışmaya girdiğini dile getirme hakkını vermektedir.” Bu bağlamda Hocalı Soykırımını değerlendirdiğimizde, insanlık tarihinde işlenen terör suçlarının en ağır, en korkunç örneklerinden birinin kendisi küçük, ama stratejik önemi büyük bir kasaba olan Hocalı kasabasında yaşanmış olduğu anlaşılmaktadır.

1992 yılının 25 Şubat’ını 26’ya bağlayan kanlı ve dondurucu soğğun olduğu bir kış gecesinde, Rus motorize birliklerinin desteklediği Ermeni teröristler Hocalı’da 613 kişiyi katletmişler, 487 kişi yaralanmış, 1275 kişi ise esir alınmıştır. Kaybolanların sayısının da yüksek olduğu belirtilmektedir. Çocukları ayırt etmeden yapılmış olan korkunç işkenceler, Hocalı’da o gece sadece Azerbaycan Türklüğüne ve dünya Türklerine karşı değil, aynı zamanda bütün insanlığa ve onurlu dünyaya karşı çok zalimce, çok haince ağır bir suç işlendiğini belgelemektedir. Bu nedenle de Hocalı soykırımının hafifletici bir nedeninden söz edilememektedir. Hocalı’da ağır bir vahşet, korkunç bir katliam yapılmıştır. Bu soykırımın sorumluları, hatta elebaşı, daha sonraki yıllarda Ermenistan’da devlet başkanlığına kadar yükselebilmıştır. Halk, eli kanlı katil bir teröristten utanç duymak ve cezalandırmak yerine, onu kahraman kabul edip, devlet başkanlığına seçebilmıştır.

Bu olayda can acıtan diğer bir konu, yapılan vahşi terör eyleminin, SSCB’nin bölgedeki askeri birliğince desteklenmiş olmasıdır. Ermeni etnik ırkçılığının SSCB

⁵⁷ Oleg Y. Kuznetsov, “1988-1994 Dağlık Karabağ Savaşı- İnsanlık Tarihinin İlk Terörist Savaşı”, Ermeni Araştırmaları Dergisi, S. 57, s. 132, 2017.

⁵⁸ Age., Kuznetsov, 2017: 103

dağılırken yeniden hortlaması, bu büyük terörün başlıca nedeni olmuştur. Dağlık Karabağ'ın işgalini ve Hocalı soykırımını, yalnızca ırkçı Ermeni hareketine bağlamak mümkün değildir. Son yüzyılı aşkın bir süredir Ermeniler Osmanlı Devleti, Güney Kafkasya ve Azerbaycan'da ulus-ötesi bir terör odağı halinde örgütlenmişlerdir. Özellikle tehcir sonrasında Kafkasya'ya göçen Anadolu Ermenileri, önce çarlığın sonra da SSCB'nin desteğini alarak ırkçı terör faaliyetlerine öncülük etmişlerdir. Ermeni halkını bir "Büyük Ermenistan" hülyası peşine takarak Ermeni terörizmini meşrulaştırmışlardır.

Bu süreci kolaylaştırmak için kullanılan argümanlardan biri, 1915 tehcirinin sözde soykırım olarak kavramsallaştırılmasıdır. Ancak şu da bir gerçektir ki, böylesine güçlü bir ulus-ötesi terör örgütünün kurulmasında, dünya düzenine yön veren büyük güçlerin, tarihin derinliklerinden beri var olan Türk ve İslam dünyasına yönelik emperyalist ve ırkçı planları belirleyici olmuştur. Ermeni terörü tarihi, hukuki, sosyal kültürel, siyasi, iktisadi ve güvenlik boyutları ile bugüne uzanan muazzam bir insanlık dramı, Türk soylu insanların katliamı ve Türk Devletlerine yönelik yıkıcı, stratejik eylemlerim başında yer almaktadır.

1. ARKAPLÂNI İYİ ANLAMAK GEREKİR

Ermeni terörü, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde içine düştüğü iktisadi, ticari, siyasi ve toplumsal krizler sırasında başlamıştır. Osmanlı Devleti ve halkı en zor döneminde Ermeni teröristlerden çok çekmiştir. Banka baskınından, ayrılıkçı terör faaliyetlerinden, cepheye asker sevkياتının önlenmesine, yani askerlerin kıtalarına teslim olamadan yollarda pusu kurularak katledilmesine kadar varan ağır eylemler yapmışlardır. Dönemin Çarlık Rusya'sı, Ermeni çetecileri vekâlet savaşçıları olarak kullanıyor, onları terör grupları olarak örgütüyor ve silahla donatıyordu. Rusya Doğu Anadolu'yu Erzurum, Trabzon ve Sivas ile Van, Bitlis ve Harput vilayetlerini içine alan, iki ayrı bölüme ayırmak istiyordu; "Vilâyât-ı Şarkiyye". Böylece Bağımsız Ermenistan'ın kurulmasına zemin hazırlamaya çalışıyordu. "Rusya bu planla Anadolu'da kurmak istediği bağımsız Ermenistan sayesinde, Türkiye'yi

çember içine almak ve böylelikle Rusya için her türlü tehlike ortadan kalktıktan sonra da, Türklerin Kafkasya'daki Müslümanlarla ilişkisini tamamen kesmek istiyordu. Bundan sonra İstanbul için Boğazları ele geçirme planını uygulayacaktı. Ermeniler Rusların bu planlarını öğrenir öğrenmez, Rusya'ya meyletteler, Türkiye'den özerklik kazanabilecek zaman ve fırsatın artık gelmiş olduğunu sandılar. Hınçak, Taşnak, Ramgaver gibi, etnikçi Ermeni birlikleri Ermeni Patriğiyle birleştiler.”⁵⁹

Osmanlı Devleti'nde uluslar-ötesi destek bulan ve güçlenen Ermeni terörü, 1915'teki Ermeni tehcirinden önce de çok azmış ve aşırılaştırmıştır. Etnik Ermeni terör yapılanması, Osmanlı Devleti içinde ayrılıkçı kanlı eylemler yapan, devlet-millet düşmanlığı güden, devleti yıkmayı, Türk halkını katletmeyi amaçlayan azgın faaliyetler yürütmüşler, emperyalist güçlerin bir aracı ve vekâlet savaşçısı durumuna gelmişlerdir. Bu koşullarda gittikçe teröre bulaşan, devletine ve kendi halkına iyi niyet beslemeyen bir halk kitlesi doğmuştur. Daha ötesi ordunun çoklu cephelerde savaştığı bir ortamda, asker sevkiyatına bile engel olmaya kalkmışlardır. Osmanlı Devleti'nin haberleşme ağlarını tahrip ediyorlar, köprüleri uçuruyorlar, yollara hendek kazıyorlar, kısacası var güçleri ile düşman askeri gibi davranıyorlar ve bir ihtilal çıkarma hırsıyla yaşıyorlardı. Diğer taraftan da, Türk halkına yaptıkları katliamlarla iç savaş çıkarmaya ve emperyalist güçlerin ülkeyi işgal etmesine gerekçe oluşturmaya çabalıyorlardı.⁶⁰

⁵⁹ Haluk Selvi, “Terör Eylemlerine Tarihsel Bir Yaklaşım: Osmanlı Devleti'nde Ermeni Terör Eylemleri ve Yurtdışı Bağlantıları,” Uluslararası Güvenlik ve Terörizm Dergisi, C. 2 (1), s. 39-56, 2005.

⁶⁰ “Petersburg'dan bazı subaylar alay teşkil etmek üzere Kafkasya'ya gönderilmiş, Tiflis'teki Ermeniler toplantılar yaparak fedayi kaydına başlamışlar ve bu faaliyeti diğer Kafkasya şehirlerinde de yapmaya karar vermişlerdi (BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), DH.ŞFR, 45/ 166). Taşnak çete reislerinden Samson iki yüz Ermeni ile Selmas'a gelmiş, binden fazla Ermeni toplayarak Selmas'taki Ermenilerin tamamına silah dağıtmıştı (BOA, DH.ŞFR, 46/ 37). Bunların dışında Ruslar, Ermeni gönüllülerinin sevki için Köstence'de de bir teşkilat kurmuşlardı (BOA, DH.ŞFR, 52/28). Kafkasya'da neşredilen *Volontaire Armenian* isimli albümde Ermeni gönüllü reislerinin fotoğrafları verildikten sonra “İntikam saatinin çaldığını bütün millet anladı. Bu gibi fırsatlar her zaman tarihte tekerrür etmez. Ermeniler isti'taatlarına göre Türkiye Devletinin mahvına çalışmalıdırlar” (Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915- 1920), 1994: 167-168) deniyordu. Rusya'nın Kafkas Umum Valisi tarafından gönderilen bazı Rus memurlar ticaret bahanesiyle Rum, Kürt ve Ermenilerle gizlice temasta bulunarak casusluk yapıyorlardı (BOA, DH.ŞFR, 40/ 174). Ermeniler Kafkasya'da bu şekilde teşkilatlanırken Doğu Anadolu'da da ihtilal hazırlıkları yapıyorlardı. Bu ihtilal merkezlerinden en önemlisi Van'dı. Daha önce belirtildiği üzere Van Ermenileri, 1913 yılı boyunca silahlanmışlardı. Kendilerine Ruslar

Ermeni tehcirinin bir çözüm olarak öne çıkmasına yol açan ağır şiddet koşulları, hız kesmeden azgınlaşan organize terör faaliyetleri ve casusluk faaliyetleri, devlet güçleri tarafından başka bir yolla bastırılmamıştır. O günün koşullarında en az zayıfla yapılabilecek tek kontrol mekanizması ve güvenlikleştirme seçeneği olarak tehcir, ülke geneline yayılmış haldeki terör elebaşlarının, terör örgütünün emperyalist ülkelerle bağ kuran istihbaratçıların ve iletişim sorumlularının, bu anlamda hain ve casusların da tek tek vilayetlerden toplanması ile gerçekleştirilmiştir. Bağımsız Ermenistan kuracaklarına inanırken, tehcir edilerek yaşadıkları yerden çıkarılmaları Ermenileri ve Ermeni teröründen yararlanan emperyalist güçleri hayal kırıklığına uğratmıştır. Tehcirden sonra ise, Osmanlı Ermenileri düzmece bir soykırım kurgusu oluşturarak Güney Kafkasya, Azerbaycan, Rusya, Balkanlar, İran, Orta Doğu, başta Fransa olmak üzere bazı Batı Avrupa ülkeleri, Arjantin ve bazı Latin Amerika ülkeleri ile Amerika Birleşik Devletleri'ne yayılmışlardır.⁶¹

2. ERMENİ ÖRGÜTLER, O DÖNEMİN “VEKÂLET SAVAŞÇISI” İDİLER

Bu noktada Çarlık Rusyası, Güney Kafkasya'ya gelen Anadolu Ermenilerini yeni vekâlet savaşları için kullanmanın planlarını yapmıştır. Güney Kafkasya'ya gelen Ermeniler ise, Güney Kafkasya'nın tarihi uygarlığı olan ve içinde yaklaşık 26 ayrı etnik halkın yaşadığı Alban Devleti (MÖ. 3. yy. - MS. 8. yy.) ile köklerinin aynı olduğunu, Albanların kendilerinin ataları olduğunu iddia etmişlerdir.⁶² Güney Kafkasya ve Albanya Devleti tarihi süreç içinde

tarafından Harp başlamadan hareket etmeme emri verilmişti. 1914 yılının Aralık ayında harekete geçen Van Ermenileri, ilk olarak haberleşme ağını imha etmişler ve bu sebeple Ermenilerle Osmanlı kuvvetleri arasında müsademe başlamıştır” (BOA, DH. ŞFR. 48/ 7)” (Haluk Selvi, agm. s.51).

⁶¹ “Ermeniler, tehcir sırasında Osmanlı ordusunun yüz binlerce Ermeni'ye soykırım uyguladığını iddia etmektedirler. Hâlbuki gerçek bunun tamamen aksini ortaya koymaktadır. Özellikle Doğu Anadolu Bölgesinde yapılan kazılarda çok sayıda toplu mezarlar ortaya çıkarılmıştır ki, Müslüman Türklere ait olan bu mezarlar, Ermenilerin değil, Türklerin soykırıma uğradığının en açık delillerindedir. O halde şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, sözde Ermeni soykırım iddialarının gerçeğe hiçbir ilgisi yoktur. Soykırıma uğrayanlar Ermeniler değil, Türkler olmuştur” (Ekrem Memiş, “Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk-Ermeni İlişkileri,” Sosyal Bilimler Dergisi, C. VII, Ermeni Özel Sayısı, 2005, s. 1-11.

⁶² Esme Özdaşlı, “İlk Hıristiyan Devlet Efsanesinden İşgal Stratejisine: Albanların Kısa Tarihi,” (08.05.2013), Newtimes.az , s. 1.

Müslümanlaşmış olmakla birlikte, dağlık kesimde yaşayan halk Hıristiyan olarak kalmıştır. 20. Yüzyılın başında Güney Kafkasya'ya göçen Ermeniler, kendilerinin sözde Alban soylu olduğunu öne sürmüşler ve güya ilk Hıristiyan halk olarak, dünya Hıristiyanlarının ilgisini çekmeyi hedeflemişlerdir. Ancak o zaman da, şimdi de Ermenilerin, emperyalist güçler tarafından ilgi odağı olmasının başlıca nedeni, Türk gücüne karşı duyulan korku ve Türkleri yok etme, Türklere zarar verme hırısından ibaret olmuştur. Ermenilerse, Türklere karşı yürütülen emperyalist politikalar için bir araç ve onlar adına vekâlet savaşçısı olmayı uygun bulmuşlardır. Ermeniler, bu yanlış yolda teröre sığınmışlar, Anadolu'da ve Azerbaycan'da toprak işgali uğruna korkunç katliamlar ve dehşet soykırımlar yapmışlardır. Üstelik işgalciliklerini, kadim vatan güzellemesiyle meşru göstermeye çalışmışlar ve çalışmaktadırlar.

Rusların 1914-1915 yılında Kafkasya'nın Müslümanlardan temizlenmesi ve sürülmesi işini, bu çeteler 1916 yılından itibaren Doğu Anadolu'nun işgal edilmiş bölgesinde uygulamaya başladılar. Rusya'da 1917 yılının Şubat ayından itibaren yeni gelişmelerin olması ve ihtilalin ortaya çıkması, Rus askerlerini savaş konusunda isteksiz hale getirdi ve bunların yerini de Ermeni çeteleri doldurmaya başladılar. Uluslararası alanda yeni bir durum ortaya çıkmıştı. İngiltere ve Fransa Kafkasya'da ortaya çıkan yeni durumdan istifade edebilmek, bu bölgelere Osmanlı Devleti'nin yerleşmesini önlemek için, çeşitli çözüm yolları aramaya başladılar. Akla ilk gelen de savaşın başından beri Osmanlı Devletine karşı savaşan Ermenilerdi. Kafkasya'da İngilizler, Kilikya'da Fransızlar, kendi hazır askerleri durumundaki Ermenileri, silah ve teçhizat yönünden desteklediler. Bu durum Ermenilerin dikkatlerini Rusya'dan, İngiltere'ye ve Fransa'ya çevirdi. Bundan sonraki aşamada İngilizler, Doğu Anadolu'da büyük Ermenistan'ın kurulması görevini üstlendiler. Bu sebeplerden dolayı Kafkasya ve Doğu Anadolu'da Türklere karşı yapılan katliama göz yumdukları gibi destek de oldular.⁶³

Ermeniler, Anadolu dışına çıkarılınca Güney Kafkasya'da tarihi Alban uygarlığının kendi kadim uygarlıkları olduğunu ileri sürmüşler ve aslında ait olmadıkları topraklarda

⁶³ Selvi, agm. s. 51.

hayali bir geçmiş ve hiç olmayan bir büyük Ermenistan tahayyülü inşa etmişlerdir.⁶⁴ Böylece Ermeniler, onları her zaman tetikleyip kamçılayacak büyük bir devlet kurma planını uygulamaya koyulmuşlardır.⁶⁵ Rus Çarı, Ermenilerin bu hayali projesine sıcak bakmış ve bölgede kendisi ile aynı dini paylaşan bir devlet kurmalarını, bazı sakıncaları sorgulasa da desteklemiştir. Ancak kurulan devleti tanımada istekli davranmamışlardır. Ermeniler de, Çarlık sonrasında sosyalist hareketin içinde yer almayı çıkarlarına uygun bulmuşlardır. Zaten etnikçi, ırkçı bir terör yapılanması olarak kurulmuş olan siyasi temsilcileri benimsemişlerdir. Nihayetinde kurmak istedikleri devlet de, bu anlayışın bir yansıması olmuş, Güney Kafkasya’da da, amaçları Türk soyluları tıpkı Anadolu’da olduğu gibi öz vatanlarında katlederek, kadim tarihte Urartulara yaptıklarına benzer biçimde, devletlerini ve topraklarını ele geçirmekti.

Burada şu noktayı açıklığa kavuşturmakta fayda görüyoruz: Ermeniler, kendilerinden önce bu topraklar üzerinde oturmuş olan Urartuları (M.Ö. 9.-6. yüzyıllar arası) ataları olarak göstermeye ve dolayısıyla bölgenin gerçek sahibi olduklarını ispat etmeye çalışmaktadırlar. Hâlbuki yapılan filolojik tetkikler, Ermenilerin kullandığı dilin, Hint-Avrupa kökenli dillerden olduğunu, açık ve net bir biçimde ortaya koymuştur. Buna karşılık Urartuların dili, M.Ö. 3. Binyılda Doğu Anadolu’nun hemen hemen tamamı ile Güneydoğu Anadolu’nun bir bölümünde oturan ve bilim adamları tarafından Proto-Türkler

⁶⁴ Ermenilerin böyle akla hayale gelmez iddiaları fazladır, örneğin tehcirden sonra Anadolu’da 2350 kilise ve 1500 okul, Ermenilere ait 66 şehir ve 2500 üzerinde köyün, Türkler tarafından tahrip edildiğini öne sürmektedirler (akunq.net). Anadolu’da tam 66 Ermeni şehri varmış; sanki bütün Anadolu Ermenistan’mış ve Türkler Malazgirt’te Ermenileri yenerek Anadolu’ya girmişler. Oysa Ermeniler, yüzyıllar boyunca azınlık bile sayılamayacak kadar az sayıda, şehirlere dağılmış halde yaşamışlardır ve hiçbir yerde çoğunluk haline gelememişlerdir. Ermenilerin buna benzer hayali iddiaları dikkate alındığında, onların kendilerini gelmiş geçmiş uygarlıkların bir bütünü gibi tahayyül ettikleri anlaşılmaktadır. “Ermeniler, Anadolu’da yaşadıkları uzun zaman içerisinde hiçbir zaman bağımsız olamamışlar, mütemadiyen himaye altında yaşamışlar ve karşılığında da vergi ödemişlerdir. Fakat şurası gerçektir ki, en iyi muameleyi Türklerden görmüşlerdir. Hatta Osmanlı İmparatorluğu döneminde, kendilerine, devletin üst kademelerinde birçok görevler verilmiştir” (Ekrem Memiş, agm, s. 2).

Ermeni adına ilk defa, M.Ö. 6. yüzyılda Pers Kralı Darius’un kitabelerinde rastlanmaktadır ve asıl ilginç olan nokta şudur ki, Ermeniler, kendilerine hiçbir zaman Ermeni” dememişler, bilakis kendilerini “Haiklar” olarak adlandırmışlardır. Ermeni ismi, Pers Kralının, bölgenin adına izafeten uydurmuş olduğu bir isimdir; çünkü, çivi yazılı belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, daha M.Ö. 3. Binyıldan itibaren, onların yerleştiği Doğu Anadolu Bölgesine “Armanu” veya “Armenia” denilmekte idi. Başka bir tabirle, Ermenilerin gelmesinden yaklaşık 1600 yıl önce de, Doğu Anadolu Bölgesi, “Armenia” adıyla anılıyordu. İşte Pers Kralı, hâkimiyeti altında bulunan ve muhtemelen batıdan göçmen olarak gelen bu yabancılara “Armenia Bölgesinde oturanlar” anlamına gelen “Ermeniler” ismini vermişti (Ekrem Memiş, agm, s. 4).

⁶⁵ Ekrem Memiş, agm, s.1.

oldukları ileri sürülen Huri kavminin diliyle akraba olup, Asya kökenli dillerdendir. O halde, Ermenilerin böyle bir iddiada bulunmaları, tamamıyla yersiz ve yanlışır.⁶⁶

3. AZERBAJCAN'DAN BAŞKENT, OSMANLI'DAN EGEMENLİK LÜTFU

Anadolu'da olduğu gibi, Güney Kafkasya'da da amaçları otorite boşluğundan ve devletin güçsüz anından yararlanarak, halkını katlettikleri ve böylece vatanlarını işgal ettikleri topraklar üzerinde bir devlet kurmaktı. Bu doğrultuda siyasi çalışmalarda bulunmak üzere Hınçak ve Taşnaksütyun partilerini kurmuşlardır. Bu iki parti de, azgın bir terör örgütü olarak faaliyet göstermiştir. Güney Kafkasya'daki Ermeni teröründe, 1915-1920 yılları arasında beş yüz binden fazla Azerbaycan Türkü'nü İrevan'dan çıkarmışlar, böylece şehrin doğal demografik yapısını kendi lehlerine olacak şekilde bozmuşlardır. 19. Yüzyılın sonlarına kadar, Türk soylu nüfusun mutlak çoğunluğu oluşturduğu kazalarda, nüfus çoğunluğu Ermenilere geçmiş, Türkler teröre dayanamayarak çıkmışlardır.

Kuşkusuz şu tarihi gerçeği belirtmek gerekiyor; 29 Mayıs 1918 tarihinde toplanan Azerbaycan Milli Konseyi, yeni devlet ilan etmiş, ama başkent yapacak bir şehir bulamış durumdaki Ermenistan Cumhuriyeti'ne, İrevan'ın başkent olarak verilmesini kararlaştırmıştır. Azerbaycan Milli Konseyi, Ermenilerin Türk ve Müslümanlara karşı besledikleri husumeti, bu olağanüstü eşsiz taviz ile ortadan kaldırmayı amaçlıyordu.⁶⁷ Hayli ilgi çekici olan diğer bir konu da, Osmanlı Devleti'nin tutumudur: Güney Kafkasya'ya yönelik işgalci niyetinden çekinerek, yeni kurulan Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti'ni hiçbir devlet tanımamıştır. Bu devletler arasında Rusya da bulunmaktadır. Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti, bir süre diğer devletler tarafından tanınmayan, devletlerarası hukukta karşılık bulamayan bir devlet olarak kalmış ve egemenliği şüpheli hale gelmiştir. Ermenistan Cumhuriyeti bunun çözümünü, Osmanlı Devleti ile anlaşmakta bulmuştur. Osmanlı Devleti, bu sorunu çözmeye sıcak bakmış ve yapılan bir anlaşma ile Ermenistan

⁶⁶ *Çünkü filolojik açıdan, böyle bir görüşün haklılığına asla imkân yoktur. Eğer Urartulara mutlaka bir akraba aranıyorsa, Filolojik açıdan, bu akrabalığa en layık olanlar Türklerdir. Ermeniler, büyük bir ihtimalle, M.Ö. 8. yüzyılda vuku bulan Trak göçleri neticesinde Anadolu'ya geldikten ve yaklaşık iki asır orda burada yaşadıkdan sonra, Urartu Devletinin yıkılmasını fırsat bilerek, M.Ö. 6. yüzyılın başlarında, Van Gölü ve civarındaki topraklara, Pers Kralının egemenliğini kabul etmek ve ona vergi ödemek şartıyla yerleşebilmişlerdir. O halde, Ermenilerin Anadolu'daki tarihleri, M.Ö. 6. yüzyıldan daha geriye gitmemektedir. Halbuki, çivi yazılı belgelerin öğrenildiğine göre, Türkler M.Ö. 2200'lerde Akkad Kralı Narm-Sin'in Anadolu'ya yaptığı askeri bir seferi anlatan Şartamhari metinlerinde Van ve civarına "Armanu" veya "Armenia" memleketi denilmektedir. Bir başka ifade ile Ermenilerin bölgeye gelmesinden yaklaşık 1600 yıl önce de Doğu Anadolu Bölgesi'nde bir Armanu memleketi vardır (Ekrem Memiş, agm,).*

⁶⁷ İsimli, Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ Sorunu, Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclis Yayını, Tarihsiz, s. 11.

Demokratik Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti tarafından tanınmıştır. Böylece uluslararası alanda kabul görmüş ve devlet mevcudiyeti ve toprak bütünlüğü tanınmıştır. Bu da Ermenistan'ın siyasi varlığını devam ettirmesine imkân sağlamıştır.⁶⁸

29 Mayıs 1918'de Azerbaycan Milli Konseyi tarafından Revan'ın başkent olarak bahşedildiği Ermenistan'a, 4 Haziran 1918 tarihinde Osmanlı Devleti de, karşılıklı bir protokol imzalayarak Ermenistan'ın siyasi varlığını tesis etmesine fırsat tanımıştır. Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti'nin mevcudiyetini kabul ederek siyasi varlığını garantilemiştir. Ancak aynı yılın, yani 1918'in yazının hemen ortasından itibaren ve 1918 sonbaharında, Anadolu'dan gelen eli kanlı terörist Andranik'in yönetiminde, Azerbaycan Türklerine karşı akıl ve vicdanın alamayacağı korkunç bir soykırım yapılmış ve Azerbaycan topraklarının işgali başlatılmıştır. Revan'ın ele geçirilmiş olması ve resmen devlet olarak kurulması ile birlikte, Ermeni teröristleri artık devlet desteğinde çok ağır terör ve imha hareketine girişmişlerdir.

SONUÇ

Osmanlı Devleti yıkılınca başa geçeceklerine inanan Anadolu Ermenileri, "Millet-i Sadıka" olduklarını reddedip çeteleşmişler ve dış destekli terörizmin kurumsallaştırdığı bir soy-kimlik arayışına kapılmışlardır. Bunun sonucunda terör ve casusluk yaptıkları gerekçesiyle yaşadıkları topraklardan uzaklaştırılmışlardır. Tehcir edilen halkın bir kısmı kötü hava şartlarında yollarda ölmüş, bir kısmı ise eşkıyanın saldırısı sonucu ölmüştür. Geride kalan halkın büyük bir bölümü Güney Kafkasya, İran, Lübnan ve diğer ülkelere yayılmıştır. Osmanlı Devleti ve İran'daki Ermeniler, Güney Kafkasya'da Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti'ni kurmuşlardır. Başkentleri Azerbaycan Türklerinin bir bağışdır, Devletlerinin uluslar arası kabulü ise, Osmanlı Devleti'nin bir hediyesidir. Böylece Ortaçağ'dan beri hiçbir egemenlikleri bulunmayan Ermeniler, devletli siyasi toplum haline gelmişlerdir. Bunun karşılığında Türk soylulara katliam yapmaya devam etmişlerdir.

Anadolu'dan giden Andranik'in, terörist başı olarak terör eylemlerini yönettiği dönemde Ermenistan, Azerbaycan'ın Zengezur bölgesini işgal etmiştir. Bu işgal sırasında halka karşı çok kanlı saldırılar düzenlemişlerdir. 1918 yılının yaz ve güzünde, 115 Türk köyünü imha etmişler, 7729 insanı katletmişler ve 50 bin insan da öz yurdundan şiddet sonucu çıkarılmıştır. Ermeniler, kendilerine daha iki-üç ay önce bir başkent bağışlayan

⁶⁸ Abdurrahman Bozkurt, Osmanlı Devleti İle Ermenistan Cumhuriyetindeki İlişkiler (1918-1920), OTAM, S. 34, s. 19-58, 2013.

millete, Gence’de, Bakü’de ağır bir soykırım yaparak karşılık vermişlerdir. Oysa Osmanlı topraklarında yıllarca yaptıkları terör ve casusluk faaliyetleri nedeniyle zorunlu göç ettirmek durumunda kalmalarını, yani savaş alanlarından ve stratejik alanlardan daha güvenli yerlere tehcir edilmiş olmayı, sözde soykırım olarak adlandırmışlardır. Üstelik bu hikâyelerini yüzyılı aşkın bir süredir gündemde tutmaktadırlar, hem de Anadolu’da katlettikleri Türklerin sayısı, tehcir sırasında ölen Ermenilerden çok daha fazla olduğu halde. Aslında emperyalizmin Osmanlı’ya girişinden beri, emperyalistlerin Türk topraklarını ele geçirme ve Türkler üzerinde hâkimiyet kurma planı uyarınca, dünyada, buna Müslüman ülkeler de dâhildir, Türk imajını yıpratmak her girişim sıcak karşılanmaktadır. Osmanlı bakiyesi olan, şimdi diasporayı oluşturan azınlıklar, imaj meselesi oluşturmanın ötesinde, ülkeyi siyaseten ve iktisaden de yıpratma, toprak ve tazminat talep etme peşine düşmüşlerdir. Türkiye’nin büyüyen bölgesel gücü ve artan küresel itibarı, bu hain talepleri geri püskürtmesine yetmektedir.

Öte yandan Hocalı soykırımını yapan insanlık düşmanları, henüz bir uluslararası mahkemede yargılanmamışlardır. Oysa Hocalı katliamı, uluslararası hukuka göre her bakımdan bir soykırım suçu niteliği taşımaktadır.⁶⁹ Karabağ sorunu ise, işgal edilmiş Azerbaycan toprakları anlamına gelmektedir ve “donmuş” bir çatışma alanı olarak tanımlanmaktadır. Karabağ meselesinin donmuş bir çatışma olarak görülmesinin nedeni, hali hazırda taraflar arasında devam eden topyekûn bir savaşın olmamasıdır. 7 Temmuz 1994’te imzalanan ateşkes anlaşmasından sonra, bölgede “ne savaş ne barış”ın olduğu bir durum devam etmektedir.⁷⁰ Bununla birlikte fiiliyatta sınır çatışmaları ve asker ölümleri süreklilik arz etmektedir ve her iki taraf da daha güçlü ordu kurma çalışması yürütmektedir. Her ne kadar Ermenistan’ın işgal ettiği Azerbaycan topraklarından çıkarılacağı ilgili tarafların ve devletlerin ifadeleri ile kesinlik kazanmış olsa da; bunun ne şekilde ve ne zaman gerçekleşeceği henüz belirsizdir.

⁶⁹ Mehmet Köksal, “Hocalı Katliamının Uluslararası Hukuk Bakımından Değerlendirilmesi,” 2. Uluslararası Hocalı Soykırımı ve Bölgesel Güvenlik Sempozyumu 2018 E-Kitabı, http://iibf.giresun.edu.tr/Files/ckFiles/iibf-giresun-edu-tr/Hocal%C4%B1%202/2._hocali_sempozyumu_e-kitap-eyayin-7_ocak_2019.pdf

⁷⁰ İdil, Tuncer Kılavuz, “Dağlık Karabağ Müzakerelerinin Geleceği,” Avrasya Etüdleri, C.52, s. 51-78, 2017.

KAYNAKÇA

Bozkurt, Abdurrahman, Osmanlı Devleti İle Ermenistan Cumhuriyetindeki İlişkiler (1918-1920), OTAM, S. 34, s. 19-58, 2013.

İsimsiz, Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ Sorunu, Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclis Yayını, tarihsiz.

Köksal, Köksal, “Hocalı Katliamının Uluslararası Hukuk Bakımından Değerlendirilmesi,” 2. Uluslararası Hocalı Soykırımı ve Bölgesel Güvenlik Sempozyumu 2018 E-Kitabı, http://iibf.giresun.edu.tr/Files/ckFiles/iibf-giresun-edu-tr/Hocal%C4%B1%202/2.hocali_sempozyumu_e-kitap-e_yayin-7ocak2019.pdf

Kuznetsov, Oleg Y., “1988-1994 Dağlık Karabağ Savaşı- İnsanlık Tarihinin İlk Terörist Savaşı”, Ermeni Araştırmaları Dergisi, S. 57, s. 132, 2017.

Memiş, Ekrem, “Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk-Ermeni İlişkileri,” Sosyal Bilimler Dergisi, C. VII, Ermeni Özel Sayısı, s. 1-11, 2005.

Müdürlüğü, Ankara.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1994.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, C.19, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Yayını, İstanbul, 1989.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, C. 16, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Yayını, İstanbul, 1989.

Özdaşlı, Esmé, “İlk Hıristiyan Devlet Efsanesinden İşgal Stratejisine: Albanların Kısa Tarihi,” Newtimes.az , s. 1, (08.05.2013).

Selvi, Haluk, “Terör Eylemlerine Tarihsel Bir Yaklaşım: Osmanlı Devleti’nde Ermeni Terör Eylemleri ve Yurtdışı Bağlantıları,” Uluslararası Güvenlik ve Terörizm Dergisi, C. 2 (1), s. 39-56, 2005.

Tuncer Kılavuz, İdil, “Dağlık Karabağ Müzakerelerinin Geleceği,” Avrasya Etüdüleri, C.52, s. 51-78, 2017.

ve ayrıca <https://akunq.net/tr/>

TÜRK DÜNYASI'NDA EKONOMİK İŞBİRLİĞİ OLANAKLARI

Kurtuluş Yılmaz GENÇ*

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, Türk Dünya'sında ekonomik işbirliği olanaklarını ayrıntılı olarak ortaya koymaktır. Bu çerçevede, Türkiye, KKTC, Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ile Rusya Federasyonu içerisindeki özerk Türk ülkeleri, Moldova'daki Gagavuz Özerk Cumhuriyeti ve Türklerin çoğunlukta olduğu diğer bölgeler arasındaki ekonomik işbirliği deneyimleri ve bu konudaki olanaklar değerlendirilmektedir. Çalışma, Türk toplumlarının ekonomik işbirliği yoluyla nasıl daha da yakınlaşabileceklerini, bütünleşebileceklerini ele almaktadır. Çalışma, sektörler göre ekonomik ilişkilerin mevcut durumunun ve gelecekteki işbirliği olanaklarının gündeme gelmesini sağlayacaktır. Araştırma, ilgili literatürden kitap, gazete ve dergi haberleri, internet kaynaklarından sağlanan diğer bilgiler, akademik makalelerden elde edilecek verilerin bütünleştirilmesi ve yorumlanması ile gerçekleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk Dünyası, Ekonomik İşbirliği, Avrasya

ABSTRACT

The aim of this study is to analyze and put forth the probabilities of economic cooperation between the Turkic countries, and societies. In this framework, the economic cooperation experiences and probabilities in this subject are examined in the countries of

* Doç. Dr., Giresun Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, Türkiye, kyilmazgenc@gmail.com

North Cyprus Turkish Republic, Azerbaijan, Turkmenistan, Uzbekistan, Kazakhstan, Kirgizstan, and the autonomous Turk republics of Russian Federation, Gagauz Autonomous Turkic Republic of Moldavia, and other regions in which Turks form the majority. This study, focuses on how the Turkic societies can have closer relationships, and how can they integrate through economic cooperation. On the other hand, this study will put the current level of economic relations in the sectors of economy, and the probabilities of future economic cooperation, on agenda. This research is conducted with the data gathered, integrated, and evaluated, from books, newspapers, magazines, journals, and internet sources, and economic journals of related literature.

Key Words: Turkic World, Economic Cooperation, Eurasia.

I. Giriş

Türk Dünyası, köklü, zengin, derin bir ortak kültüre sahip Türk topluluklarından oluşmaktadır. Bu toplulukların bütünleşmeleri, her alanda işbirliği içine girmeleri, Türk Dünyası'nın güçlenmesi ve insanlığın gelişimine daha çok katkıda bulunmaları için son derece önemlidir. Her alanda gerçekleştirilecek işbirliği, karşılıklı bilgi akışını da beraberinde getirecek, ortak bilgi birikiminin artmasını hızlandıracak, böylece Türk toplumlarının gelişimleri de hızlanacaktır. Bu çerçevede, özellikle ortak dil Türkçe'nin (farklı lehçeler şeklinde konuşulsa da) daha da geliştirilmesi ve kullanılan ortak sözcüklerin sayısının artırılması etkileşimi ve işbirliğini kolaylaştıracaktır. Örnek olarak, askeri alandaki işbirliği faaliyetleri (Darıcılı, 2018) ortak bu durumun çarpıcı bir yansımasıdır. Yine, bilimsel ve akademik işbirliğinin ortak dilin kullanımı ile artacağı, işbirliğinin artışının ortak dilin gelişimini hızlandıracağı savunulabilir (Tatlılıoğlu, 2011). Diğer taraftan, bilimsel ve akademik alandaki işbirliğinin teknoloji alanındaki işbirliği için de güçlü bir temel oluşturabileceği açıktır (Yereli, 2017).

Türk Dünyası, Orta Asya'dan Adriyatik Denizi'ne kadar uzanan bir coğrafyada var

olan en önemli kültürel yapıyı oluşturmaktadır. Bu yapının işbirliği ve bütünleşmesi, güçlenmesi açısından gereklidir. Ortak kültür ve tarih (Alyılmaz, 2004) bir Türk Dünyası vatandaşlığı kavramını da olanaklı kılacaktır (Alyılmaz, 2015). Böylece, ortak ekonomik politikalar oluşturulmasının da önü açılacaktır (Çarıkçı, X; 1996; 2004). Bu noktada, ayrışmaların ortadan kaldırılması ya da en aza indirilmesi gereklidir (Demir, 2019).

Türk Dünyası'nın bütünleşerek güçlenmesi için ortak örgütlerin sayısı artırılmalı ve mevcut örgütleri daha da güçlendirilmesi için çaba harcanmalıdır. Türk Keneşi, ortak örgütler için çok olumlu, çok başarılı bir örnektir (Erol ve Çelik, 2017). Bu örgütler, her alanda kurulmalıdır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Türk Devletleri ve Türk toplulukları arasında işbirliğini güçlendirecek ortak örgütlerin kurulması konusunda öncü olmalıdır (Gömeç, 2007). Bu noktada, Türk Diasporası'nın da bu ortak örgütlerin oluşturulması konusunda önemli katkıları olacaktır (İsina, 2014). Özellikle, 1990 sonrasında kurulan örgütler, Türk toplulukları arasındaki işbirliğinin son otuz yılda artmasını sağlamıştır (Kara, 2012). Bu gelişmeler, büyük Atatürk'ün Türk Dünyası ile ilgili vizyonuna da uygundur (Saray, 1995).

Türk Dünyası'nda işbirliği, akılcı, bilimsel ve akademik ilkeler çerçevesinde belirlenen bir strateji ile yürütülmelidir. Bu kapsamda, ortak kültürün bileşenlerin ortaya çıkarılması ve bütün Türklerin kolayca ulaşabileceği şekilde sunumu da bu süreçteki anahtar önemdeki unsurlardan biridir (Yılmaz, 2015). Bu çerçevede, Türk Dünyası'nın zengin kültürel birikiminin köklerini ortaya çıkaracak bilimsel-akademik çalışmalar Türklerin tarih boyunca yaşadığı bütün alanlarda titizlikle gerçekleştirilmelidir.

Türk Dünyası, son derece zengin yer altı ve yer üstü ekonomik kaynaklara sahiptir. Bu kaynakların, Türk topluluklarının kendi çıkarları ve ortak çıkarlar çerçevesinde kullanılması giderek gelişen Türk Dünyası'na (World Bank, 2018) kayda değer bir katkı olacaktır. Özellikle, 1990 yılında, Sovyetler Birliği yer alan Türk Devletlerinin bağımsızlığını elde etmelerinden sonra, kendi ekonomik kaynaklarının kullanımı konusunda da bağımsız kararlar alabilmeleri bu ülkelerin ekonomik gelişmelerine önemli, anahtar niteliğinde bir katkı olmuştur.

Türk toplulukları çok geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bu coğrafyada, hemen her ekonomik alanda üretim yapmak için yeterli kaynak vardır. Bu noktada, bu kaynakların değerlendirilebilmesi, en çok fayda sağlayacak şekilde kullanımı için işbirliği gereklidir. Her Türk Topluluğu ya da Türk Devleti, kendi güçlü alanda diğer Türk Topluluklarına ya da Türk Devletlerine gerekli desteği sağlamalıdır. Bu çerçevede, uzman, bilgi, teknoloji ve hammadde akışının önündeki bütün engeller kaldırılmalıdır.

Bu çalışmada, Türk Dünyası'nda ekonomik işbirliği konusu ele alınmakta ve bu işbirliğinin geliştirilmesi için önerilerde bulunmaktadır.

II. Türk Dünyası'nda Ekonomik İşbirliği

Türk Dünyası ülkeleri, yer üstü ve yer altı kaynakları bakımından oldukça zengindir. Bu kaynakların akılcı kullanımı ve bütün Türk toplumlarının yararına olacak şekilde değerlendirilmesi son derece önemlidir. Bu çerçevede, sosyal-kültürel alanlardaki işbirliğinin ekonomik alanları da kapsaması bir zorunluluktur. Türkçe'nin farklı lehçelerinin konuşulduğu bu ülkelerde, ekonomik işbirliğinin kültürel işbirliğinden ayrı düşünülmesi olanaksızdır.

Türk Dünyası ülkeleri birçok yer altı ve yer üstü zenginliğe sahiptir. Yeraltı zenginlikleri şu şekilde özetlenebilir (Çarıkçı, 2004; X):

Kazakistan: Petrol, doğal gaz, kömür, demir cevheri, magnezyum, krom, nikel, kobalt, bakır, altın ve uranyum üretimidir. Yüzölçümü 2,7 milyon km²'dir.

Azerbaycan: Petrol, doğal gaz, demir cevheri ve alüminyumdur. Yüzölçümü 8,6 bin km²'dir.

Kırgızistan: Hidroelektrik, altın, kömür ve doğalgazdır. Yüzölçümü 198,5 bin km²'dir.

Özbekistan: Doğal gaz, petrol, kömür, altın, uranyum, gümüş ve kurşundur. Yüzölçümü 447,4 bin km²'dir.

Türkmenistan: Petrol, doğalgaz, kömür, sülfür ve tuzdur. Yüzölçümü 488,1 km²'dir.

Türkiye: Demir, kömür, krom, bakır, çinko ve magnezyumdur. Yüzölçümü 776 bin km²'dir.

Görüldüğü gibi, Türk Dünyası ülkeleri yer altı kaynakları bakımından oldukça zengindirler. Bu kaynakların ortak kullanımı, bu maddelerin topraktan çıkarılması için gerekli altyapının birlikte oluşturulması, elde edilen katma değerlerin Türk Ülkeleri arasında katkı ölçüsünde paylaşımı son derece önemlidir.

Türk Dünyası ülkeleri, yer altı kaynakları kadar yer üstü kaynakları bakımından da zengindirler. Orta Asya Türk ülkelerinde, hayvancılık, darı, buğday, pamuk üretimi (Timor, Bayramlı, Kapan, 2018) vardır. Orta Asya ve Doğu Avrupa ve Orta Doğu Türk Devlet ve Toplulukları tarım ürünleri açısından da kayda değer üretim hacimlerine ulaşmaktadırlar. Özellikle, Kırgızistan, hayvancılık açısından önemli bir ülkedir.

Türk Dünyası ülkeleri alan büyüklüğü bakımından Dünya'da önemli bir yere sahiptirler. Ekonomik faaliyetlerin alanla birlikte artırılması, Türk Dünyası'nın Dünya'daki etkisini artıracaktır.

Türk Dünyası ülkeleri, ekonomik işbirliği konusunda öncülük edecek bir örgütsel yapı ile hareket etmelidirler. Türk Ülkeleri ve Türk Toplulukları, güçlü oldukları üretim alanlarında, diğer Türk Topluluk ve Türk Ülkelerini desteklemelidirler.

SONUÇ

Bu çalışmada, Türk Dünyası'nda ekonomik işbirliği olanakları konusu ele alınmıştır. Çalışmanın temel bulgusu, Türk Dünyası gelişimi ve birlikte güçlenmesi için ekonomik işbirliğinin zorunlu olduğudur. Temel vurgu, bu işbirliğinin bilimsel temellerde gerçekleştirilemesinin gerekli olduğu yönündedir. Yine, Türk Dünyası'nda ekonominin bütün alanlarında yüksek getiri sağlayacak ve Türk Toplumlarının refahına katkıda bulunacak kaynak vardır. Bu anlamda, Türk Dünyası, özellikle, insan kaynağı olarak son derece

güçlüdür.

Türk Devletleri ve Türk Toplulukları özellikle güçlü oldukları ekonomik, sosyal, askeri ve diğer alanlarda diğer Türk Devletine ve Türk Topluluklarına gerekli desteği sağlamalıdır. Böylece, Türk Topluluklarının hâkim oldukları alanlar arasında bir ekonomik ve sosyal dengenin sağlanması olanaklı hale gelecektir. Böyle bir denge, toplulukların bütünleşmelerini de kolaylaştıracaktır.

Türk Toplulukları ve Türk Devletleri arasındaki her türlü hammadde, teknoloji, bilgi ve uzman akışının önündeki her türlü engeller kaldırılmalı, bu unsurların akışı kolaylaştırılmalıdır. Bu yöndeki gelişmeler giderek bir Türk Ortak Pazarı'na dönüşmelidir. Bu çerçevede, gümrük birliği mutlaka sağlanmalıdır. Üye Türk Devletleri'nin bağımsızlıklarını koruyarak oluşturacakları bir Türk Devletler Topluluğu ya da Türk Birliği, Orta Asya'dan Adriyatik Denizi'ne kadar istikrarın sağlanmasına büyük katkıda bulunacaktır. Böyle bir yapı, refahın paylaşılması ve artırılması açısından son derece önemli katkılarda bulunacaktır.

Türk Devletleri, aralarındaki işbirliğini geliştirmek için mevcut ortak örgütler güçlendirilmeli ve her alanda işbirliğini geliştirmek üzere yeni örgütler kurulmalıdır. Örgütlerin temsilcilikleri bütün Türk Dünyası ülkelerine dağılmalıdır. Örgütler, devletlerle, siyasi yapıyla doğrudan ilişkilendirilmelidir.

Yeraltı kaynaklarının Türk Toplulukları'na en çok yararı sağlaması için gerekli altyapı ve üst yapı unsurları oluşturulmalıdır. Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı projesine benzer projeler bütün Orta Asya doğal kaynakları için gerçekleştirilmelidir.

Türk Devletleri ve Türk Toplulukları arasında, eğitim alanında işbirliği artırılmalıdır. Bu kapsamda, yeni ortak üniversiteler kurulmalıdır. Mevcut ortak üniversitelerin geliştirilmesi için kaynak sağlanmalıdır. Türk Dünyası üniversiteleri arasında yeni akademisyen ve öğrenci değişimi programları oluşturulmalı, mevcutların nitelikleri geliştirilmelidir. Türk Ülkeleri arasında bir alfabe birliği sağlanmalıdır.

Türk Dünyası üniversiteleri, bilimsel bilgi üretimi ve teknoloji üretimi konusunda

daha çok işbirliği yapmalıdırlar. Bu kapsamda, ülkeler arasında karşılıklı araştırmacı değişimi ya da araştırmacıların ortak projelerde birlikte çalışmalarını yöündeki politikalar yaygınlaştırılmalıdır.

Türk Dünyası ülkeleri arasında, bir ortak ekonomi ödülü programı oluşturulmalıdır. Bu ödül, kendi ülkelerine ve ortak ekonomik yapıya ya da Türk Ülkeleri arasındaki işbirliğine en çok katkı yapan uygulamacılara, bürokratlara, işadamlarına, devlet adamlarına-siyasetçilere, araştırmacılara ya da akademisyenlere verilebilir.

Türk Dünyası ülkeleri ve Türk Toplulukları arasında, yüksek katma değerin Türk Ülkeleri'nde kalmasını sağlayacak üretim, ekonomi politikaları uygulanmalıdır. Bu çerçevede, hammadde Türk ülkelerinden sağlanmalı, ara mal ve nihai mal üretimi de Türk ülkelerinde gerçekleştirilmelidir. Tedarik işletmeleri ve dağıtım işletmeleri de Türk ülkelerinden seçilmelidir.

Türk Dünyası kültürü, yaşam tarzı belgelenerek uluslararası alanda tanıtılmalıdır. Bu amaçla ortak örgütler oluşturulmalıdır. Dış ve iç turizm faaliyetlerinin Türk Ülkeleri'nin tüm ilgili değerlerini kapsayacak şekilde yaygınlaştırılması sağlanmalıdır.

Sonraki çalışmaların, özellikle alandan veri toplayarak ve gerekli istatistiksel yöntemleri kullanarak gerçekleştirilme seçeneği göz önünde bulundurularak da yapılması gerekir. Araştırmalar, Türk Dünyası'nın tüm ülkelerini kapsamalıdır.

Kaynakça

Alyılmaz, Cengiz (2004). Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu. Ankara: Kurmay Basın Yayın Dağıtım.

Alyılmaz, Cengiz (2015). Türk Dünyası Vatandaşlığına Doğru. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 4(1), 69-76.

http://www.tekedergisi.com/Makaleler/2003696494_6calyilmaz.pdf (Erişim Tarihi: 26.12.2019).

Çarıkçı, Emin (2004). Türk Dünyası'nda Ekonomik Gelişmeler ve Türkiye – AB

İlişkileri. Ankara: Akçağ Yayınları.

Çarıkçı, Emin (1996). Türkiye’de İç ve Dış Gelişmeler. Ankara: Adım Yayıncılık.

Çarıkçı, Emin (X). Türk Dünya’sında Ekonomik Gelişmeler ve İşbirliği İmkânları, 39-56. <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/%c3%87ARIKCI-Emin-T%c3%9cRK-D%c3%9cNYASINDA-EKONOM%c4%b0K-GEL%c4%b0%c5%9eMELER-VE-%c4%b0%c5%9eB%c4%b0RL%c4%b0%c4%9e%c4%b0-%c4%b0MK%c3%82NLARI.pdf> (Erişim Tarihi: 26.12.2019).

Darıcı, Ahmet Burak (2018). Türkiye ve Azerbaycan Arasında Askeri İşbirliği Süreçlerinin Analizi. Türkiye – Türk Dünyası İlişkileri içinde (Editörler: İlyas Topsakal – Sema Ay). Bursa: Ekin Yayın Dağıtım.

Demir, Yeşim (2019). Türk Cumhuriyetlerinde İşbirliği ve Ayrışmalar. TESAM III. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi. <http://tesam.org.tr/wp-content/uploads/2019/01/YES%CC%A7I%CC%87M-DEMI%CC%87R.pdf> (Erişim: 26.12.2019).

Erol, Mehmet Seyfettin, Çelik, Kadir Ertaç (2017). Türk Dünya’sında İşbirliği Denemesi: Türk Keneşi ve Kazakistan. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi (Journal of Turkish World Studies)*, 17/2 Kış – Winter 2017, ss. 15-32.

Gömeç, Sadettin (2007). Türkiye – Türk Cumhuriyetleri İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1(1), Fall 2007, 114-131. http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt1/sayil/sayilpdf/gomec_sadettin.pdf?hc_location=ufi (Erişim Tarihi: 26.12.2019).

İsina, Almagül (2014). Türk Diasporası ve Türk Dünyası Vizyon 2023. İstanbul: Tasam Yayınları. <https://tasam.org/Files/PDF/Kitaplar/dtf2internet.pdf> (Erişim Tarihi: 26.12.2019).

Kara, Abdulvahap (2012). Turgut Özal ve Türk Dünyası. İstanbul: IQ Kültür ve Sanat Yayıncılık.

Saray, Mehmet (1995). Atatürk ve Türk Dünyası. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Tatlılıoğlu, Kasım (2011). Türk Dünya'sında Bilimsel ve Akademik İşbirliği Politikalarının Psiko-Sosyal Analizi. *Turan-Sam*, 3(10), İlkbahar, 73-84.

World Bank (WB) (2018). World Development Report.

Yereli, Ahmet Burçin (2017). Türk Dünyasında Teknolojik İşbirliğinin Önemi ve Teknoparklar. <http://ahmetburciniyereli.com/TUDSAK17.pdf> (Erişim Tarihi: 26.12.2019).

Timor, Ayşe Nur, Bayramlı, Gadir, Kapan, Kaan (2018). Geçmişten Günümüze Kazakistan'da Tarım Faaliyetleri. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15, 233-255.

Yılmaz, Murat (2015). Türk Dünyası Kültürel Mirası Envanter Çalışması. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Avrasya Çalışmaları Grubu.

İRAN'IN DAĞLIK KARABAĞ POLİTİKASI

Doğacan BAŞARAN*

Betül KARAGÖZ YERDELEN**

Özet

İran İslam Cumhuriyeti, 1979 yılında gerçekleşen İslam Devrimi'nin ardından dış politikada dini söylemleri öne çıkaran bir ülke haline gelmiştir. Bu kapsamda Tahran yönetimi, dış politikasını İslam Devrimi sonrasında üç temel söylem üzerine inşa etmiştir. Bunlardan ilki takrib-i mezahip, ikincisi Şii İslam Dünyası'nın liderliği ve üçüncüsü de ezilen halkların koruyuculuğudur. Nitekim İran, hem İslam Dünyası'ndaki farklı mezheplere takrib-i mezahip olarak adlandırılan ve mezhepler arası yakınlaşmayı esas alan bir politikayla yaklaşarak tüm İslam Dünyası içerisinde ayrıcalıklı bir konum elde etmeye odaklanmış hem rejim ihracı söylemi üzerinden Şii yayılmacılığına dayalı bir strateji uygulayarak İran'ın Dini Rehberi'nin tüm Şiiiler açısından bir siyasi kible olmasını arzu etmiş hem de farklı dinlere mensup olsa bile ezilen halkların koruyuculuğuna yönelik söylemler geliştirmiştir. Söz konusu dış politika anlayışı ABD ve İsrail karşıtlığı üzerinden anti-empyralist ve anti-siyonist vurgularla süslenmiştir. Ancak İran'ın Ermenistan'la olan dostane ilişkileri, hem Müslüman hem de Şii olan Azerbaycan halkının yanında olmadığını ortaya koymuştur. Dahası Dağlık Karabağ'daki işgal ve Hocalı'daki soykırıma karşı İran'ın uyguladığı politika, Tahran yönetiminin mazlumların yanında olduğu iddiasını da çürütmüştür. Dolayısıyla İran'ın Dağlık Karabağ Sorunu karşısında geliştirdiği politika, ideolojik söylemler üzerinden idealist bir dış politika stratejisi uyguladığını öne süren Tahran'ın aslında son derece realist ve pragmatik bir devlet refleksine sahip olduğunu gözler önüne sermiştir. Elbette tüm bu

** Doktor Adayı, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, e-mail: basarandogacan@gmail.com

* Prof. Dr., Giresun Üniversitesi İİBF Öğretim Üyesi, e-mail: drbetulkaragozyerdelen@gmail.com

durum, İran'ın dini söylemlerinin bir retorikten ibaret olduğunu da gün yüzüne çıkarmıştır. Bu bildiride de İran'ın dış politika anlayışındaki pragmatik tutumunu yansıtan en önemli örneklerden biri olan Dağlık Karabağ politikası incelenmektedir.

Anahtar Sözcükler: Dağlık Karabağ, Azerbaycan, İran,

Giriş

Ortadoğu ve Kafkasya bölgesinin en önemli jeopolitik aktörlerinden biri olan İran, İslam Devrimi'nin ardından teopolitik temelli dış politika söylemlerini benimsemiştir. Teo ve politika sözcüklerinin birleşiminden oluşan teopolitik kavramı, siyasetin dini referanslar üzerinden açıklanmasını ifade etmektedir.⁷¹ Nitekim İran da İslam Devrimi'nden sonra devrimin ihraç edilmesini hedefleyen bir yönelim sergilemiş, yeryüzündeki Şii gruplarla temaslarda bulunmuş ve özellikle de Ortadoğu'da Lübnan, Suriye, Irak ve Yemen gibi ülkelerde Şiilerin iktidarı ele geçirmesi için çaba harcamıştır. Buna ek olarak İran'ın Filistin'de Sünni gruplara da destek verdiği ve hem anti-siyonist argümanları kullandığı hem de yalnızca Şiilerin değil; tüm İslam Dünyası'nın manevi lideri olmak istediği görülmüştür. Tüm bu durum ise Tahran yönetiminin teopolitik hassasiyetler üzerinden şekillenen bir stratejiyle hareket ettiği izlenimini oluşturmuştur. Ancak şunu belirtmek gerekir ki İran, Ortadoğu'da klasik bir ulus-devlet gibi hareket etmesi halinde, Arap halkları içerisindeki tek Fars devlet olarak nüfuzunu artırma imkânı bulamayacaktı. Bu nedenle de Tahran, daha geniş bir perspektifle meseleye yaklaşarak Şii kimliğini ve Müslüman üst kimliğini bir dış politika aracı olarak kullanmıştır. Bu noktada bildirinin yazılmasına sebebiyet veren soru akıllara gelmektedir. Nitekim bu çalışmanın sorusu, İran'ın dış politikasının yalnızca İslami argümanlarla açıklanmasının doğru olup olmayacağıdır.

Mevzubahis soruya yanıt arandığında İran'ın aslında idealist söylemleri bir retorik olarak kullandığı ve gerektiğinde dini devlet refleksini arka plana iterek ulus-devlet anlayışıyla hareket ettiği görülebilmektedir. Bahse konu olan durumun açıklanabilmesi

⁷¹ Muharrem Ekşi, "İran'ın Transnasyonel ve Teopolitik -Şiilik- Temelli Kamu Diplomasisi", *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, İran Özel Sayısı, Ekim 2017, s. 47.

açısından en önemli örnek ise İran'ın Dağlık Karabağ Sorunu'na olan yaklaşımıdır. Çünkü İran, bahsi geçen sorun karşısında Müslüman ve Şii halka sahip olan Azerbaycan Türklerinin yanında durmamakta ve Hıristiyan Ermenistan'ı desteklemekte herhangi bir beis görmemektedir. Dolayısıyla çalışmanın hipotezi İran'ın kendi ulusal çıkar tanımlamasını realist devlet aklı çerçevesinde şekillendirdiği ve söz konusu ülkenin dış politikasının yalnızca dini argümanlarla açıklanamayacağıdır.

Öte yandan çalışmanın sorusunu ve hipotezini oluşturan Dağlık Karabağ sorunu, yalnızca İran için değil; tüm bölge devletleri açısından büyük önem arz etmektedir. Zira söz konusu mesele, Sovyetler Birliği'nden post-Sovyet döneme kalmış bir miras olup; uzun yıllar boyunca Sovyet rejiminin Türklere karşı uyguladığı baskı politikalarının nihai aşamasını yansıtmaktadır. Tarihi anlamda Türk yurdu olan Dağlık Karabağ ve çevresi zamanla Türksüzleştirilmeye çalışılmış ve bu da Ermenistan'ın bölgeyi hukuksuz bir şekilde işgal etmesiyle yeni bir aşamaya ulaşmıştır. Dağlık Karabağ bölgesinin işgal edilmesi, yalnızca Azerbaycan ve Ermenistan'ı ilgilendiren bir sorun olarak değerlendirilemez. Zira işgal, hem bölgede Rus nüfuzunun devam ettiğini göstermekte, hem de güçlü bir Türk Dünyası'nın inşa edilmesinin önüne set çekmektedir. Dolayısıyla sorun, Rusya, Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'ni yakından ilgilendirmektedir. Benzer bir şekilde Kafkasya'ya sınırdaş olan İran da Dağlık Karabağ'daki gelişmeleri yakından takip etmekte ve zaman zaman proaktif bir dış politika uygulayarak Ermenistan'ı desteklemektedir. Çünkü Tahran, güçlü bir Bakü'nün Doğu ve Batı Azerbaycan Vilayetleri'nde (Güney Azerbaycan) yaşayan Türkler için özendirici bir etki yaratacağını ve bunun da İran'ın toprak bütünlüğünü tehlikeye atabileceğini düşünmektedir. Dahası İran, topraklarındaki işgali son bulan bir Azerbaycan'ın Türk Dünyası'nın bütünlüğü hususunda daha somut adımlar atabileceğini ve bunun da Türk Dünyası'nın manevi lideri ve İran'ın bölgesel jeopolitikteki en önemli rakibi olan Türkiye'yi güçlendireceğini öngörmektedir. Yani Tahran, Türkiye'nin Kafkasya'daki ve Orta Asya'daki başat aktör olmasından endişe etmektedir. Zira böylesi bir durum, hızla güçlenen Türkiye'nin Ortadoğu'da İran'a karşı üstünlük elde etmesini sağlayabilir. Tüm bunlara ek olarak güçlü bir Azerbaycan'ın yaratacağı etkiyle Türk Dünyası'nın bütünleşmesi, İran'ın Tacikistan ve

Afganistan hattında uyguladığı Fars Dünyası politikasının başarısızlığına sebebiyet verebilir. Tüm bu nedenlerden ötürü İran, Dağlık Karabağ sorununda Ermenistan'ı desteklemektedir. Bu bildiride de İran'ın Dağlık Karabağ politikası ele alınmaktadır.

Üç ana başlıktan oluşan bildirinin ilk bölümünde Dağlık Karabağ Sorunu'na ilişkin genel bilgiler okuyucuya aktartılmaktadır. Bildirinin ikinci bölümünde ise İran'ın Dağlık Karabağ politikasını şekillendiren hususlar detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Son olarak çalışmanın üçüncü bölümünde de İran'ın bölge politikası, hedefleri, söz konusu hedeflere ulaşmak için uyguladığı yöntemler ve bu yöntemlerin uygulanmasında başvurulan araçlar ele alınmaktadır.

1. Dağlık Karabağ Sorunu

2 vilayet, 6 ilçe, 220 köy ve kasabadan oluşan Karabağ,⁷² Kür ve Aras ırmakları ile Gökçe Gölü arasındaki 'Arran' dağlık kesimi ve çevresindeki geniş ovalardan oluşmaktadır.⁷³ Zengin çinko, kurşun, polimetal filizleri, bakır, borit gibi sanayi ihtiyaçları ile mermer, tebeşir, ateşe dayanıklı kil yatakları bulunan Karabağ'da 120.000 hektarın üzerinde tarıma elverişli alanın bulunduğu da bilinmektedir.⁷⁴ Dolayısıyla söz konusu bölge, son derece uygun yaşam koşullarına sahiptir. Dahası Karabağ, Güney Kafkasya içerisinde mühim bir jeopolitik konuma da sahiptir. Bu nedenle de Karabağ, hem Azerbaycan ve Ermenistan gibi bölgenin birincil aktörlerinin hem de diğer ikincil bölge devletlerinin ilgisini çekmektedir.

Karabağ'ın yukarıda ifade edilen önemi, tarih boyunca bölge üzerinde hâkimiyet mücadelesi veren aktörlerin dikkatini çekmiştir. Nitekim tarih Çarlık döneminde Rusya, İran'la yaptığı savaşlar neticesinde imzalanan Gülüstan ve Türkmençay Antlaşmaları neticesinde Kuzey Azerbaycan'a ve dolayısıyla Dağlık Karabağ bölgesine egemen olmuştur.

⁷² Hayati Aktaş, *Dağlık Karabağ Sorunu*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2001, s. 16.

⁷³ Şevkiye Duygu Ata, *Dağlık Karabağ Sorunu*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon 2010, s. 4.

⁷⁴ Ata, *a.g.t.*, s. 5.

Buradan da anlaşılacağı üzere, bahse konu olan bölge, söz konusu antlaşmalardan önce İran'ın kontrolü altındaydı. Ancak İran'da bahsi geçen dönemde devlete Azerbaycan Türklerinin bürokrasi, ordu ve siyaset içerisinde oldukça etkili olduğunu ve hatta İran devlet geleneğini şekillendirenlerin de Türkler olduğunu söylemek mümkündür.⁷⁵ Dolayısıyla genelde Kuzey Azerbaycan ve özelde ise Dağlık Karabağ bölgesinin işgal altında yönetilmesi ve bölgenin sosyal, kültürel ve demografik yapısının değiştirilmesi, Çarlık Rusyası döneminde başlamıştır. Bununla birlikte İran'ın geleneksel devlet aklında, söz konusu bölgeyi kendi geçmişinin bir parçası olarak gördüğü de ifade edilebilir.

Çarlık Rusyası'nın işgaliyle birlikte iskan politikaları kapsamında Ermenilerin bölgeye yerleştirildiği görülse de bölgenin demografik yapısını değiştirme amacıyla uygulanan politikalar, bölgeyi Türksüzleştirmeye yetmemiştir. Bu yüzden de Ermenilerin bölge de tarihin hiçbir döneminde çoğunlukta olmadığı; yani Ermenistan'ın tezlerinin meşruluğunun bulunmadığı açıktır.

Çarlık Rusyası'nın yıkılmasının ardından Mehmet Emin Resulzade liderliğinde Azerbaycan Cumhuriyeti kurulmuş ve bölgede bağımsız bir Türk devleti teşkil edilmişse de Moskova'da Sovyet Devrimi'ni gerçekleştirerek iktidarı ele geçiren kadrolar, bağımsız bir Azerbaycan'ın varlığını sürdürmesine müsaade etmemişlerdir. Sovyet Cumhuriyetlerinin kurulması aşamasında ise Dağlık Karabağ hem Azerbaycan'ın hem de Ermenistan'ın hak iddia ettiği bir alan olmuştur. Bu nedenle de Azerbaycan'a bağlı olmasına rağmen Sovyetler Birliği, Karabağ'da bir muhtariyet durumu yaratmışlardır. Aynı zamanda bu gelişme, Moskova'nın Karabağ'ı aşamalı olarak Bakü'den koparmak istediğini gözler önüne sermiştir. Çarlık Rusyası'nın uyguladığı iskân ve göç politikaları, sosyalist dönemde de devam ettirilmiştir. Özellikle de İkinci Dünya Savaşı döneminde Türkler ve Müslümanlar ağır muamelelere maruz kalmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında "Büyük Ermenistan'ın Türksüzleştirilerek kurulması" amacıyla Türkler Kür ve Aras ovasına göç etmeye

⁷⁵ Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. DinmuhammedAmetbek, *İran Devlet ve Toplum Yapısında Türk Kimliği*, ANKASAM, Balgat Çalışmaları 8, Ankara 2018.

zorlanmıştır.⁷⁶ 1950’li yıllarda da bölgenin Türksüzleştirilmesine yönelik göç politikası devam etmiş ve bu da 1960’lardan itibaren Ermenilerin sesinin daha yüksek bir şekilde çıkmasına neden olmuştur.

Karabağ’ın Ermenistan’a bağlanması hususundaki asıl gelişme ise 1988 senesinde yaşanmıştır. Zira 20 Şubat 1988 tarihinde Karabağ Özerk Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti, söz konusu bölgenin Azerbaycan’dan ayrılarak Ermenistan’la birleşmesi hususunda karar almıştır.⁷⁷ 1988 yılında oluşan bu durum, bölgede adı konmamış bir savaşın ve ciddi bir karışıklığın başlamasına sebebiyet vermiş ve Azerbaycan ile Ermenistan’ın bağımsızlıklarını ilan etmesini takiben devletler arası savaş durumu oluşmuştur. Savaş esnasında stratejik konumu nedeniyle saldırıların en vahşi noktasını Hocalı oluşturmuş⁷⁸ ve Ermeniler kenti ele geçirebilmek için soykırım uygulamaktan bile çekinmemiştir. Neticede Ermeniler Dağlık Karabağ’ı hukuksuz bir şekilde işgal etmiş ve çok sayıda katliam yapmıştır. Her ne kadar 1994 yılında imzalanan bir ateşkesle, Karabağ Sorunu dondurulmuş bir soruna dönmüşse de mesele henüz çözülebilmemiş değildir.

Karabağ’daki Ermeni işgalinin sürdürülmesi, yalnızca Azerbaycan’ı değil; bütün Türk Dünyası’nı olumsuz etkilemektedir. Türk Dünyası’nın entegrasyonu hususunda kaygılanan devletlerin başında ise İran gelmektedir. Bu nedenle de çalışmanın ikinci bölümünde İran’ın Dağlık Karabağ politikasını şekillendiren hususlar anlatılmaktadır.

⁷⁶ Beşir Mustafayev, “Sovyetler Döneminde Rusya’nın Dağlık Karabağ Politikası”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 39, Güz 2013, s. 58.

⁷⁷Mustafayev, *a.g.m.*, s. 61.

⁷⁸ Betül Karagöz Yerdelen-Doğacan Başaran, “Afrin ve Hocalı Özelinde Uluslararası İmaj Üstüne Bir Değerlendirme”, 2. *Uluslararası Hocalı Soykırımı ve Bölgesel Güvenlik Sempozyumu e-Kitabı*, der. Betül Karagöz Yerdelen, Giresun 2018, s. 514.

2. İran'ın Dağlık Karabağ Politikasını Şekillendiren Hususlar

İran, her ne kadar dini bir yönetim anlayışıyla idare olursa da Dağlık Karabağ meselesinde İslami bir perspektifle yaklaşmamaktadır. Zira Tahran, sorunun çözülmesi için diplomatik çaba harcadığını belirterek hem Bakü hem de Erivan'la temaslarda bulunsa da İran'ın Ermenistan'a daha yakın bir çizgide konumlandığı öne sürülebilir.

Bu durumun çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Bahse konu olan nedenler şu şekilde sıralanabilir:

- Coğrafi olarak İran, Orta Asya'dan Anadolu'ya göç eden Türklerle etkileşim halinde olmuş ve onlardan etkilenmiştir. Nitekim İran'ın devlet geleneğini de Gazneli Sultanlığı, Büyük Selçuklu Devleti, Harzemşah Devleti, İlhanlılar Devleti, Timur İmparatorluğu, Safevi İmparatorluğu ve Kacar Hanedanlığı gibi Türk hâkimiyeti dönemlerinde oluşturmuştur.⁷⁹ Ancak İran devlet yapısı, zamanla Farslaşmıştır. Bu da İran'ın Türkleri geleneksel rakip olarak algılamasına neden olmuştur. Bununla birlikte İran'da devlet Farslaşmışsa da tarihi İrani imparatorlukların Kafkasya ve Orta Asya'daki hâkimiyet dönemleri, ülkenin hafızasındaki yerini korumuştur. Dolayısıyla Tahran yönetimi günümüzde de geçmişin özlemiyle yaşamaktadır. Bu nedenle de Azerbaycan topraklarında güçlü ve bağımsız bir devletin varlığından hoşnut değildir. Dolayısıyla Azerbaycan'ın istikrarsızlığı İran'ın işine gelmektedir.

- Dağlık Karabağ'daki Ermeni işgalinin sona ermesi, Azerbaycan'ın en önemli dış politika problemini aşması anlamına gelecektir. Bu da güçlü bir Azerbaycan'ın İran sınırlarında yaşayan Türkler için özendirici bir etki yapması sonucunu doğurabilir.⁸⁰ Zira İran'da 30 milyon kadar Türkün yaşadığı tahmin edilmektedir.⁸¹ Dolayısıyla Azerbaycan'ın

⁷⁹DinmuhammedAmetbek, *İran ve Orta Asya: Tarih, Kültürve Politika*, ANKASAM, Balgat Çalışmaları 4, Ankara 2017, s. 16.

⁸⁰ Araz Aslanlı, "Karabağ Sorunu ve İran", *Tebriz Araştırmaları Enstitüsü*, <http://tebaren.org/wp-content/uploads/2016/06/%C4%B0ran-ve-Karaba%C4%9F-Sorunu.pdf>, (Erişim Tarihi: 28.12.2019), s. 2.

⁸¹ Mehmet Fatih Öztarsu, "İran'ın Dağlık Karabağ Sorunu'na Yaklaşımları", *Haber 7*, <http://www.haber7.com/yazarlar/mehmet-fatih-oztarsu/434097-iran8217in-daglik-karabag-sorunu8217na-yaklasimlari>, (Erişim Tarihi: 28.12.2019).

güçlenmesi, kuzey ve güney olarak ikiye bölündüğü düşünülen Azerbaycan coğrafyasının siyasi bütünleşmesi tartışmalarına yol açabilir. Bu da İran için bir bölünme endişesini beraberinde getirebilir.⁸² Daha da önemlisi dış politika anlamında Dağlık Karabağ sorununu çözmesi durumunda Bakü yönetiminde de “Bütöv Azerbaycan” fikrini savunan görüşlerde artış yaşanması olasılık dahilindedir. Yani İran’ın bölünmesiyle sonuçlanabilecek bir süreç, Bakü tarafından da desteklenebilir. Bu, aynı zamanda İran’ın belirli bir seviyede ilişki kurabildiği komşu bir ülkeyle hasım olmasına neden olabilir.

- İran, Şiileştirme faaliyetleri kapsamında Azerbaycan’da da çeşitli girişimlerde bulunmakta⁸³ ve Azerbaycan halkının da Dini Rehber Ayetullah Ali Hamaney’i taklit mercii olarak kabul etmesini istemekte ve buna yönelik kamu diplomasisi faaliyetlerinde bulunmaktadır. Dağlık Karabağ sorununun Azerbaycan tarafından başarıyla geride bırakılması, diğer politik meselelere daha fazla odaklanma imkânı elde edecek olan Bakü’nün Tahran’ı tehdit olarak algılamasına yol açabilir. Bu da İran’ın bu ülkeye yönelik gizli ajandasını uygulamasında birtakım yeni sorunlarla karşılaşmasına yol açabilir.

- Dağlık Karabağ’daki işgalin sonlanması, halkının %70’i Şii olan⁸⁴ bir devletin laik yapısıyla yeni bir model olarak algılanmasını sağlayabilir. Böylesi bir gelişme ise İran’ın Şii Dünyası’na yönelik politikalarına zarar verebilir.

- Türk Dünyası açısından günümüzdeki en kritik problemin Dağlık Karabağ’daki işgal olduğu ifade edilebilir. Dağlık Karabağ’daki sorunun Azerbaycan’ın talepleri doğrultusunda neticelenmesi, Türk devletleri arasındaki entegrasyon sürecini hızlandırabilir. Bu da İran-Turan rekabetinde, İran aleyhine bir gelişme olarak yorumlanabilir. Çünkü güçlü bir Türk Dünyası, İran’ın Tacikistan ve Afganistan üzerinden inşa etmeye çalıştığı Fars Dünyası’na yönelik politikalarının sekteye uğraması anlamına

⁸²Robert Kaplan, “TheCaucasus: Laboratory of Geopolitics”, *Real Clear World*, https://www.realclearworld.com/articles/2014/01/02/the_caucasus_laboratory_of_geopolitics.html, (Erişim Tarihi: 28.12.2019).

⁸³ Emil Souleimanov-OndrejDitrych, “Iran AndAzerbaijan: A ContestedNeighborhood”, *Middle East PolicyCouncil*, <https://mepc.org/journal/iran-and-azerbaijan-contested-neighborhood>, (Erişim Tarihi: 28.12.2019).

⁸⁴ “Pew Forum on Religion&Public Life–2009”, *Dünya Ehlibeyt Portalı*, <http://www.aahlulbaytportal.com/en.php/page,4442A4757.html>, (Erişim Tarihi: 28.09.2019).

gelecektir. Zira İran'ın Orta Asya'ya yönelik siyasetin "Fars Ekseni" olarak tanımladığı bir stratejiyle uygulamaya çalıştığı bilinmektedir.⁸⁵

- Dağlık Karabağ'daki işgalin sona ermesi, Türkiye'nin Kafkasya'daki gücünü arttıracaktır. Bu da Kafkasya ve Ortadoğu'da Türkiye'yle tarihi, dini ve ideolojik rekabet halinde olan İran'ın nüfuzunun azalması sonucunu doğurabilir.⁸⁶ Bu nedenle Tahran, Ankara'nın Türk Dünyası üzerindeki etkisini Dağlık Karabağ Sorunu aracılığıyla sekteye uğratmak istemektedir.⁸⁷

- İran, Dağlık Karabağ sorununun Azerbaycan'ın istediği şekilde çözülmesi durumunda, Bakü'nün Moskova'ya olan bağımlılığının azalacağını düşünmektedir. Elbette bu durum, Azerbaycan'ın Amerika Birleşik Devletleri'yle olan münasebetlerini derinleştirmesini de beraberinde getirebilir. Tahran için ise böylesi bir olasılık, yakın çevresinde ABD lehine yeni bir jeopolitik denklem oluşması anlamına gelecek ve İran'ın Kafkasya üzerinden kuşatılması riskini doğuracaktır.

- İran, Hazar Denizi'ndeki enerji kaynaklarının Batılı şirketlerce üretilmesini ve Batılı devletlere taşınmasını istememektedir.⁸⁸ Bu nedenle de Azerbaycan'ın Rusya'ya olan bağlılığının devam etmesi gerektiğini düşünmektedir. Zira İran, Rusya'nın bölgedeki etkisinin Batı etkisini frenlediğine inanmaktadır.⁸⁹

- İran, Kafkasya'da ABD'nin nüfuzunun artması ihtimalinden çekinmektedir. Bu nedenle de Rusya'nın öncülük ettiği Avrasya Ekonomik Birliği'ni (AEB) önemsemektedir. Bu anlamda Ermenistan'ı AEB'e açılan bir kapı olarak görmektedir.

⁸⁵ BrentonClark, "Persian Games: Iran's Strategic Foothold in Tajikistan", *Open Democracy*, <http://www.opendemocracy.net/old-russia/brenton-clark/persian-games-iran's-strategic-foothold-in-tajikistan>, (Erişim Tarihi: 27.12.2019).

⁸⁶ Arif Keskin, "İran'ın Kafkasya Politikası", *Circassian Center*, <http://circassiancenter.com/tr/iranin-kafkasya-politikasi-2/>, (Erişim Tarihi: 28.12.2019).

⁸⁷ Mehmet Fatih Öztarsu, "İran Karabağ Konusunda Neden Ermenistan'ı Destekliyor?", *New Times*, <http://newtimes.az/tr/foreignpress/69/>, (Erişim Tarihi: 27.12.2019).

⁸⁸ Elnurİsmayıl, "Türkiye-Azerbaycan-İran İlişkileri", İşbirliği mi Yoksa Güvensizlik mi?", *Bilgesam*, <http://www.bilgesam.org/incele/168/-turkiye-azerbaycan-iran-iliskileri--isbirligi-mi-yoksa-guvensizlik-mi-/#.Xgj6yUczbIV>, (Erişim Tarihi: 29.12.2019).

⁸⁹ Sinem Karadağ, "İran-Ermenistan İlişkilerinde Belirleyici Dinamikler", *İnsamer*, https://insamer.com/tr/iran-ermenistan-iliskileri-ve-belirleyici-dinamikler_2305.html, (Erişim Tarihi: 28.09.2019).

Ermenistan'ın güçlü bir devlet haline gelerek AEB'e üye olması gerektiğini düşünen İran, Ermenistan'ın üyeliğini kendi üyeliğinin ilk aşaması olarak da görmektedir.

- İran, Ermenistan'ı Hristiyan Dünyası'na açılan bir kapı olarak görmekte ve bu nedenle söz konusu ülkeyle diplomatik anlamda yakın münasebetler geliştirmek istemektedir.⁹⁰

Yukarıda belirtilen hususlar, İran'ın Dağlık Karabağ Meselesi'ne olan yaklaşımını şekillendirmektedir. Zira tüm bu nedenlerden dolayı Tahran, sınırlarında sıcak istememesine rağmen sorunun çözülmesinden de uzak durmaktadır. Dahası İran, ülke içindeki Azerbaycan Türklerinin tepkisinden çekinerek Ermenistan'a açık destek vermese de Ermenistan'a yakın bir çizgide durmaktadır. Bu noktada İran'ın Dağlık Karabağ politikasına değinmek gerekmektedir.

3. İran'ın Dağlık Karabağ Politikası

İran, Azerbaycan coğrafyasına ilişkin imparatorluk geçmişinden kaynaklanan hayaller kursa da Soğuk Savaş sona erene kadar bu bölgeye ilgi göstermemiştir. Zira 1979 yılında gerçekleşen İslam Devrimi, İran'ın Batı Bloku'nun ileri karakolu olma vasfını yitirerek Sovyetler Birliği'yle yakın münasebetler geliştirmesini gerektirmiştir. Bu yüzden de Sovyet egemenliği altında bulunan söz konusu coğrafya, İran'ın ilgi alanının dışında kalmıştır. Ancak Sovyetler Birliği'nin dağılması, Tahran yönetiminin bölgeye ilgi duymaya başlamasına vesile olmuştur. Bununla birlikte İran'ın Azerbaycan'a yönelik proaktif bir politika uygulayabilecek güçte olmadığı da aşıkardır. Ancak Tahran, Azerbaycan'ın kendi ülkesinde yaşayan Türklere özendirici bir etki yaratmaması için güçsüz kalması gerektiğini de düşünmüştür. Bu kapsamda İran, Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından Kafkasya'da başlayan sıcak savaş ensasında Ermenistan'a yakın bir çizgide konumlanmıştır.

⁹⁰ Mehmet Seyfettin Erol-Arzu Celalifer Ekinci, "İran'ın Orta Asya Politikası: İşbirliği Arayışları ve Güvenlik Sorunu", *Küresel Güç Mücadelesinde Avrasya'nın Değişen Jeopolitiği: Yeni Büyük Oyun*, der. Mehmet Seyfettin Erol, Barış Kitap, Ankara 2011, s. 391.

İran, Dağlık Karabağ'daki savaş esnasında Ermenistan'a yakın bir çizgide konumlanmışsa sınırdaş olduğu bir coğrafyada sıcak çatışma yaşanmasının yaratacağı risklerden sakınmıştır. Bu nedenle de İran, arabuluculuk yapmaya yönelik girişimlerde bulunmuştur. Lakin bu girişim, Bakü'nün Tahran'a güvenmemesi sebebiyle başarısızlığa uğramıştır.⁹¹

Bakü'nün güvensizlik yaşamasında haklı olduğu da öne sürülebilir. Zira İran, savaşta Ermenistan'ın saha üstünlüğünü koruyacak bir ateşkesin yapılmasını önemsemiştir. Dahası Tahran, günümüzde de bölgedeki sorunun sona ermesini istememektedir. Çünkü İran, mevcut durumda hem Azerbaycan hem de Ermenistan üzerinde belli bir nüfuza sahip olabileceğini düşünmektedir.

Öte yandan İran'ın davranışsal düzeyde Ermenistan'a yakın olduğu açık olmasına rağmen söylemsel olarak tarafsız bir üsluba başvurduğu ve hatta zaman zaman Ermenistan'ı kınayan açıklamalar yaptığı da görülmektedir. Şüphesiz bu durum, Tahran'ın ülke içindeki Türklerden gelebilecek tepkilerin önüne geçmek istediğinin göstergesidir.

Sonuç

Uzun yıllar Rus işgali altında kalan Kafkasya'nın en önemli sorunlarından biri olan Dağlık Karabağ Meselesi, Rusların bölgeyi Türksüzleştirme yönündeki faşizan politikalarının günümüze bıraktığı bir mirastır. Bu acı mirasın etkisiyle 1988 yılında Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması gündeme gelmiş ve söz konusu tarihten itibaren bölgede başlayan çatışma, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki savaşa dönüşmüştür.

Günümüzde Dağlık Karabağ'daki Ermeni işgali devam etmekte ve bu durum, hem Azerbaycan'ın güçlü bir bağımsız devlet olmasını önlemekte hem Türkiye'nin Kafkasya ve

⁹¹Atay Akdevelioğlu, "İran İslam Cumhuriyeti'nin Orta Asya ve Azerbaycan Politikaları", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 1, Sayı 2, Yaz 2004, s. 152.

Orta Asya'daki etkisini kırmakta hem de Türk Dünyası'nın entegrasyonunu zorlaştırmaktadır.

Dağlık Karabağ'daki Ermeni işgalinin yarattığı durumdan da anlaşılacağı üzere, bölgedeki mevcut statüko, İran'ın işine gelmektedir. İran, bir yandan güçlü bir Azerbaycan'ın kendisi için yaratacağı bölünme endişesini bertaraf etmekte; diğer yandan da bölgesel hegemonik liderlik konusunda rekabet ettiği Türkiye'nin üstünlük elde etmesini önlemektedir. Zaten bu yüzden de Tahran, savaş esnasında Erivan'a yakın bir çizgide konumlanmıştır. Hatta günümüzde de İran'ın bölgedeki sorunlu durumun devam etmesini istediği görülmektedir. Lakin bu durum, İran'ın İslami söylemlere dayanan dış politikası açısından paradoks oluşturmaktadır. Zira İslam Dünyası'nın lideri olma iddiasını taşıyan Tahran, mevzubahis sorun karşısında Hristiyan Ermenistan'ı desteklemektedir. Bu da İran'ın İslam kardeşliği ve mazlum milletlerle dayanışma gibi sloganlar üzerinden şekillendirdiği politikanın retorikten ibaret olduğunu gözler önüne sermektedir.

Kaynakça

“Pew Forum on Religion&Public Life–2009”, *Dünya Ehlibeyt Portalı*, <http://www.aahlulbaytportal.com/en.php/page,4442A4757.html>, (Erişim Tarihi: 28.09.2019).

AKDEVELİOĞLU, Atay, “İran İslam Cumhuriyeti'nin Orta Asya ve Azerbaycan Politikaları”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 1, Sayı 2, Yaz 2004, s. 129-160.

AKTAŞ, Hayati, *Dağlık Karabağ Sorunu*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2001.

AMETBEK, Dinmuhammed, *İran Devlet ve Toplum Yapısında Türk Kimliği*, ANKASAM, Balgat Çalışmaları 8, Ankara 2018.

AMETBEK, Dinmuhammed, *İran ve Orta Asya: Tarih, Kültür ve Politika*, ANKASAM, Balgat Çalışmaları 4, Ankara 201.

ASLANLI,Araz, “Karabağ Sorunu ve İran”, *TebriZ Araştırmaları Enstitüsü*, <http://tebaren.org/wp-content/uploads/2016/06/%C4%B0ran-ve-Karaba%C4%9F-Sorunu.pdf>, (Erişim Tarihi: 28.12.2019).

ATA, şevkiye Duygu,*Dağlık Karabağ Sorunu*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon 2010.

CLARK, Brenton, “Persian Games: Iran’s Strategic Foothold in Tajikistan”, *Open Democracy*, <http://www.opendemocracy.net/old-russia/brenton-clark/persian-games-iran’s-strategic-foothold-in-tajikistan>, (Erişim Tarihi: 27.12.2019).

EKŞİ, Muharrem, “İran’ın Transnasyonel ve Teopolitik -şiilik- Temelli Kamu Diplomasisi”, *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, İran Özel Sayısı, Ekim 2017, s. 46-66.

EROL, Mehmet Seyfettin-EKİNCİ, Arzu Celalifer, “İran’ın Orta Asya Politikası: İşbirliğı Arayışları ve Güvenlik Sorunu”, *Küresel Güç Mücadelesinde Avrasya’nın Değışen Jeopolitiğı: Yeni Büyük Oyun*, der. Mehmet Seyfettin Erol, Barış Kitap, Ankara 2011, s. 379-446.

İSMAYIL, Elnur, “Türkiye-Azerbaycan-İran İlişkileri”, İşbirliğı mi Yoksa Güvensizlik mi?”, *Bilgesam*, <http://www.bilgesam.org/incele/168/-turkiye-azerbaycan-iran-iliskileri--isbirligi-mi-yoksa-guvensizlik-mi-/#.Xgj6yUczbIV>, (Erişim Tarihi: 29.12.2019).

KAPLAN, Robert, “TheCaucasus: Laboratory of Geopolitics”, *Real Clear World*, https://www.realclearworld.com/articles/2014/01/02/the_caucasus_laboratory_of_geopolitics.html, (Erişim Tarihi: 28.12.2019).

KARADAĞ, Sinem “İran-Ermenistan İlişkilerinde Belirleyici Dinamikler”, *İnsamer*, https://insamer.com/tr/iran-ermenistan-iliskileri-ve-belirleyici-dinamikler_2305.html, (Erişim Tarihi: 28.09.2019).

KARAGÖZ YERDELEN Betül-BAŞARANDoğacan, “Afrin ve Hocalı Özelinde Uluslararası İmaj Üstüne Bir Değerlendirme”, 2. *Uluslararası Hocalı Soykırımı ve Bölgesel Güvenlik Sempozyumu e-Kitabı*, der. Betül Karagöz Yerdelen, Giresun 2018, s. 507-518.

KESKİN, Arif, “İran’ın Kafkasya Politikası”, *Circassian Center*, <http://circassiancenter.com/tr/iranin-kafkasya-politikasi-2/>, (Erişim Tarihi: 28.12.2019).

MUSTAFAYEV, Beşir, “Sovyetler Döneminde Rusya’nın Dağlık Karabağ Politikası”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 39, Güz 2013, s. 53-68.

ÖZTARSU, Mehmet Fatih, “İran Karabağ Konusunda Neden Ermenistan’ı Destekliyor?”, *New Times*, <http://newtimes.az/tr/foreignpress/69/>, (Erişim Tarihi: 27.12.2019).

ÖZTARSU, Mehmet Fatih, “İran’ın Dağlık Karabağ Sorunu’na Yaklaşımları”, *Haber 7*, <http://www.haber7.com/yazarlar/mehmet-fatih-oztarsu/434097-iran8217in-daglik-karabag-sorunu8217na-yaklasimlari>, (Erişim Tarihi: 28.12.2019).

SOULEİMANOV, Emil-DİTRYCH, Ondrej, “Iran AndAzerbaijan: A ContestedNeighborhood”, *MiddleEstPolicyCouncil*, <https://mepc.org/journal/iran-and-azerbaijan-contested-neighborhood>, (Erişim Tarihi: 28.12.2019).

KARABAĞ'IN İŞGALİNİN, AZERBAJCAN'A VE BÜTÜN TÜRK DÜNYASI'NA VERDİĞİ BÜYÜK İKTİSADİ ZAYIAT

İrade MEMMEDOVA*

Özet

Karabağ'ın işgalinin temel nedenleri ve bu işgalin Azerbaycan ve tüm Türk dünyası üzerinde yarattığı ekonomik kayıplar yüzyıllarca önceye, 1828'de Çarlık Rusyası ile Kaçar Hanedanı arasındaki Türkmənçay ve 1829'da Rus İmparatorluğu ile Osmanlı Devleti arasındaki Edirne anlaşmalarına dayanmaktadır. Bu antlaşmalar çerçevesinde Rusya İmparatorluğu'nun, Ermenilerin İran ve Osmanlı devletinin topraklarından toplu şekilde göç ettirerek Azerbaycan'ın kadim toprakları - Karabağ, Nahçıvan ve İrevan hanlıklarının topraklarında yerleştirmesi, Azerbaycan topraklarının Ermeniler tarafından işgalinin, aynı zamanda da Karabağ'ın işgali temelini atmış oldu. Böylece sadece Azerbaycan'a ve Azerbaycan Türklerine değil, Ermenilerin tüm Türk dünyasına getirdiği ekonomik kayıpların da temeli atılmış oldu. Dağlık Karabağ'ın 1988-1993 yıllarında işgali, Ermenistan Cumhuriyeti'nin silahlı kuvvetleri tarafından Rusya'nın desteği ve hamiliğiyle gerçekleştirilmektedir, Azerbaycan Türkleri bu bölgeden tamamen sınır dışı ediliyor. Azerbaycan o dönemde bağımsız bir cumhuriyet olmasına rağmen, topraklarının % 20'si, yani Dağlık Karabağ ve çevresi Ermenistan tarafından işgal edildi. Sadece Hocalı'da, Azerbaycan devletinin ve nüfusunun malvarlığına 1 Nisan 1992'de 5 milyar ruble hacminde zayıat yapılmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kabinesine bağlı Azerbaycan'ın İşgal Altındaki Bölgeleri'ndeki Kayıp ve Zararların Değerlendirilmesi Çalışma Grubunun raporlarına göre, Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ çatışması sonucunda Azerbaycana vurulmuş olan toplam zarar 800 milyar dolardan fazladır. Bu çalışma Kürekçay, Turkmənçay

* Doç. Dr. , Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü "Genel Tarih" şubesi "Avrupa Ülkeleri tarihi" bölümünün müdürü; Azerbaycan Tarih Kurumu başkan yardımcısı, e-mail: irade.mammadli@gmail.com

ve Edirne anlaşmalarından bu yana Ermenilerin Azerbaycan'a ve tüm Türk dünyasına getirdiği ekonomik kayıpları araştırılmış ve rakamlarla gösterilmiştir.

Açar sözlər: Karabağ'ın işgali, Türk dünyası, Azerbaycan, iktisadi kayıplar, Ermenistan

GREAT ECONOMIC LOSSES CAUSED TO AZERBAIJAN AND THE WHOLE TURKIC WORLD BY THE OCCUPATION OF GARABAGH

Summary

The root causes of the occupation of Garabagh and the economic losses inflicted on Azerbaijan and the entire Turkic world by this invasion goes back centuries earlier - to the Turkmenchay Treaty between the Tsarist Russia and the Qajar Iran and the Edirne Treaty between the Russian Empire and the Ottoman Empire in 1829.

Mass transfer of Armenians from the territories of Iran and Ottoman state to the territory of the ancient Azerbaijani lands - Garabagh, Nakhchivan and Iravan khanates by the Russian Empire under the terms of these treaties, laid the foundation for the occupation of ancient Azerbaijani lands, as well as Garabagh by Armenians. Thus, was laid the foundation for the economic losses caused by the Armenians not only to Azerbaijan and the Azerbaijani Turks, but also to the whole Turkic world. The occupation of Nagorno-Garabagh in 1988-1993 was carried out by the armed forces of the Republic of Armenia with the armed support and protection of Russia, and the Azerbaijani Turks were completely expelled from there. Although Azerbaijan has become an independent Republic during that time, 20% of its land, namely Nagorno-Garabagh and adjacent areas has been occupied by Armenia. Only in Khojaly, \$ 5 billion rubles of damage was inflicted on the property of the state of Azerbaijan and its population at the rate of prices for April 1, 1992. According to the information of the Working Group on the Assessment of Damages and Losses in the Occupied Territories of the Azerbaijani under the Cabinet of Ministers, the total damage inflicted on Azerbaijan as a result of the Armenian-Azerbaijani Nagorno-Garabagh conflict is more than \$ 800 billion.

This research investigates and shows the economic losses caused by Armenians to Azerbaijan and the whole Turkic world since the Kurekchay, Turkmenchay and Edirne treaties.

Keywords: Occupation of Garabagh, Turkic world, Azerbaijan, economic losses, Armenia

Giriş

İlk önce Karabağın işgali ile ilgili Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı'nın açıklamasına dikkat çekmek gerekir. Bu açıklamaya göre, Karabağ'ın Ermenistan tarafından işgali bölgeyi kapsamlı ve çok yönlü iktisadi işbirliğinden mahrum etmektedir (<http://www.mfa.gov.az>. erişim tarihi 12.02. 2019).

Karabağ'ın işgalinin temel nedenleri ve bu işgalin Azerbaycan ve tüm Türk dünyası üzerinde yarattığı ekonomik kayıplar yüzyıllarca önceye, 18. yüzyılın başlarında Çar I Petro'nun sıcak denizlere inme politikasına dayanmaktadır. Eçmiyedzin Katolik Kilisesi halen 1796 yılında Rus çarçası Katerina'ya muracaat ederek "Türkiye ile İran arasında bir duvar oluşturmak için Rusya Ararat Krallığı'nı kurmaya" çalışmış, ama onun ölmesi nedeni ile proje uygulanmamıştı. Bu politikanın uygulanması için uygun ortam 19. yüzyılın başlarında oluştu. 1805 Kürekçay Antlaşması (Karabağ Hanı İbrahimhalil Han ile Sisianov arasında imzalanmıştır) ile Karabağ Hanlığı ilhak olundu. Karabağ Hanlığı'nın Rusya'ya ilhak edilmesinin ardından, Araz Nehri'nin kuzeyindeki Azerbaycan'ın diğer hanlıkları, Nahçıvan, İrevan ve Lenkeran hanlığının bir kısmı hariç Rusya İmparatorluğu tarafından işgal edildi, bundan sonra artık Rusya İmparatorluğu Azerbaycan hanlıklar ile değil Kaçarlar Hanedanı ile 12 Ekim 1813 tarihinde Gülistan antlaşmasını imzaladı. Kürekçay Antlaşması 17 yıl sonra, yani 1822 yılında Çarlık hükümeti tarafından Karabağ Hanlığı'nın kaldırılmasıyla resmi yürürlüğünü yitirmiş oldu. 1826'da yeniden patlak veren Rusya-Kaçar savaşı ve aynı zamanda Kuzey Azerbaycan'da başlayan Rusya karşıtı isyanlar (Yermolov'a göre ilk isyanı başlatanlar da Karabağ sakinleriydi) ilk başta başarılıydı, ancak daha sonra bastırıldı. Nahçıvan ve İrevan hanlıklarının işgali ile 10 Şubat 1828'de Çarlık Rusya ile Kaçar Hanedanı arasında Türkmençay antlaşması, 1829 yılında ise Rus İmparatorluğu ile Osmanlı

Devleti arasındaki Edirne antlaşması imzalandı. Bu antlaşmalar uyarınca, Rusya İmparatorluğu Ermenilerin İran ve Osmanlı topraklarından Azerbaycan'ın eski toprakları olan Karabağ, Nahçıvan ve İrevan hanlıklarına toplu şekilde göç ettirerek, kadim Azerbaycan topraklarına Ermenilerin iddiasının ve işgalinin, aynı zamanda Karabağın işgalinin temeli atılmış oldu. 21 Mart 1828'de eski İrevan ve Nahçıvan hanlıklarının topraklarında "Ermeni Eyaleti"nin yaratılması Karabağ'ın işgali için temel oluşturdu. Azerbaycan hanlarının çoğunun Kaçarlar ve Osmanlı devletlerine sığınmaları sebebinden hanlara ait olan topraklar: arzalar, tarlalar, bahçeler, ormanlar vb. emlaklar (malvarlıkları) Rusya İmparatorluğu'nun hazinesine devredildi. Azerbaycan'da merkezi Şuşa olmakla, askeri daire reisliğine bağlı Müslüman Eyaletleri Reisliği kuruldu ve yönetime de rus subayı getirildi. Böylece, Ermenilerin ve onların hamilerinin sadece Azerbaycan ve Azerbaycan Türklerine değil, tüm Türk dünyasına vurmuş olduğu ekonomi kayıpların temelini de atılmış oldu. Bu çalışmada, Ermenilerin Türkmençay ve Edirne antlaşmalarından başlayarak Azerbaycan'a ve tüm Türk dünyasına getirdiği ekonomik kayıplar araştırılacaktır.

O zaman Urmiye, Guba ve Karabağ hanlıklarının ayrı ayrılıkta Azerbaycan hanlıklarını kendi güçleri altında birleştirme çabalarına rağmen, maalesef Osmanlı Devleti, Kaçarlar Hanedanı ve Rusya bağımsız hanlıklarla birleşemedi. Aynı zamanda, hem Osmanlı Devleti hem de Kaçarlar Hanedanı, Türk ve Müslüman olmasına rağmen, kuzeyden gelen tehlike karşısında bile kendi güçlerini birleştirmede. Burada her iki ülkenin üst düzey yetkilileri arasında yer almış Ermenilerin devletdeki durum ve olaylar, askeri durum hakkında Rusya'ya gizlinde bilgi vermesi, aynı zamanda, bu dönemlerin bazı önemli subaylarının ve askeri komutanlarının Rus yetkililere rüşvet karşılığında önemli stratejik ve askeri bilgileri ötürmesi de belirleyici rolü vardı. Ve elbette, burada değinmiş olduğumuz ve değinemediğimiz nedenlerden dolayı, Rusya ve İran Azerbaycan hanlıklarını işgalini gerçekleştirmiş oldular. Böylece, Çarlık Rusya'sı Kafkasya'da ilerlemeği başardı. Türkmençay ve Edirne Anlaşmalarıyla başlayan sorunlar Türk Dünyasının birleşememesi nedeniyle ve Batı devletlerin, aynı zamanda İran ve Rusya gibi komşu devletlerin siyasi ve ekonomi politikası yüzünden, Hıristiyan dünyasının lehine çözülmeye başladı, sonuçta Türk

və Müslümanlık aleyhine bir hareketa dönüşerek şimdiki sorunlara ve özellikle de Karabağ'ın Ermeniler tarafından işgaline yol açtı. Bu işgal Azerbaycan ve aynı zamanda Türk Dünyası için hangi sorunları getirdi, hangi iktisadi ziyata neden oldu ona bir göz atalım.

Karabağ'ın işgali bu aşamalarda gerçekleştirilmiştir:

1. Birinci aşama Rusya İmparatorluğu tarafından Karabağ Hanlığı'nın işgali (1805 Kürekçay Antlaşması ile Rusya'dan bağımlı hale gelmesi, 1822'de Rusiya İmparatorluğu'nun Karabağ Hanlığı'nı ilhakı) ile başlar;

2. 29 Mayıs 1918 tarihinde yeni ilan olunmuş Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hükümetinin, güç devletlerinin baskısı ile eski Azerbaycan şehri İrevan'ı çevresindeki yaklaşık 9 bin kare metre toprakla birlikte Ermenilere pay verilmesi, bunun karşılığında Ermenilerin Karabağ'a olan iddialarına son verilmesi (Batum Antlaşması), sonraysa Ermenilerin Dağlık Karabağ'ı işgalinin Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin çökmesinin ve 1920 Nisan işgalinin gerçekleşmesinin nedenlerinden biri olarak;

3. 20 Şubat 1988 – 12 Mayıs 1994 tarihleri arasında Ermenistan Cumhuriyeti'nin silahlı kuvvetleri tarafından Karabağ'ın işgalinin gerçekleşmesi (1992'den 1994'e değin Azerbaycan Cumhuriyeti toprakları aşağıda gösterildiği sırayla işgal edildi: Mayıs 1992'de Şuşa, Mayıs 1992'de Laçın, Nisan 1993'de Kelbecer, Temmuz 1993'de Ağdam, Ağustos 1993'de Füzuli, Ağustos 1993'de Cebrayıl, Ağustos 1993'de Gubadlı, Ekim 1993'de Zengilan)

Rus İmparatorluğu'nun Karabağ Hanlığı'nı işgal etmesinin diğer işgallerden ayırt edici özelliği, Rus İmparatorluğu birliklerinin Ermenilerin desteği ve katılımı ile doğrudan uygulanmasıdır. Rus yetkililerin raporlarına göre, buradaki Azerbaycan Türkleri Rus işgalinin gerçekleşmesine rağmen kendilerini Karabağ'daki toprakların sahibi sanıyor, Ruslarıysa burada İranlılar gibi geçici olarak görüyor ve er ya da geç buradan gideceklerini düşünüyorlardı. Bakıhanov, 1833'te General Paskeviç'e, General Yermolov'a yakınlığı ile bilinen, Karabağ, Şeki ve Şirvan eyaletlerinin yöneticisi General Madatov'un faaliyetinin sadece üç eyaleti değil tüm ülkeyi etkilediğini, onların ne yaptıklarının generala aşikar

olduğunu yazmaktaydı. Karabağ'ı araştıran genel karargahın kaptanı Prujanovski Rus hükümetine raporunda Ermenilerin Karabağ'da görev başına getirilmelerinden memnun olmadıklarını, onların halkın yaşamına zarar verdiğini, yerel polisin Ermenilerin elinde olmasının Karabağ hanları ailesi ve beyleri için utanç kaynağı olduğunu yazıyordu. Karabağ'ın asaletli, ünlü soylarının ve beylerinin düşüncesine göre, Ermeniler düne kadar onların kölesi olmuşlardı, ancak şimdi onlara bir yetki verilmişti ve bu nedenle onların görevlerinden uzaklaştırılmasını istiyorlardı (Köçerli, 2002: 216). Onu da kayd etmek gerekir ki, Azerbaycan hanlıklarının arasında Karabağ Hanlığı sadece maddi ve manevi değil, aynı zamanda iktisadi ve askeri açıdan da özel bir duruma sahip olmuştur. General Yermolov'un 4 Mart 1817 tarihli raporuna göre, Karabağ 1805 yılında Rusya bağımlılığını kabul edildiğinde burada nüfus 10 bin aileden oluşuyordu. 1812 yılı nüfus sayımına göre Karabağ'da yağma edilen, malvarlığı elinden alınan 3080 aile vardı. Karabağ'ın nüfusunun diğer kısmı düşman tarafından dışarı götürülmüş veya kendileri kaçmışlardı. General Yermolov'un yaptırdığı yeni nüfus sayımına göre Karabağda 7.872 aile kayda alınmıştı (AKAK, 1874: 836).

Bu işgalle ilişkili ekonomik kayıplar: Karabağ'ın sadece Tebrizli mahallesi sakinleri, 1805 Kürekçay anlaşmasından sonra Rusya'ya haraç hesabına yılda 200-300 aşrefi veriyorlardı. Hanlığın varlığının son iki yılında Şuşa'nın Gazançalı ve Eylisli mahallelerine Rusya'ya haraç verilmesi için 460 eşrefi, mugayat hesabına 130 eşrefi vergi ve 200 navlun mükellifiyeti verilmişti. Toplamda her iki mahalle birilte 590 eşrefi, 746 han manatı ve 200 navlun odun ödemekteydi. Hanlıkta ödenen toplam miktar 132555 han manatı ve 32.433 ruble bir kuruş idi. Kürekçay antlaşmasından sonra Karabağ nüfusu "Rusya'ya bac" adı altında toplam miktarı 8.000 aşrefi olan vergiye tabi tutuldu. Baron Rosen'in 1832'deki raporuna göre, 15 Haziran 1832'de Karabağ hanlığı'nın mahallerinden ve ayrı ayrı şahıslara mahsus mülklerden hazineye yılda hazine maliyeti 49,87 navlun, 9,506 eşrefi ve 185,592 manat 88 kuruş (30.364 ruble 10 kuruş) miktarında gelir olduğunu (Hacıyeva, 2007:139-140, 225) dikkate alırsak, o zaman, Rusya'nın Karabağ'ı işgalinden sonra, bu gelirin Rus hazinesine gittiğini ve Karabağ'ın gelir konusunda ekonomik zayıflığının neredeyse aynı

olduğunu söyleyebiliriz. Genel olarak, Karabağ'ın, Azerbaycan'ın, hatta bununla ilgili Türk Dünyası ekonomisinin ekonomik kayıplarının daha fazla olduğu açıktır. Çünkü Türkmençay ve Edirne antlaşmalarına göre Kaçarlar hanedanı ve Osmanlı Devleti'nden göç ettirilen (Smirnov'a göre İran'dan 90 bin, Türkiye'den 75 bin kişi, Paskeviç'e göre Türkiye'den 90 binden fazla, Beydilli'ye göre 100 bine kadar (20 bin ev) Ermenilerin Azerbaycan topraklarına, özellikle de Karabağ, Nahçıvan ve İrevan hanlıkları'nda, özellikle Azerbaycan Türkleri'ne mahsus topraklarda, bazı durumlarda yaylaklarda olan Azerbaycan Türklerin evlerinde yerleştirilmesi, Castin Makkarti'nin yazdığı gibi Müslümanların imhası veya zorla yerinden edilmesi (Memmedova, 2017: 38; Makkarti Dj. Makkarti K., 1996: 34-35) tabii ki, öncelikle ekonomiye bir darbe oldu. Bu dönemde Karabağ da dahil olmak üzere Azerbaycan'a, bunun yanı sıra Türk dünyasına indirilen ekonomik kayıplar ölçülemez. 1828-1830'lu yıllarında Güney Kafkasyaya göç ettirilen 40 bin İran ve 84 binn Türkiye Ermenisinin Yelizavetpol (eski Gence hanlığı) ve İrevan guberniyalarının en verimli topraklarında, aynı zamanda Tiflis Guberniyası'nın Borçalı, Ahıska ve Akalkelek Kazalarında yerleştirilmesi, yerleşimleri için 200.000 desyatinden fazla devlet arazisinin tahsisi, Müslümanlardan 2 milyondan fazla ruble özel toprak mülkiyetinin alımı, resmi olarak göç ettirilenlerle birlikte, gayri resmi göç ettirilenlerin de sayısının fazla olması ve bunların 200.000'den fazla olması ekonomiyi etkileyen önemli faktörlerdir. Zaten 20. yüzyılın başlarında, Güney Kafkasya'da yaşayan 1. 300.000 Ermeni'den bir milyondan fazlası buranın yerel nüfusu olmayıp, buraya göç ettirilmişti (İrevan hanlığı, 2018: 358-367). Bundan başka Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerin devlete karşı isyan etmeleri ve Ermeni devleti kurma teşebbüslerinin de esas mimarlarından biri de Rusyaydı. Bu olayların arka planında, Kafkasya'nın işgalinden sonra 1853 Kırım Savaşı, burada yenilmelerinden sonra Rusların doğuya, Türkistan'a doğru ilerlemesi, aynı zamanda 1877-1878 Türk-Rus savaşı, elbette burada yaşayan Türklerin ekonomisine bir darbe oldu, büyük ölçüde iktisadi zayıflığa da neden oldu.

Yani tüm dünyada Türklere karşı sanki bir görünmez güçler sinsice planlar kurmuş ve her yerde katliamlar yapmaktan bile geri kalmıyorlardı. Rusların Bulgaristan'ı ele

geçirmesi Türk halkının kitlevi kayıplara uğramasına neden oldu. Rus askerleri ve onların Bulgar uyrukları Türklerin bütün malını yağmaladılar, kalabalık bir nüfusa sahip Filibe gibi kentleri talan ettiler. Bu savaş sırasında bir milyon kişi İstanbul'a doğru hareket etmiş, üç yüz bin Türk ve Müslüman katledilmiş, 2 milyonu Türkiye'ye sığınmış, Kırım, Balkanlar ve Kafkasya'dan gelip Anadolu'ya yerleşen Türk ve Müslüman köçmenlerin sayısı 1908-1909'lu yıllarda beş milyonu (İrevanlı, 2015: 38-39). Yani bu genel olarak Türk Dünyasındaki Türklerin kayıplarıydı.

Azerbaycan ve Türk dünyası için Karabağ'ın işgalinden kaynaklanan ekonomik kayıpların ikinci aşaması 20. yüzyılın başlarında başlar. Ermenilerin, Yunanlıların, Bulgarların ve Sırp'ların 20. yüzyılın başlarında Rusların ve Batılı güçlerin desteği ve katılımıyla Türk ve Müslümanlara yönelik soykırımları, toprak kaybı, harap şehirler ve köyler, tüm bunların hepsinin iktisadi kayıplarını hayal etmek bile imkansız. Çünkü Güney Kafkasya, Kaçarlar devleti, Osmanlı Devleti'nin topraklarında gerçekleştirilmiştir. En büyük ekonomik kayıp ve ahlaki zarar 1918'de Rusların ve Batılı devletlerin doğrudan baskısıyla ve desteğiyle kadim Azerbaycan toprakları olan eski İrevan ve Nahçıvan hanlıklarının topraklarında, daha önce Kafkasya'da hiçbir zaman devletleri olmayan Ermeniler için Ermeni devletinin kurulması, bu da yetmemiş, 29 Mayıs 1918'de, yeni ilan edilmiş Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin hükümetinin, güç devletlerinin baskısı ile eski Azerbaycan şehri İrevan'ı çevresindeki yaklaşık 9 bin kare metre toprakla birlikte Ermenilere pay vermesi, Doğu'daki ilk demokratik devlet olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin düşüşüne neden olmasındır.

Kaybedilmiş insan hayatı da iktisadi itkidir. Çünkü her bir insan üretendir. İnsan olmadan iktisadi hayat da mümkün değildir. Sadece mart olaylarında, sinsice 50.000 Azerbaycan türkü katedilmiş ve topraklarından 10.000 kişi sınır dışı edilmiştir. Ermeni teröristler tarafından öldürülen insan sayısı Bakü'de 30.000'e ulaşmış, Şamahı'da 58, Guba'da 122, Dağlık Karabağ'da 150, Zengezur'da 115, İrevan'da 211 ve Kars'ta 92. Köy yerle yeksan edilmişti. Şamahı'da 1653'ü kadın, 965'i çocuk olmakla yedi bin kişi katledilmişti. İrevan eyaletinde 1920 ev ateşe verilmiş, 132.000 kişi katledilmiştir (ARDA,

f. 1061, siy.1, iş 95: v. 106-107). Tabii ki bunları durdurmak için Azerbaycan Kuvayi-Milliyesine ihtiyac vardı ve bunun devamı olarak Azerbaycan ordusu teşkil olunmalıydı. Bunun yanı sıra Memmed Emin Resulzade, Osmanlı devletiyle görüşmeye başlayarak Azerbaycan'ın heyeti ile birlikte 1918 yılının Nisan ayında, Osmanlı Devleti'nin Harbiye Nazırı Enver Paşa ile Batum'da bir araya geldi. Anadolu'da 100 binlerce Türk'ün hayatına son vererek "Büyük Ermenistan" planını hayata geçirmek için soykırım eden ermenilerin sonrada Azerbaycan topraklarında yaptıkları soykırımların önlemek için Osmanlı devleti din, dil, ve kan kardeşleri olan Azerbaycan türklerine yardım etmeyi kendilerine görev bilerek yardıma onay verdi(Necefov, 2006, 72).

5 Nisan 1918'de, Enver Paşa, Kafkas İslam Ordusu'nun örgütlenmesi ve görevleri hakkındaki talimatı onayladı. Ordunun örgütlenmesi için 149 subay ve 488 astsubay seçilir, Teğmen Albay Nuri Bey onursal Paşa rütbesiyle onurlandırılır ve Azerbaycan'a gönderilir (Yuccer, 1996: 55). Sonuçta, 1918 yılının 15 Eylül günü saat 4'de bolşevik ve ermeni-taşnaklarla uzun süren savaştan sonra Bakü Kafkas İslam Ordusu'nun kontrolü altına giriyor. Bu tarihi günü Resulzade şöyle değerlendirir: "15 Eylül Azerbaycan halkının tarihinde 28 mayıs kadar büyük değere sahiptir. 28 Mayıs'ta Cumhuriyetin bağımsızlığı tüm dünyaya duyurulmuşsa da, 15 Eylül'de bu bağımsızlık gerçek bir temel üzerine kurulmuştu. Bakü'nün özgür olması ile başla vücut birleşmiş oldu. Bakü baş, vücut Azerbaycan'dır"(Resulzade, 2013: 112).

Ama Ermeniler Karabağ iddialarından vaz geçmemişdiler. Başbakanlık Osmanlı arşivinin belgesinin verdiği bilgiye göre, Karabağ'a Osmanlı birliklerinin sevkedilmemesi emrine karşılık, 9. Ordu Kumandanlığından Karabağda Osmanlı askerî bulunmadığı, Batum Antlaşmasından sonra Ermenilerin Gürcü ve almanlarla birlikte Karabağ, Nahçıvan ve Borçalı, özellikle Ermenilerin ise Revan ve Karabağ civarında yağma ve yakma, katl ve göçe zorlama eylemleri yaptıkları, bu tür katliama Azerbaycan Ordusu'nun engel olduğu cevabının alındığını Hariciye Nezaretine bildirildiği raporda yer almıştır (Osmanlı Belgelerinde Karabağ, 2009: 240). Ermenilerin Karabağı işgal teşebbüslerinin karşını almak için 1919 yılı Şubat ayında, Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti tarafından Ocak 1919'da

kurulan ve Zengezor, Şuşa, Cavanşir, CebraİL kazalarını içine alan Karabağ Genel Valiliği'ne tayin olan Hüsrev Bey Sultanov, Toprak Nazırlığı görevinden ayrılarak, Karabağ'a gitmiştir. Hüsrev Bey, bu görevinde, Karabağ'ın dağlık bölümünü Azerbaycan'dan ayırarak Ermenistan'la birleştirmeye çalışan Ermenilerin bu yöndeki girişimlerini etkisiz bırakmış ve kardeşi Sultan Sultanov'la birlikte Ermenistan Cumhuriyeti tarafından Karabağ'ın Zengezor kazasına gönderilen ve General Dro'nun komutasındaki düzenli Ermeni kuvvetlerine karşı gelerek, önünü almıştır (Aslan, 2000: 123).

Buna rağmen Ermenilerin Karabağ'ı işgal etme çabaları yine de sonuçta Azerbaycana sadece iktisadi değil, çok büyük bir kayıpa, devlet bağımsızlığını kaybetmemesine neden olmuştur. Çünkü Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin askeri kuvvetlerinin çoğunluğu Karabağ'a Ermenilerle savaşa sevk edildiğinden, hükümet bolşevik Rusya'sının ultumatumunu kabul etmek zorunda kalmıştı. Üstelik de tarihi Azerbaycan topraklarında Ermenistan devleti kurulması ile yetinilmemiş, İrevan şehri de çevresindeki yaklaşık 9 bin kare metre toprakla birlikte Ermenistana verilmişti. Toprağın iktisadi açıdan ne kadar önemli olduğunu, üstelik Ermenilerin Türk ve Müslüman ahaliye yapmış oldukları soykırımlarını, yakılmış evler, arzalar, köyler, şehirler, menkul ve gayrimenkul emlak, insanların malvarlıklarında da buraya eklemiş olsak, iktisadi zayıtın gerçekten ölçüleyemeyecek kadar büyük olduğunun farkına varabiliriz. Yani bunları sadece rakamlarla ifade etmek mümkünsüzdür.

Sovet döneminde Ermeni terörizmi yeni aşamaya geçmiş, açık terör eylemlerine son vererek ideolojik terörizme başvurmuşlardı. Ermeniler Sovyet iktidarına müracaat ederek Azerbaycan'ın tarihi toprağı olan Zengezor, Nahçıvan'dan Şerur-Dereleyez'i Ermenistan'a birleştirilmesini talep etmişlerdir. Sovyetler Birliği şöyle bir karar verdi: "Sovyet Azerbaycan ile Sovyet Ermenistan arasında sınır yoktur, Zengezor ve Nahçıvan Ermenistan'a veriliyor, Karabağ'ın dağlık kısmı ise kendi kaderini tayin etme hakkına sahiptir" (ARPIİSSA, f. 1, siy. 74, iş 124: v. 58-59) Nahçıvan nüfusunun buna karşı kesin itirazları ve Türkiye'nin bu konuda tutumu Ermenileri Nahçıvan'dan vazgeçmek zorunda bıraksa da, tüm güçlerini Karabağ'a sahiplenmek için yöneltmiş, Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesi konusunda

başarısız olsalar da, 7 Haziran 1923 yılında Dağlık Karabağ'a özerklik verilmesini becermişlerdi (ARDA, f. 379, siy. 3, iş 73: v. 135) Oysa ki bu özerklik statusu Dağlık Karabağ'da tarih boyunca yaşamış olan Azerbaycan Türklerinin görüşü dikkata alınmadan ve onların hakları büyük ölçüde ihlal edilerek gerçekleştirilmişti. Bu statusun verilmesi sadece Azerbaycan'ın idari-bölgesel bölünmesinin ihlali değil, aynı zamanda Ermenilerin ülkemize karşı daha ileri toprak iddiaları için bir araçtı, o zamandan başarak da Dağlık Karabağ terimi ortaya çıkmasına neden olmuştur. Özerklik kararnamesi bölge merkezinin Hankendi olduğunu belirtmesine rağmen, 18 Eylül 1923'te Dağlık Karabağ bölgesi partisi komitesinin kararıyla ismi değiştirilerek S. Şaumyan'ın onuruna Stepanakert adlandırılmıştır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Ermenileri yeniden toprak iddialarına başvurumaktadırlar. 1945 yılında tüm dünya Ermenilerin patrik kotolikosu Staline başvurarak hem İran'daki Ermenilerin Sovyet Ermenistanına aktarılmasını hem de Ermenilerin dini merkezi olan Eçmiadzin manastırının faaliyete geçmesi istenir. Stalin bu mektubdaki düşüncelere katıldığını beyanettiği için bundan cesaretlenen Ermeniler güya dışarıdan vatanlarına dönen Ermeniler için Ermenistan'da toprağın yetmediği, diğer taraftan Azerbaycan'ın Kür-Araz Ovalığı'nın pamuk ekilen ilçelerinde işçi kıtlığı olduğunu belirtirler. Ermeniler Moskova'ya mektup yazarak her iki meselenin çözüm bulması için Azerbaycanlıları Kür-Araz ovalığındaki bölgelere aktarılması önerisinde bulunuyorlar. Teklife itiraz edilmiyor. 23 Aralık 1947'de, SSCB Bakanlar Konseyi'nin kolektif çiftçilerin Ermeni SSC'sinden Azerbaycan SSC'sine taşınmasına ilişkin kararnamesi yayınlanır (ARPIİSSA, f. 1, siy. 222, iş 48: v. 1-2) kabul edilen karar, 1948-1950'lerde, "gönüllü ilkeler" temelinde Ermeni SSC'nde yaşayan 100.000 kolhoz üyeleri Azerbaycan SSC'nin Kür-Araz Ovalığı'na taşınması gerektiğini belirtir. Bu kararı almak için Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulu 2 Şubat 1948 tarihinde özel bir karar aldı (ARDA, f. 411, siy. 33, iş 112, v. 55-57). Göç Stalin'in ölümüne kadar yani 1953 yılına kadar devam etmiştir. Ermeniler listede isimleri olmayan Azerbaycanlıları da çeşitli yollarla göç etmek zorunda bırakmışlar. 150.000'den fazla Azerbaycanlı sınır dışı edildi. Bu göçte bir kişi bile Dağlık Karabağ'a

taşınmadı, aksine 1949 yılında 132 aile yani 549 Azerbaycanlı Dağlık Karabağ'dan Azerbaycan'ın Hanlar bölgesine göçürülmüştür (*ARDA*, f. 411, siy. 9, iş 601: v. 191). Yani soruç olarak Dağlık Karabağın Ermenistana verilmesi meselesi engellense de, Ermenistan 1948-1953 yıllarında sayısı 100 bine ulaşan Azerbaycanlıyı bin yıllarca yaşadıkları memleketlerinden devlet düzeyinde göçe zorlamağı başardılar (Çakmaklı, 2019: 86). Ve bu olayların da iktisadi açıdan ne kadar zayıta mal olduğı da açıktır. Üstelik yine de insana kaybı ve toprak kaybı vardır.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin eski Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev 1948-1953-cü illerdeki sınır dışı ile ilgili konuşurken belirtmiştir ki: "Ermenilerin onların çok hilekar olduklarını bilmeliyiz ve bilmeyenlere de duyurmalıyız ki, gelecek nesiller Azerbaycan'a karşı bu tür ihanet ve saldırganlık olursa, onu önleye bilsinler". Ayrıca bu kararnamede şöyle demiştir: "Azerbaycanlıların Ermenistan SSC'deki tarihi ve etnik topraklardan toplu olarak sınır dışı edilmesini soruşturmak, Azerbaycan halkına karşı devlet düzeyinden yapılmış bu tarihi suçun yasal ve siyasi değerlendirmesini yapmak ve uluslararası topluma duyurmak için bir devlet komisyonu kurulsun"(Aliyev, 1997: 3.

Tüm bunlara rağmen Karabağ halen Azerbaycan Türkleri için kaybedilmemiştir. Ermeniler her fırsattan yararlanmakta halen ısrarlıdırlar. Azerbaycanlıların sınır dışı edilmesinden sonra Ermeniler 1962-1963 yıllarında Nikita Hruşşev'e gizli dilekçe yazarak Dağlık Karabağ'ın Ermenistan SSC'e birleştirilmesini talep etmişlerdir. Hruşşev "12 bin askerî araç ayırıp Ermenileri bir gecenin içinde Dağlık Karabağ'dan Ermenistan'a göçürülmesi konusunda emir verebilirim" (Paşayev, 2011, 94) cevabından sonra Ermeniler gizli faaliyetlerini sürdürseler de, 1964 yılında Hruşşev görevinden alındıktan sonra iktidarda olan boşluktan yararlanılarak uydurma Ermeni soykırımına ait kitaplar yazıldı, filmler çekilmeye başladı(Bayramov, 2015: 272.). Bundan sonra olaylar daha da başka yön almaktadır. 400000 Ermeni sokaklara çıkarak, Türkler, Azerbaycan Türkleri aleyhine sloganlar atarak, Karabağ, Nahçıvan topraklarının ve Türkiye'nin birçoğunun Ermenistan'a verilmesi talep etmiştir. 1965 yılının 24 Nisan da olaylar doruk noktasına ulaştığında, o dönemki iktidar "Yukarı Karabağ ve Nahçıvan Ermenilere birleşsin", "Türlere ölüm",

“İntikam” gibi şiarlarla ortada dolaşanlara, bunu düzenleyenlere karşı hiç bir ceza vermemektedir (Rehimoğlu,1997: 77)

Ermeniler 1970’lerden açık terörizmi kullanmaya başladılar. İlk hedefleri Türkiye'nin diplomatları ve iş adamlarıydı. 1975-1985’te, Türk elçiliklerine ve Türklere karşı 220’den fazla terörist saldırı düzenlendi. Onu da kayd etmek gerekir ki, terorizm de iktisadiyatı etkileyen faktörlerdendir.

Karabağ’ın işgalinin üçüncü aşaması, yani Dağlık Karabağ’ın 1988-1993 yıllarında işgali, Ermenistan Cumhuriyeti’nin silahlı kuvvetleri tarafından Rusya’nın desteği ve hamiliyiyle gerçekleştirilmektedir ve Azerbaycan Türkleri bu bölgeden tamamen sınır dışı ediliyor. Bu süre zarfında Azerbaycan bağımsız bir cumhuriyet haline gelmişse de, topraklarının %20’sini, yani Dağlık Karabağ ve çevre bölgelerinin kaybetmiş olur.

Bu dönemde Ermeni teröristlerin Ermenistan’da yaptıkları vahşetleri görmüş yüzlerce canlı tanıklar var. Göyçe’de meydana gelen olayları anlatan, altın madenlerinde çalışan Rus doğumlu bir Rus işçi olan Tolstyak ifadesinde şöyle diyor: “27 Kasım 1988’de, Ermeni Komünist Partisi Merkez Komitesi’nin başkanı olan V. Movsesian, Vardenis bölgesindeki Zod köyüne geldi ve yerel nüfusa köyden ayrılmak için 3 gün verdi. Aksi takdirde güvenlik garanti edilmeyecektir. Aynı gün köye elektrik enerjisi ve gıda verilmesi durduruldu, gece köy ateşe tutuldu.” (Arzumanlı, 1998: 52). O günden itibaren köylere saldırılar düzenlendi. Bu acımasız cinayetin suçlularının çoğunun kimliği bilinmesine rağmen, hiçbiri İrevan ya da Moskova’daki kolluk kuvvetleri tarafından adalete teslim edilmedi. “Etnik temizlik” politikası sonucunda Ermeniler 172 yerleşim yeri ve 8.000 kilometrekare Azerbaycan yerleşim yeri ele geçirdi. Türklerin yaşadığı son Nüvedi köyü 8 Ağustos 1991’de boşaltıldı (Nağı, 2009: 26).

1987-89 yıllarında Ermenistan’da yaşayan 250.000’den fazla Azerbaycanlı tarihî topraklarından göçe zorlandı, 216 kişiyi sinsice katledildi ve 1154 kişi yaralandı (**Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, erişim tarihi** 01 May 2019).

Rus tarihçi Yuri Pompeyev, 1988'de Azerbaycanlıların Ermenistan'dan sınır dışı edilmesini böyle tasvir etmektedir: "Savunmasız, silahsız Azerbaycanlılar genellikle çıplak ve ayak yalın evlerinden atıldı (Pompeyev, 1992: 83). Gorbaçov başta olmak üzere Moskova yönetimi Ermenistan'ın "etnik temizleme" politikasını destekliyor, işgalci tarafın Azerbaycan'ın hesabına araziler elde ederek pekiştirilmesinde ilgili olduğunu saklamıyordu. Olayların bu senaryo bazında devam ettirilmesinde M. Gorbaçov'un Ermeni taraftarlarının yeterince rolü vardı. Genel olarak, Ermenistan'daki son etnik temizlik sonucunda, 185 Azerbaycan köyünden 250 bin Azerbaycanlı Ermenistan'dan sınır dışı edildi. İktisadi zayıflığa gelince, Azerbaycanlılara ait 51 bin ev, 165 kolhoz emlakı, insanların hayvanları Ermeniler tarafından yağmalanmıştı (Arzumanlı, 1998: 201).

1988-1991 yılları arasında Dağlık Karabağ'da Ermeni teröristler tarafından gerçekleşen 2559 çarpışma, 315 silahlı saldırı, 1388 yangın kaydedildi. Bunun sonucunda 514 kişi katedilmiş, 1318 kişi yaralandı, 119 kişi tahrip edildi ve 1134 kişi Ermeni teröristleri tarafından imha edildi (Hacıyev, 2005: 141).

1991 yılının Ekim ayı sonunda ve Kasım ayı süresince Karabağ'ın dağlık bölgelerindeki 30'u aşkın yerleşim birimi, bu arada Tuğ, İmaret-Garvend, Sırhavend, Meşeli, Cemilli, Umudlu, Karadağlı, Kerkicahan ve bunlar gibi stratejik öneme sahip çok sayıda Azerbaycan köyü Ermeniler tarafından tahrip edilmiş, yakılıp yıkılmış ve yağmalanmıştır (Hasanov, 2017: 43). Bu kadar köyün tahrip edilmesi, ateşe verilmesi ve yağmalanması da iktisadi zayıflıktır.

Ermenistan işgalci savaş sonucunda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Dağlık Karabağ bölgesini ve çevresindeki 7 bölgeyi işgal etti. Ermenistan, Dağlık Karabağ ve çevre bölgelerden gelen Ermeni işgalcileri bir milyona kadar Azerbaycan Türkü'nü yerinden etti ve ülke içinde mültecilere dönüştürdü. 1993 yılındaki gazetedeki bilgiye göre savaş sırasında Ermenistan'ın işgal ettiği 890 kasaba, köy ve yerleşim yeri, 102.000 konut, 7.000 kamu binası, 693 genel eğitim okulu, 695 sağlık merkezi, 800 km otoyol, 160 köprü, 23.000 km su boru hattı, 156.000 hektarlık ekim alanı, 464 tarih anıtları ve müzeler yandırıldı, yıkıldı. Ayrıca Azerbaycan'ın cıva, obsidien ve perlit rezervlerinin yüzde 35-60'ı, inşaat ve cephe

malzemelerinin yüzde 35-60'ı, orman fonunun yüzde 23,8'i, su kaynaklarının yüzde 7,8'i vb. işgal altındaki bölgelerde kaldı. Orada ayrıca 2 kuru, 3 yasaklık, 3 büyük su deposu da bulunmaktadır. Ön tahminlere göre, savaşın sonucunda Azerbaycan 60 milyar dolarlık bir zarar gördü (Azerbaycan gazetesi, 1993).

Günümüzde Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarının %20'den fazlası Ermenistan Silahlı Kuvvetleri'nin işgali altında bulunmaktadır. İşgal sonucunda 900 civarında yerleşim birimi, 22 müze ve 4 resim galerisi, tarihî önemi haiz 9 saray, nadir tarihî önemi haiz bulunan 40 bin müze eşyası, 44 mabet ve 9 cami tahrip edilmiş, yağmalanmış, ateşe verilmiştir. Bunların dışında, bölgede bulunan 927 kütüphanede 4.6 milyon adet kitap ve değerli yazma mahvedilmiştir. Henüz kesin olmayan sonuçlara göre, sebep olduğu manevi ve psikolojik sarsıntılar bir yana, Ermenistan'ın işgal politikası Azerbaycan ekonomisine 320 milyar dolar zarar vermiştir (Hasanov, 2017: 67).

Azerbaycan Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı'nın resmi verilerine göre (<https://economy.gov.az/article/occupied-territories/21703> erişim tarihi 13.05.2019):

- **Hankendi** 26 Aralık 1991'de işgal edildi: Yüzölçümü: 0.008 bin km², nüfus: 53 bin kişi, Ermeni işgalciler tarafından imha edildi, yakıldı ve yağmalandı: Şehir ve kasaba 2;
- **Hocalı** 26 Şubat 1992'de işgal edildi: Yüzölçümü: 0,97 bin km², nüfus: 24,2 bin kişi, şehit düştü 613 kişi, sakat kalmıştır - 657, Ermeni işgalciler tarafından imha edilen, yakılan ve yağmalanan endüstriyel ve İnşaat nesnesi - 29, kültürel ve ev objesi - 80. Son yıllardaki olaylarla bağlantılı olarak, Fergana'dan (Özbekistan) köçkün olan 54 Mehseti Türkü aile ile, aynı zamanda Ermenistan ve Hankendi'den sürülen bazı Azerbaycanlılar Hocalı'ya yerleşmişlerdi. Hocalı, Hankendi'nin 10 km kuzeydoğusunda Ağdam-Şuşa ve Asgeran-Hankendi yollarında yer almaktadır. Hocalı, bölgedeki tek sivil havalimanıydı ve önemli bir iletişim merkezi olarak görülüyordu;
- **Şuşa** 8 Mayıs 1992'de işgal edildi: Yüzölçümü: 312 km², nüfus: 20.6 bin kişi, şehit düştü: 193 kişi. sakat kalmıştır - 102 kişi, Ermeni işgalciler tarafından imha edildi,

yakıldı ve yağmalandı: Şehir, kasaba ve köy – 31, endüstriyel ve inşaat kurumları – 27, kültürel ve yaşam objeleri – 103, tarihi anıtlar ve müzeler – 265;

- **Laçın** 18 Mayıs 1992’de işgal edildi: Yüzölçümü: 1,84 min km², nüfus: 74,1 bin kişi, şehit düştü: 259 kişi, sakat kalmıştır - 225 kişi, Ermeni işgalciler tarafından imha edildi, yakıldı ve yağmalandı: Şehir, kasaba ve köy – 36, kültürel ve yaşam objeleri – 575, tarihi anıt – 12;

- **Hocavend** 2 Ekim 1992’de işgal edildi: Yüzölçümü: 1,46 min km², nüfus: 40,2 bin kişi, şehit düştü: 145 kişi, sakat kalmıştır - 48 kişi, Ermeni işgalciler tarafından imha edildi, yakıldı ve yağmalandı: kasaba ve köy – 19, kültürel ve yaşam objeleri – 75, tarihi anıt – 15

- **Kelbecer** 2 Nisan 1993’de işgal edildi: Yüzölçümü: 3,05 min km², nüfus: 88,3 bin kişi, şehit düştü: 217 kişi, sakat kalmıştır - 49 kişi, Ermeni işgalciler tarafından imha edildi, yakıldı ve yağmalandı: kasaba ve köy – 132, endüstriyel ve inşaat kurumları – 29, kültürel ve yaşam objeleri – 134, tarihi anıt – 87;

- **Ağdere** 7 Temmuz 1993’de işgal edildi: Yüzölçümü: 1,75 min km², nüfus: 44,4 bin kişi, Ermeni işgalciler tarafından imha edildi, yakıldı ve yağmalandı: kasaba ve köy – 59, Madeni - maeişet obyekti – 178;

- **Ağdam** 23 Temmuz 1993’de işgal edildi: Yüzölçümü: 1,15 min km², nüfus: 191,7 bin kişi, şehit düştü: 538 kişi, sakat kalmıştır - 587 kişi, Ermeni işgalciler tarafından imha edildi, yakıldı ve yağmalandı: kasaba ve köy – 122, endüstriyel ve inşaat kurumları – 48, kültürel ve yaşam objeleri – 599, tarihi anıt – 27;

- **Cebrayıl** 23 Ağustos 1993’de işgal edildi: Yüzölçümü: 1,05 min km², nüfus: 76,6 bin kişi, şehit düştü: 347 kişi, sakat kalmıştır - 172 kişi, Ermeni işgalciler tarafından imha edildi, yakıldı ve yağmalandı: kasaba ve köy – 90, kültürel ve yaşam objeleri – 197, tarihi anıt – 27;

- **Füzuli** 23 Ağustos 1993’de işgal edildi: Yüzölçümü: 1,39 min km², nüfus: 125,4 bin kişi, şehit düştü: 528 kişi, sakat kalmıştır - 1309 kişi, Ermeni işgalciler tarafından

imha edildi, yakıldı ve yağmalandı: kasaba ve köy – 54, kültürel ve yaşam objeleri – 145, tarihi anıt – 15;

- **Gubadlı** 31 Ağustos 1993'de işgal edildi: Yüzölçümü: 1,37 min km², nüfus: 38,9 bin kişi, şehit düştü: 232 kişi, sakat kalmışdır - 146 kişi, Ermeni işgalciler tarafından imha edildi, yakıldı ve yağmalandı: kasaba ve köy – 94, kültürel ve yaşam objeleri – 205, tarihi anıt – 12;

- **Zengilan** 29 Ekim 1993'de işgal edildi: Yüzölçümü: 0,71 min km², nüfus: 42,7 bin kişi, şehit düştü: 191 kişi, sakat kalmışdır - 110 kişi, Ermeni işgalciler tarafından imha edildi, yakıldı ve yağmalandı: kasaba ve köy – 81, kültürel ve yaşam objeleri – 138, tarihi anıt – 13.

Azerbaycan üzere Ermenilerin saldırganlığının kurbanları; 20.000 kişi katledildi, 50.000 kişi de sakat kaldı. Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kabinesine bağlı Azerbaycan'ın İşgal Altındaki Bölgeleri'ndeki Kayıp ve Hasarların Değerlendirilmesi Çalışma Grubuna göre Ermenistan – Azerbaycan, Dağlık Karabağ çatışması sonucu Azerbaycan'a vurulan toplam zayıat 800 milyar doları aşkındır (www. virtualkarabakh. az, 12.09.2019).

Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in 23 Aralık 2011 tarihli, 3/2593 sayılı mektubu ve tavsiyelerine dayanarak, Bakanlar Kurulu 26 Şubat 2014 tarihli ve 51 sayılı kararnamesiyle “Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarının Ermenistan Silahlı Kuvvetlerinin İşgali sonuçuında Kayıp ve Zararların Değerlendirilmesi Çalışma Grubu” oluşturuldu. Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarının Ermenistan silahlı kuvvetlerinin işgali sonuçu maarus kaldığı zarar, aynı zamanda maddi, kültürel ve ahlaki kayıplar üzere het olgulara, uluslararası ve cumhuriyet yasaları, sözleşmeler, kararnameler, standartlar ve pratik tecrübe temelinde faaliyette bulunan Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarının Ermenistan silahlı kuvvetleri tarafından işgal edilmesinden kaynaklanan kayıp ve zararların sınıflandırılması açısından değerlendirebilmiştir. Çalışma Grubu tarafından yapılan değerlendirme sonuçularına göre, Ermenistan'ın ülkemize verdiği toplam zarar **819,15 milyar (sekiz yüz on dokuz milyar yüz elli milyon) ABD dolarıdır**. Bu hesaplama hem

sınıflandırma hem de sonuçlar açısından aşağıdaki tabloda gösterilmektedir:
(<http://area.gov.az/news/120> erişim tarihi 22.02.2019):

S/s	Zaiyat ve hasar türleri	Hasar miktarı (milyar ABD doları)
	Nufusa vurulan zaiyat:	147,80
1.	1.1. Nüfusun can kaybı, sağlık ve standard yaşam düzeyinin yitirilmesi nedeniyle insani ve ahlaki kayıplar	140,40
	1.2. Mülkiyet tahribatı nedeniyle nüfusa maddi zaiyatlar	7,40
	Devlete vurulmuş zaiyatlar:	126,46
2.	2.1. Sosyal alandaki kayıplar	33,93
	2.2. Ekonomik alandaki kayıplar	92,53
3.	Çevre ve doğal kaynaklar üzerindeki zaiyatlar	244,42
4.	Tarihi ve kültürel anıtlara verilen zararlar	177,00
5.	İşgalle ilgili aşırı askeri harcamalar, kısıtlamaları ve kayıplar	124,47
	Toplam:	819,15 milyar ABD doları

Halen de 29 Eylül 1994'te, Haydar Aliyev, BM Genel Kurulunun 49. oturumunda yaptığı konuşmada, meydana gelen olay ve kayıpları uluslararası topluluğa şu şekilde

ulaştırmak istemişti: “Dünya kamuoyunun bölgemizde olup bitenler hakkında yeterli bilgiye sahip olduğunu bilerek, size kısaca gerçek durumu tanıtmak istiyorum. Ermenistan Cumhuriyeti Azerbaycan’ın Dağlık Karabağ bölgesinin topraklarında güçlü bir askeri varlık oluşturarak cumhuriyetimize karşı aktif askeri operasyonlar gerçekleştirmiştir. şuşa şehri ve Laçin bölgesinin işgalinden sonra Dağlık Karabağ’ın ilhakı sonuçlandırıldı ve Dağlık Karabağ’da yaşayan yaklaşık 50.000 Azerbaycanlı oradan sürüldü. Dağlık Karabağ askeri üssünü kullanan Ermeni silahlı kuvvetleri, bundan sonra saldırıyı geişatında Azerbaycan’ın diğer altı bölgesini – eski Dağlık Karabağ Vilayeti’nin sınırlarından kenarda olan ve kapsadığı alan eski vilayetin topraklarından dört kes büyük olan Kelbecer, Ağdam, Fizuli, Cebrayıl, Zengilan ve Gubadlı bölgelerini işgal etmişler.

Saldırıcılık sonucunda Azerbaycan topraklarının %20’sinden fazlası Ermeni silahlı kuvvetleri tarafından işgal edilmiştir. Ben Size Azerbaycan tarafının korkunç kaybını söylemeliyim: 20.000’den fazla insan katedildi, yaklaşık 100.000 yaralandı ve travma aldı, 6.000 kişi esir alındı, bir milyondan fazla Azerbaycanlı - ülke nüfusunun yaklaşık %15’i mülteci oldu ve çadır kamplarında yaşamaktadır. Onlar kendi anavatanlarında evsiz kalmışlar, yazın sıcaklığından, kışın soğuğundan ve salgın hastalıklardan çıkmasından acı çekiyorlar, en önemli şeylere ihtiyaçları vardır. Azerbaycan’ın işgal altındaki bölgelerinde 700 şehir ve köy yıkılmıştır. Bu şehirlerde ve köylerde hemen hemen tüm evler, okullar, hastaneler yakılmış ve yağmalanmış, eski kültürel anıtlar imha edilmiştir.

Kanaatimce, böyle bir durumda, “kendi kaderini tayin etme hakkının uygulanması” ile değil, uluslararası hukukun kaba şekilde bozulmasıyla, BM’in üyesi olan devletin bağımsızlığı, toprak bütünlüğü ve siyasi bağımsızlığına yönelik bir tecavüze maruz kaldığımızı kanıtlamaya gerek yoktur.

Savaş halkımı dayanılmaz kıldı, toplumsal gerginliği artırdı ve Azerbaycan toplumunun demokratikleşmesine yönelik ekonomik ve politik reformları önledi.

Savaşın sonucunda Azerbaycan halkı milyarlarca ABD doları değerinde muazzam maddi zayıta uğradı. İnsan kaderlerine vurulan ahlaki zarar, insanların çektiği acı hiçbir şeyle ölçülemez.

Bugün sadece Azerbaycan'da değil, dünyanın diğer sıcak noktalarında da kan akıyor. Milletler savaş yerlerinde yaşanan trajik olaylara kayıtsız kalmamalıdır. Silahlı çatışmaların tırmanmasını önlemek, adil ve kesin çözümlerini sağlamak için her türlü çaba gösterilmelidir (BMT Baş Məclisinin..., 1997: 194-195).

Azerbaycan'a karşı işgalçı savaşı sırasında, Ermenistan Azerbaycan sınırının 360 kilometrelik alanını işgal etti ve Azerbaycan topraklarının %20'sini işgal etti ve Fuzuli bölgesindeki Horadiz yerleşiminden Zengilan'a kadar olan 198 km Azerbaycan-İran sınırını kontrol etti (Azərbaycana Qarşı Elan Olunmamış Müharibə, erişim tarihi 12.02.2019).

Böylece Ermenilerin Azerbaycan nüfusu karşı yaptıkları saldırganlık sonucu 30.000 kişi öldürülmüş ve on binlerce kişi engelli olmuş ve sakat kalmıştır. Toplamda, yirminci yüzyılın başından günümüze kadar Ermeniler 1.000.000'u öldürmüş ve 1.500.000'i Ermenistan'dan sınırdışı etmişlerdir. Karabağ savaşının bir sonucu olarak, Azerbaycan ve Azerbaycan'ın sosyo-ekonomik gelişimi bölgenin normal gelişimini ve dünyaya entegrasyonunu olumsuz etkilemiştir (Elekberov, 2002: 57). Aynı zamanda, esir alınan ve kayıp savaş esirlerinin sayısı 5.000'dir. Öte yandan, savaş sırasında çocuklarını kaybeden 10.000'den fazla aile vardır.

Şu anda, Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarında yerlerinden edilmiş 292.771 çalışma bilme potansiyalinde olan mecburi köçkünden 15.597'si işsiz bulunmaktadır. Bunun temel nedeni iş eksikliğidir ve diğer yandan finansal kaynakların eksikliği, yeni işlerin yaratılması için zor yaşam koşullarına yol açabilecek sorunlar yaratır. Ancak bu politikanın bir sonucu olarak yeni iş yerleri yaratılmıştır (Dağlıq Qarabağ Müharibəsinin Sosial-İqtisadi Nəticələri, <http://www.refugees-idps-committee.gov.az/az/pages/18.html>, erişim tarihi 12.12.2019)

Azerbaycan-Ermenistan Dağlık Karabağ sorununun çözümünün bulunamaması bölgenin tam potansiyelinin ortaya çıkarılmasını ciddi şekilde engelliyor. Dışişleri Bakanı Elmar Mammadyarov'un AB Dışişleri Bakanlarının "Doğu Ortaklığı" programının 10. Yıldönümü dolayısıyla Brüksel'deki konuşmasında bununla ilgili söylemiştir:

"Üyelik, ticaret projeleri ve diğer bazı girişimler de dahil olmak üzere bir dizi bölgesel perspektif, çözülmemiş çatışmaların vaadi olmaya devam etmektedir. Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından işgal edilmesi bölgemizin daha yüksek düzeyde işbirliğine geçişini engellemektedir. Bölgenin tüm potansiyelini ortaya çıkarmalıyız (<http://interfax.az/view/765944> erişim tarihi 13.05.2019)

Sonuç

Böylece, Karabağ'ın işgalinin Azerbaycan ve tüm Türk dünyası üzerinde yarattığı ekonomik kayıplar bu şekilde sınıflandırmak mümkündür:

1. Kaybedilmiş topraklar. Tabii toprak kaybı ekonomik durumu etkileyen en önemli faktörlerden birisidir. Azerbaycan, kayıp toprakları ile sınır oluşturan tek devlettir. XVIII yüzyılda, Azerbaycan Türklerinin yaşadığı ve Nadir Şah Afşar'ın "Azerbaycan" adıyla birleştiği ortak bir alan sahip 421.600 metrekarelik dört beylerbeylik vardı. Günümüzde Kuzey Azerbaycan'ın 86.6 bin km² bir alanı vardır ki, bu toprakların da %20'si Ermeni silahlı kuvvetleri tarafından işgal edilmiştir. əsrdə Azərbaycan türklərinin yaşadıkları və Nadir şahın Afşarın "Azərbaycan" adı ilə birləşdirdiyi ümumi ərazisi olan 421,6 min km² dörd bəylərbəylik vardı, şimdi Azərbaycan Cumhuriyeti 86,6 min ərazisi vardır, bu torpaqların da onun da 20% indi də Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilmişdir. Toprak kaybı 335 bin km² oluşturmaktadır.

2. Nüfus üretken bir güç olduğu için nüfus azaldığında insan faktörü de ekonomiyi ciddi şekilde etkileyebilmektedir. XX yüzyılın başından günümüze kadar Ermeniler 1.000.000'u öldürmüş ve 1.500.000'i Ermenistan'dan sınır dışı etmişlerdir.

3. Sürgün ve köçkünler sorunu. Bu sadece Azerbaycan Türklerinin sürülmesi sadece Azerbaycan'da baş vermir, bu bir çok Türklerin yaşadığı toprakları da kapsamakta. Mesela, Bulgar Türkleri, Tatar Türkleri ve Kırım'da Mehsati ve Ahıska Türklerinin sürülmesi (1937'de kızıl sürgün ve Merkezi Asya'ya da sürülmeler dahil) ekseninde baş verir. Şu anda Rusya'da Azerbaycan Türkleri ve Çeçenler arasında bir çatışma yaratmak çabaları ve bunun bir Ermeni tarafından başlatılma girişimleri;

4. Yerleşim birimlerinin, evlerin, kamu binalarının, camilerin ve tarihi eserlerin, köprülerin yıkılması, tarım, hayvancılık, sanayi ve ticaret konutlarına, ticarete vurulan darbeler, bahçelerin, meraların ve ormanların tahrip edilmesi;

5. Azerbaycan devleti ve nüfusun malvarlıklarına vurulan zayıat: Sadece Hocalı'da, 1 Nisan 1992'de devlet ve nüfusun mülkiyetinin zayıatı 5 milyar dolar rubledir. Karabağ'ın işgaliyle ilgili sağlık hizmetlerine vurulan genel ekonomik zarar yaklaşık 1,2 milyar dolardır.

6. Ermenilerin Terörü taktiği: Genel olarak Ermenistan, Azerbaycan topraklarını işgal ederken terör eylemlerini yaygın olarak kullanmıştır. 1988-1994 döneminde, Ermenistan'ın 32 Özel Kuvvetleri ve Terör Örgütü, Azerbaycan'da 1 uçak, 5 şehirlerarası tren, 3 metro treni, 1 feribot, 6 otobüs, 3 helikopter olmak üzere 32 terör eylemi gerçekleştirmiştir. Bu terör eylemleri sonucunda kadınlar ve çocuklar da dahil olmak üzere 2.000'den fazla sivil hayatını kaybetti. Azerbaycan kolluk kuvvetleri 100'den fazla Ermeni teröristini ceza mahkemelerine sevk etti. Ermenistan, 14 Aralık 1973 tarihinde Birleşmiş Milletler Terörle Mücadele Yasasının Önlenmesi ve Cezalandırılması ve 23 Eylül 1973 tarihli Yasadışı Sivil Havacılıkla Mücadele Sözleşmesini kabul etmiştir. 12 Aralık 1949 tarihli 8 Aralık 1977 tarihli Cenevre Sözleşmesine Ek Protokol ve 9 Aralık 1994 tarihli Uluslararası Terörizmin Ortadan Kaldırılmasına İlişkin BM Deklarasyonu ve diğer normatif eylemler ağır şekilde ihlal edildi (Halk gazetesi, 1996).

7. Diğer ülkelerleü yani uluslararası ekonomik ilişkiler üzerindeki etkiler. Uluslararası iktisadi ilişkilerin aldışüş mahiyet ülkelerdeki iktisadi dönüşüm süreci üzerinde etkili olmuştur;

8. Yabancı yatırımcılar Azerbaycan Devleti'nin ilk kuruluşu sırasında devlet topraklarındaki savaş nedeniyle buraya yatırım yapmak istemiyorlardı. Şimdi de bu sorun kalmakta. Bakü-Tiflis-Karadeniz istikametinde Avrupa ulaşım güzergahı Ermenistan sınırının 25-30 kilometre yakınından geçmesinden dolayı burada her zaman bir tehlikenin oluşabileceği ihtimali;

9. Turizmin etkisi. Azerbaycanın en güzel bölgesi olması nedeniyle, ama Ermenistanın işgali altında olmasından dolayı tehlikeli ve can güvenliğinin sağlanamayacağı açısından güvenli bölge sayılmadığından, turizm sektörü için en önemli kayıplardandır;

10. Petrol ve gaz ihracatında oluşturduğu zorluklar. Bölgede enerji kaynaklarının üretim ve ihracına yönelik büyük ölçüdeki projelerinin uygulanmasındaki zorluklar da büyük iktisadi ziyata neden olmuştur;

11. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ile doğrudan karayolu bağlantısı eksikliği bir bütün olarak Azerbaycan ekonomisine, aynı zamanda da Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ekonomisine darbedir. Şöyle ki, Azerbaycan'ın batısındaki Nahçıvan Çzerk Cumhuriyeti Twrkiye Cumhuriyeti ve buradan da Avripa'ya giden karayolu Ermenistan tarafından ablukaya alınmış durumdadır ki, bu da Nahçıvanda zor sosyal ve iktisadi durumun oluşmasına neden olmaktadır;

12. Azerbaycan üzerinden, Türkiye'yi Orta Asya'ya geçişle ilişkilendiren doğrudan yol yerine, İran veya Gürcistan üzerinden ilerlemeye zorlamak da iktisadi zayıfların sırasındadır. Bununla da Azərbaycanın ümumilikdə hərbi sahəyə yönəltdiyi vəsaitin həcmi 2 582 959 470 manat (3 mlrd. 270 mln. ABŞ dolları) təşkil edəcək.

13. Askeri masraflar. Azerbaycan'ın askeri sektöre yaptığı toplam yatırım 2 582 959 470 manat (3 milyar 270 milyon ABD doları) teşkil edecektir;

Böylece, Rusya İmparatorluğu'nun Karabağ'ı ve tüm Araz'ın kuzeyindeki hanlıkları işgali, tüm Güney Kafkasya'da ve Doğu Anadolu'da Ermenilerin ve destekçilerinin eliyle yapılan soykırımlara ve sürülmelere neden oldu, bu durumlarda iktisadi zayıflar da dahil, her açıdan kayıplara maruz kalanda Azerbaycan ve Türkiye, genel olarak ise Türk Dünyası olmuştur.

Şu anda, komşularımız olan Rusya ve İran'ın ablukası altında olan Ermenistan'a ister siyasi, ister iktisadi, ister de silah yardımları tabii ki, Karabağ sorununun çözülemez hale getiren nedenlerdendir. Ermenistan Rusya'nın bir forpostudur. Bundan dolayı günümüzde cifte standartlarla yaklaşım sergilendiği bir dönemde, Karabağ sorununu çözülmesi zor gözükmektedir. Türk Dünyası siyasi ve iktisadi yönden güçlü olmadığı sürede, iktisadi yönden dünyanın en etkili ve güçlü devletlerine dönüşmeden, hukuki açıdan haklarımızı savunmadan, sanırım Karabağ sorununun çözülmesi mümkünsüz olacaktır.

Kaynakça

AKAK, t. VI, ç. I, Tiflis, 1874, sen. 1265.

Aliyev, H. (1997), *Azərbaycan qəzeti*, 28 may.

ARDA, f. 1061, siy.1, iş 95.

ARDA, f. 379, siy. 3, iş 73.

ARDA, f. 411, siy. 9, iş 601.

ARDA, f. 411, siy. 33, iş 112.

ARPIİSSA, f. 1, siy. 74, iş 124.

ARPIİSSA, f. 1, siy. 222, iş 48

Arzumanlı, V., Mustafa, N. (1998). Tarixin Qara Səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı, "Qartal", Azərbaycan Elmlər Akademiyası mətbəsi.

Aslan, B. (2000). *Kardeş kömeyi, Azərbaycan Türkləri'nin "Anadolu Türkləri"ne "Kardaş Komeği (Yardımlı)" ve Bakü Müslüman Cəmiyyət-i Hayriyesi.* Ankara, Nəşriyyat, Düş Atelyesi.

Azərbaycan gazetesi, 16 Aralık (1993).

Azərbaycana Qarşı Elan Olunmamış Müharibə

http://azerbaijan.az/portal/Karabakh/ArmenianAgression/armenianAgression_02_a.html Erişim tarihi 12.02.2019).

Azərbaycan Respublikası ərazilərinin Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı nəticəsində itki və tələfatların qiymətləndirilməsi nəticələri. <http://area.gov.az/news/120> erişim tarihi 22.02.2019)

Bayramov, A. (2015). *Tarixi faciələrımız: Deportasiya-Represya Ve Soyqırım*. Sumqayıt Devlet Universiteti neşriyatı.

BMT Baş Məclisinin 49-cu sessiyasında Heydər Əliyevin çıxışı (29 sentyabr 1994-cü il), (1997). *Müstəqilliyimiz əbədidir*. İkinci kitab, Bakı, Azər nəşr.

Çakmaklı Mehdiyev G. (2019). *Anastas Mikoyan. Bolşevik bir Ermeninin İtirafı*, Ankara, Cedit Neşriyat.

Dağlıq Qarabağ Müharibəsinin Sosial-İqtisadi Nəticələri, elminisayev. Just another WordPress.com site, <https://elminisayev.wordpress.com/2011/07/10/dagliq-qarabag-muharib%C9%99sinin-sosial-iqtisadi-n%C9%99tic%C9%99l%C9%99ri/> erişim tarihi, 12.12.2019;

Elekberov, M. (2002). *Dağlıq Karabağ Meselesinin Azərbaycanın İç Politikasındaki Yeri*, Lisans Bitirme Tezi, Bakü.

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi. <https://cabmin.gov.az/az/page/69/print/> erişim tarihi 01 May 2019

Hacıyev, N. (2005). *Dağlıq Qarabağın Tarixindən Sənədlər*, Bakı.

Hacıyeva, Z. (2007). *Qarabağ xanlığı. Sosial-iqtisadi münasibətlər və dövlət quruluşu*, Bakı, Təhsil.

Halk gazetesi, 2 Nisan (1996).

Hasanov. A. (2017). *Hocalı Soyqırımı: Nedenleri, Sonuçları ve Uluslararası Arenada Tanınması*, Bakı, “Zərdabi LTD” MMC.

<http://interfax.az/view/765944> 13.05.2019

<https://economy.gov.az/article/occupied-territories/21703> erişim tarihi 13.05.2019

<http://www.mfa.gov.az>. Erişim tarihi 12.02. 2019

<http://www.refugees-idps-committee.gov.az/az/pages/18.html>, erişim tarihi 12.12.2019.

İrevan hanlığı. Rusya işgali ve Ermenilerin Güney Azerbaycan topraklarına Göç Ettrilmesi, (2018). Ankara, Diyanet Vakfı Matbaası.

İrevanlı, S. (2015). *Kafkaslardaki Kıyım ve Sürgünler. Batı Azerbaycan'da Rus ve Eermenilerin Yaptığı Soykırım*. İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Köçərli T. (2002). *Qarabağ (Qarabağ tarixinin saxtalaşdırılması əleyhinə)*, Bakı, Elm.

Makkarti Dj. Makkarti K. (1996). *Tyurki i Armyane* (Perevod s angliyskogo yazıka), Bakı.

Memmedova, İ. (2017). *İrevan hanlığının ahalisi*, Bakı, Azərbaycan Tarixçileri İctimai Birliyi.

Nağı, A. (2009). *Qarabağ müharibesi*, Bakı, Elm neşriyatı.

Necefov, B. (2006). *Düşmenin iç üzü*, Bakı, Çəşioğlu neşriyatı.

Osmanlı Belgelerinde Karabağ. (2009). İstanbul, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.

Pompeyev, Y. (1992). *Krovaviy omut Karabaxa*, Baku, İzdatelstvo Azerbaydjan.

Paşayev, A. (2011). *Ermenilerin Azerbaycan Halkına karşı erazi iddiaları, soyqırımları ve deportasiyalar*, Bakı, Çəşioğlu yayın evi.

Rehimoğlu, H. (1997). *Silinmez adlar, sağalmaz yaralar*, Bakı, Azərneşr.

Resulzade M.E., (2013). *Bakı ve Azerbaycan tarixine dair eserler*, Bakı, Qanun neşriyatı.

Yuccer, N. (1996). *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, Ankara, Genelkurmay basın evi.

www.virtualkarabakh.az, erişim tarihi 12.09.2019

